

НАСТАВА САВРЕМЕНЕ ИСТОРИЈЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

МАТЕРИЈАЛ ЗА НАСТАВНИКЕ ИСТОРИЈЕ

КЊИГА 1

ХЛАДНИ РАТ (1944–1990)

Издавачи: Дан граф, Београд; Гама дигитал центар, Београд;

Центар за демократију и помирење у југоисточној Европи (CDRSEE), Солун

Наслов оригинала: *Teaching Contemporary Southeast European History. Source Books for History Teachers*

Стручни тим: проф. Нијази Кизилирек, проф. Дубравка Стојановић (консултанти уредника),
др Сњежана Корен, др Василики Сака (педагошки консултанти)

Одбор за историјске изворе: др Корнелија Ајлец, проф. Хамит Бозарслан, проф. Фрашер Демај,
проф. Валентина Дука, др Галина Гончарова, др Вангелис Караманолакис, др Вера Кац, др Хрвоје Класић,
др Каталина Михалаче, др Драгутин Паповић, др Павлос Павлу, др Радмила Радић и проф. Ирена Стефоска

Рецензенти: проф. Марија Тодорова, проф. Флориан Бибер и проф. Андреас Деметриу

CDRSEE известилац Управног одбора за Заједнички историјски пројекат: Коста Карас

CDRSEE извршна директорка: Звездана Ковач

CDRSEE пројектни тим: Антонис Хадзијанакис, Рут Сутон, Саша Куленовић, Апостолија Гугуси и Јанис Какавакис

Превод са енглеског: Ивица Павловић

Редактура: Биљана Ступар

Слог: Иван Храшовец

Графичко обликовање: LYNX, Атина

Штампа: Гама дигитал центар, Београд

Тираж: 1980 примерака

Ово издање објављено је уз подршку ЕУ.
Садржај и ставови у овој публикацији
искључива су одговорност аутора и ни на
који начин не изражавају ставове Европске
уније, издавача и спонзорских организација.

Објављивање књига су помогли и:

Књига је сачињена од прилога наших сарадника. Ти прилози, колико је познато онима који су их припремили, не нарушавају ауторска права трећих страна. Због тога издавач није одговоран за било какво могуће кршење права трећих страна.

Припрему издања на српском језику омогућио је:

Штампање књига омогућила је Влада Канаде.

Copyright © Центар за демократију и помирење у југоисточној Европи (CDRSEE)

Криспу 9, Ано Поли, 54634 Солун, Грчка

e-mail: info@cdrsee.org web: www.cdrsee.org

CIP запис је доступан у електронском каталогу Народне библиотеке Србије

ISBN: 978-86-6371-013-9

COBISS.SR-ID 259067404

НАСТАВА САВРЕМЕНЕ ИСТОРИЈЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

МАТЕРИЈАЛ ЗА НАСТАВНИКЕ ИСТОРИЈЕ

КЊИГА 1

ХЛАДНИ РАТ (1944–1990)

Уредници

КРИСТИНА КУЛУРИ и БОЖО РЕПЕ

Уредница едиције

КРИСТИНА КУЛУРИ

Уредница издања на српском језику

ДУБРАВКА СТОЈАНОВИЋ

 CDRSEE
Center for Democracy and
Reconciliation in Southeast Europe

Београд, 2018.

ПРЕДГОВОР	9
ОПШТИ УВОД	13
ПОГЛАВЉЕ I: СТАРЕ ДРЖАВЕ, НОВИ РЕЖИМИ	18
УВОД.....	19
I.1. КРАЈ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА.....	21
I.1.1. Ослобођење	21
I.1.2. Повратак кући или изгнанство.....	25
I.1.3. Обнова.....	29
I.2. НОВИ РЕЖИМИ	34
I.2.1. Промена власти.....	34
I.2.2. Опозиција.....	42
I.2.3. Репресија.....	45
I.3. ГРЧКИ ГРАЂАНСКИ РАТ.....	49
ПОГЛАВЉЕ II: ХЛАДНИ РАТ	58
УВОД.....	59
II.1. ПОЧЕТАК ХЛАДНОГ РАТА	61
II.2. РАСКОЛ ТИТА И СТАЉИНА 1948.	64
II.3. ГРЧКА И ТУРСКА.....	69
II.4. АНТИКОЛОНИЈАЛНИ ПОКРЕТ НА КИПРУ	72
II.4.1. Захтеви за уједињење са Грчком и реакције	72
II.4.2. Погром над Грцима и другим немуслиманима у Истанбулу, 1955.....	73
II.4.3. Међуетнички сукоби.....	76
II.4.4. Независност.....	79
II.4.5. Слом и ескалација насиља.....	81
II.5. НАТО, ВАРШАВСКИ ПАКТ И ПОКРЕТ НЕСВРСТАНИХ.....	84
II.5.1. НАТО против Варшавског пакта.....	84
II.5.2. Покрет несврстаних	90
II.6. БАЛКАНСКИ САВЕЗИ.....	92
II.6.1. Планови за југословенско-бугарску федерацију.....	92
II.6.2. Балкански пакт, 1954: Турска, Грчка и Југославија	94
II.6.3. Албански пут.....	95
ПОГЛАВЉЕ III: ДИКТАТУРЕ И ДЕМОКРАТСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ	100
УВОД.....	101
III.1. КОМУНИСТИЧКИ РЕЖИМИ	105
III.1.1. Реални социјализам.....	105
III.1.2. Југославија и самоуправљање.....	106

III.2. ВОЈНИ РЕЖИМИ.....	108
III.2.1. Војна диктатура у Турској.....	108
III.2.2. Диктатура пуковника у Грчкој.....	112
III.3. КОНТРОЛИСАЊЕ ГРАЂАНА: ЛОГОРИ И ЗАТВОРЕНИЦИ.....	114
III.4. ОМЛАДИНСКИ ПОКРЕТИ.....	120
III.5. ДЕМОКРАТСКЕ ПРОМЕНЕ: УСПЕШНЕ И НЕУСПЕШНЕ.....	122
III.5.1. Грчка.....	122
III.5.2. Турска.....	124
III.5.3. Југославија.....	125
ПОГЛАВЉЕ IV: ИДЕОЛОГИЈА.....	130
УВОД.....	131
IV.1. ПРОПАГАНДА.....	135
IV.2. КУЛТ ЛИЧНОСТИ.....	141
IV.3. РАЗЛИЧИТЕ ВЕРЗИЈЕ ИСТОРИЈЕ.....	144
IV.4. ОБРАЗОВАЊЕ.....	147
IV.5. ЈЕЗИЧКА ПОЛИТИКА.....	152
IV.6. УМЕТНОСТ.....	155
ПОГЛАВЉЕ V: ЕКОНОМИЈА.....	160
УВОД.....	161
V.1. АГРАРНЕ РЕФОРМЕ.....	164
V.2. ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА.....	168
V.3. УРБАНИЗАЦИЈА.....	176
V.4. ИНФРАСТРУКТУРА.....	186
V.5. ФИНАНСИЈЕ.....	189
ПОГЛАВЉЕ VI: ДЕМОГРАФИЈА.....	190
УВОД.....	191
VI.1. МИГРАЦИЈЕ.....	193
VI.2. МАЊИНЕ.....	197
VI.3. ПРОМЕНЕ СТАНОВНИШТВА.....	204
ПОГЛАВЉЕ VII: ДРУШТВО И КУЛТУРА.....	208
УВОД.....	209
VII.1. РОДНИ ОДНОСИ.....	211
VII.2. РЕЛИГИЈА.....	218
VII.3. ОМЛАДИНСКА КУЛТУРА.....	222
VII.4. КЊИЖЕВНОСТ И ФИЛМ.....	225

VII.5. ПОТРОШАЧКО ДРУШТВО.....	230
VII.6. ТУРИЗАМ.....	236
VII.7. СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА.....	240
VII.8. СПОРТ.....	242
ПОГЛАВЉЕ VIII: КРИЗА	246
УВОД.....	247
VIII.1. КИПАР 1974.....	249
VIII.2. ЈУГОСЛАВИЈА ОСАМДЕСЕТИХ	253
VIII.3. КРИЗА КОМУНИЗМА	262
ЛИТЕРАТУРА.....	273
КАРТЕ	
Европа у Хладном рату.....	66
Етнографска карта Кипра у време проглашења независности (1960).....	81
Југословенске републике и аутономне покрајине	261

Прошло је 22 године оtkаd је Заједнички историјски пројекат (ЈНР–ЗИП) предложен Центру за демократију и помирење у Југоисточној Европи (CDRSEE) као његов први и приоритетни пројекат. Прошло је 19 година од конференције на оtkрву Халки, наdомак Родоса, када је основана Комисија за наставу историје са професорком Кристином Кулури као председницом. Прошло је и шринаесет година од издавања прве четири чланке које носе наслове: Османско царство, Нације и државе у југоисточној Европи, Балкански ратови и Други светски рат. Те четири књиге преведене су на све језике региона, изузев два, а издаше у и на језицима изван региона. Није изненађење што је један од тих језика енглески (оригинална верзија), али јесте неочекивано што је други јавански. Зашто? Зато што се у Јапану цени високи квалитет који је ЗИП постигао, али и због тога што историји потребна за сличним пројектом на Далеком истоку. ЗИП је имао ту част да добије Награду за људска права Фондације Фридрих Еберт у Берлину 2013. године, што нам је свима многа значило.

Године 1995. југоисточна Европа била је одлучна са посебним, али и нарочито озбиљним проблемима. Године 2016, када ове две чланке – Хладни рат 1944–1990 и Ратови, поделе, интеграција (1990–2008) – излазе из штампе, постало је све јасније да је данас, чак и државама које су себе сматрале имуним на расизам, национализам и стереотипне предрасуде о другим европским народима, ЗИП потребан исто колико и било којој земљи југоисточне Европе. С друге стране, југоисточна Европа данас може другим да понуди искуство и стручност у суочавању са том потребом. Наш регион, дакле, више не представља проблем, па чак ни део проблема, већ је пример креативне покушаја проналажења решења за проблем који је широко присутан, а можда и свеопшти. Зато бих желео, у име Управног одбора Центра за демократију и помирење у југоисточној Европи, да изразим жељу да ове две нове чланке буду дочекане са онаквом критичком пажњом каква је увек неопходна у проучавању историје, али и са чврстом наодом да ће узор који оне представљају свуда бити поздрављен са ентузијазмом и одлучно сprovedен где год је то могуће. То ће сигурно оснажити и Европу и нашу историју.

Уколико се овај труд, који је Центар заочео пре више од две деценије и који доследно сprovedи од тада, до данашња ојача и у региону и изван њега, као резултат Године европске културне наслеђа 2018. Показаће се да прослава те године не представља само одавање почаси нашој европској прошлости, уколико бојатијој јер је и заједничка и различита, већ и да је та прослава позитивно допринела европској културној, а вероватно и нашој политичкој, будућности.

Кључне карактеристике ЗИП-ових чланки добро су познате. Прва карактеристика је подстицање критичкој дискусији историји, што је неопходно за свакој савесној грађанина као и за свакој професионалној историчара. Друга је одбијање да се само обрне, а затим и практично примени, добро познати образац националних историја, до коме се све што нам иде у прилоу пажљиво бележи, док се све што иде у прилоу другим изоставља: Заједнички историјски пројекат не види као своју олоу скривање ружних епизода у историји, било да смо за њих одговорни ми или неко други. Треће, чланке приказују широку и вишестрану визију. Широку зато што обухватају културну и друштвену историју, али и политичку и економску историју; мултилатералну зато што сакуља изворе, различите како до својој природи тако и до свом пореклу, у широки колективни рад историчара из региона и изван њега. Четврто, Уводи, Кључеви и Повећања припремљени су тако да оворе интересовања ученика за „оној другој“, без предрасуда да је тај други бољи или јори од нас.

Сама природа посла које смо се прихватили одразумева да ће време, истраживања и дубље промишљање неминовно довести до неких преиспитивања нашег рада. То се већ дешава са четири чланке објављене 2005. и њиховим другим издањем из 2009. Међутим, природа овде приказане историје и наставе историје, бар како мисли и чему се нада Управни одбор, представља стално учење, свевионик који ће насавити да снажно сија кроз све бурнији европски простор.

Ове две чланке било је знајно свеже завршени неопходне четири. Оне обухватају савремену историју. То значи да је било мало времена да се изме и омразе охладе, али више него довољно времена,

када то некеме одговара, да се забораве. Процес сиварања ових књиџа био је сложен али и изузетно креативан, и Управни одбор жели да изрази своју захвалност и дивљење свима онима који су учествовали у овом процесу.

Треба похвалити од Генералног директората за политику суседства и преговоре о проширењу (DG-NEAR) који нам је 2014. године, на основу искуства из претходне четвори чланки, када је директор CDRSEE био Ненад Шебек, обезбедио неопходна финансијска средства да припремимо две нове чланке у иницијалној енглеској верзији. Захваљујемо им на досадашњој великодушној подршци и верујемо да ће и кроз каснију подршку за неопходне преводне њихова инвестиција уродити плодом, што они очекују и постојано заслужују.

Била је неопходна импресивна мобилизација посвећених људи унутар и изван јуридикционе Европе да би се ове две чланке довршиле. У име Управног одбора, желим да захвалим свим тим људима, члановима Комисије за избор који су надзирали избор извора, преводацима и лекторима који су пред собом имали тежак задатак, имајући у виду да је овај процес подразумевао преводњење и лекторисање са чак једанаест језика на енглески. Дobar дизајн биће кључан за успех ове две чланке, као што се показало у случају претходне четвори – а свих шест чланки такође деле исту штампару Петроса Балидиса. Срдачно захваљујемо и нашим дизајнерима и нашим штампарима.

Широк круг пријатеља, из академског и неакадемског поља, ставио се на располагање за дискусије, дојаву и проналажење додатног материјала, нарочито у два најкритичнија тренутка у читавом процесу. Прво, након реакција читалаца, а затим и кад су се појавили проблеми везани за ауторска права.

Дојринос наших читалаца био је пресудан, као и код претходне четвори чланки. То се посебно односи на Марију Тодорову из САД, која је иза себе имала искуство читаоца претходне четвори чланки. И она и други читаоци, Андреас Димитриу са Кијра и Флоријан Бибер из Аустрије, пружили су непроцењиву помоћ ЗИП-у истичући да изванредна обрада неких земаља и питања доводи у неравноправан положај неке друге земље и нека друга питања у региону.

Веома смо им захвални за иронијиве коментаре и сугестије.

Екипа CDRSEE у Солуну, под енергичним руководством Звездане Ковач, изванредно је одговорила на бројне изазове у току припремања чланки. Приписак је био нарочито тежак у последњим месецима пред објављивање, при чему је наш тим успешно савладао комплексне проблеме, на чему им је Центар веома захвалан.

Највећи шерећ свакако је понело шест научника. Двоје њих имало је улогу савешника: Дубравка Стојановић из Србије и Нијази Кизилрек са Кијра. Обоје су радили са истом посвећеношћу и интенизитетом, као и четвори уредника. Уредници прве (или би можда требало рећи „деш“) чланки су Алексеј Калионски из Бујарске и Невен Будак из Хрватске, а друге (или „деш“) Кристијана Кулури из Грчке и Божо Реје из Словеније. Имао сам пу срећу да лично искушим изузетно блиску и креативну сарадњу свих уредника и савешника. По мом мишљењу, понављање о распада бивше Југославије представља изузетно досијнуће, где су и шачност и равношча поситијнуће у највећој мери, колико дозвољава крајка историјска дисанца од тих доаћаја. Такође сам се лично уверио у одговорност коју је показала Кристијана Кулури, водећи читав процес као уредница едиције, уз љубавност и одлучност, али и у суочавању са бројним кризама у каснијим фазама припреме књиџа. Без њеног ентузијазма, знања и искуства, овај задатак било би немогуће обавити.

На крају, рад на овим чланкама захтевао је координисану посвећеност великог броја људи: у име Управног одбора CDRSEE желим да им се свима захвалим и да им честитам, али и да изразим наду да ће њихов завршени рад, две чланке, сада независно од својих аутора, доживети успешно путовање, понекад неизбежно бурно, и одолети ветровима и шталаима још увек немирног региона, под облачним небом све шмурније континента. Један одличан знак јесте подршка коју је CDRSEE добио од свих министарства образовања – у Албанији, Босни и Херцеговини, Хрватској, Косову, Црној Гори и Србији.

Нове чланке ЗИП-а сусретиће на половидби, која им представи, читаву флоту мањих бродова, бројне

школе у региону, приватне и државне, чији ће наставници и ученици користити материјал који су сарадници CDRSEE у ЗИП-у сабрали. Њима, а нарочито бројним наставницима који су активно учествовали у процени и употреби преходних читанки, као и оних које сада представљамо, иако же желим да изразим захвалност Управној одбору. Управо је њима овај рад

намењен: у њиховој подршци и ентузијазму крије се наша највећа награда и најсигурнија нада наше регионе за будућност.

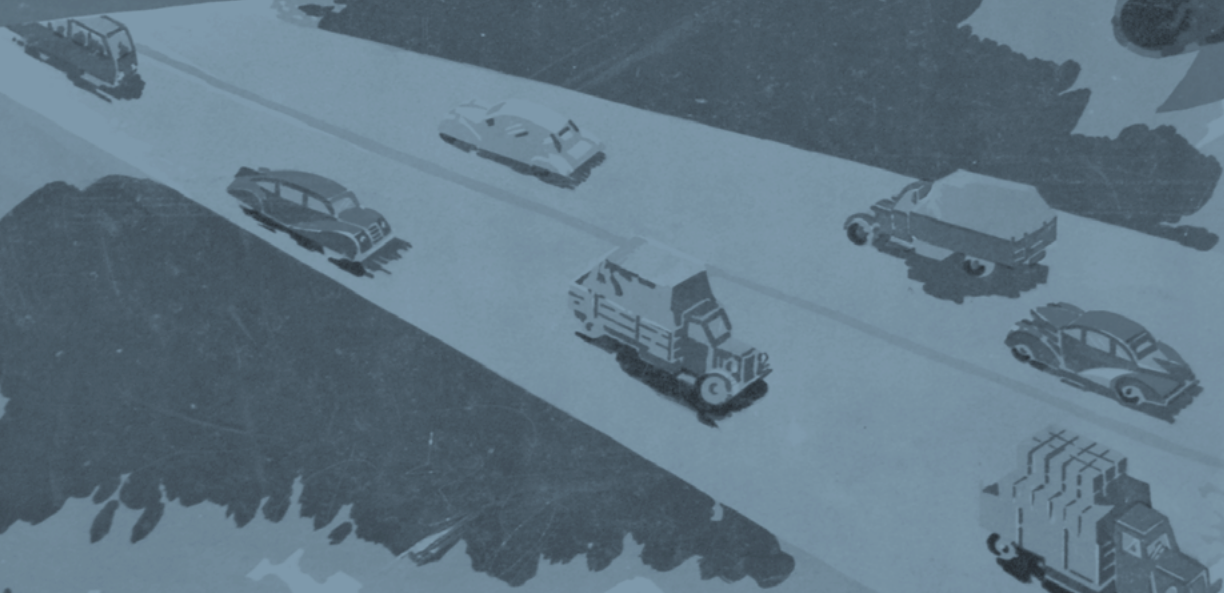
Коста Карас

известилац Управног одбора за
Заједнички историјски пројекат

THE PEOPLE'S YOUTH

OF JUGOSLAVIA INVITES YOU TO PARTICIPATE IN THE CONSTRUCTION
OF THE HIGH-WAY OF FRATERNITY AND UNITY BEOGRAD-ZAGREB

Од 2005. до 2016: Континуитети и дисконтинуитети

Објављивање два тома наставних материјала који се односе на историју југоисточне Европе од 1944. до 2008. наставак су претходно објављених читанки, које су обухватиле време од османског освајања Балкана до Другог светског рата (са изузетком мањег броја докумената насталих после 1945. који су се односили на касније настале државе – Читанка 2). Прво енглеско издање читанки, објављено пре тринаест година, преведено је на више језика и прошло је евалуацију наставника историје у скоро свим земљама југоисточне Европе. Драгоцена искуства стечена на радионицама за обуку наставника, које смо организовали, примењивана су у сваком следећем издању на локалним језицима, што је обухватало низ побољшања и одређене допуне, а то важи и за најновије читанке.

Ове две нове књиге представљају крајњи производ истраживања великог тима историчара, средњошколских и универзитетских предавача. Многи од њих су радили на претходним књигама; већину, међутим, чине нови сарадници. Допринос и нових и старих био је једнако важан. Као и код претходних издања, за проналажење и одабир извора били су задужени чланови Комисије за изворе на националном нивоу. Укупно је тридесет троје историчара ангажовано у раду на ове две књиге допунског наставног материјала за извођење наставе историје међу средњошколцима узраста од 15 до 18 година.

Прошло је дванаест година од објављивања последње читанке, али су многе карактеристике наставе историје у југоисточној Европи ипак остале исте. Наставни планови и уџбеници нису усклађени са свеобухватним променама које су се догодиле у другим предметима, док је у великом броју случајева приметно и извесно назадовање. Ученици још увек најчешће сматрају историју напорним и досадним предметом који захтева добро познавање датума и имена и добро памћење. Истовремено, није сасвим извесно да ли уџбеници могу да се такмиче са јавном историјом у обликовању историјске свести. Наставни планови још увек су етноцентрични и још увек се не зна довољно о историји суседних земаља.

Наравно, током ових дванаест година дошло је до великих промена, како у геополитичком смислу тако и у погледу наставе историје. Неке државе су прогласиле независност, неке су се придружиле ЕУ, а у многим земљама наставни методи су модернизовани – у неким случајевима уз допринос међународних организација. У сваком случају, наставак овог пројекта CDRSEE кроз објављивање две нове књиге представља нужност. Нови подухват био је праћен новим изазовима, који су се у великој мери разликовали од проблема везаних за прве четири читанке. Први изазов произилази из историјског периода обухваћеног овим читанкама.

Изазови послератне и пост-хладноратовске историје

Планирање и израда наставног материјала за послератни и пост-хладноратовски период заиста представља велики изазов за историчаре, првенствено из три разлога:

1. Новија историја није била предмет систематског научног истраживања. Стручни радови на које се научни историјски уџбеник може ослонити врло су ретки, нарочито када је у питању југоисточна Европа. Позната је чињеница да уџбеници нису резултат проучавања примарних извора, већ проучавања радова који сажимају и систематизују постојеће академско знање. Недовољно развијена историографија неминовно ће се одразити на наративе у школским уџбеницима. Тако је, за нас уреднике, био велики изазов да пажљиво одаберемо изворе и склопимо историју Балкана од краја Другог светског рата до 2008, покушавајући да спроведемо оригинално историјско истраживање.

2. По правилу, овај период се не предаје у средњим школама у региону, чак и када је уврштен у одређена поглавља уџбеника историје. Настава не обухвата период после 1990. из више разлога, од којих није неважан ни тај да је број наставних часова историје у недељи врло ограничен. Временска ограничења и огроман наставни материјал одвраћају наставнике од обрађивања новије историје.

3. Највећи изазов представља идеолошки и политички баласт који прати наративе о Хладном рату и,

поготово, пост-хладноратовском периоду, нарочито у земљама бивше Југославије. Трауматично сећање на југословенске ратове још увек је живо; није претерано рећи да оно прогони наставу историје. У неку руку, ситуацији је слична на Кипру, где је де факто подела острва након турске инвазије 1974. отворила трауме које се још увек одражавају на „јавну историју“ и на начин предавања историје у школама. Историја комунистичких режима такође је обележена идеолошким деформацијама и потпуним одбацавањем које отежава разумевање сложености историјске реалности и људског искуства. Дакле, наставници морају да се боре против црно-белих интерпретација које доминирају у школским уџбеницима, субјективности која влада јавном сфером, као и са својим личним и породичним историјама.

О овим питањима расправљало се на три радионице CDRSEE за обуку наставника. Оне су организоване у Вуковару (Хрватска, 5–7. децембра 2014), Мостару (Босна и Херцеговина, 6–8. марта 2015) и у Бујановцу (Србија, 27–29. марта 2015). Циљ тих радионица било је упознавање са школском реалношћу кад је у питању настава историје о периоду 1944–2008, као и бележење потреба наставника историје. На радионицама су истакнуте разлике у садржају наставних програма, у тумачењима која се нуде и у коришћеним историјским изворима. Наставници су имали различите ставове о томе да ли историја из периода након 1990. треба да се предаје, да ли може да се предаје, као и различите ставове о обрађивању или изостављању начелно контроверзних и осетљивих историјских тема. У том смислу, ове две нове књиге настоје да понуде одговоре на дилеме око одговарајућег метода наставе „историје садашњости“ и мрачних тренутака из прошлости.

У случају трауматичног сећања, задатак историчара посебно је тежак и осетљив. Као и у прве четири читанке, уверени смо да мрачне стране заједничке историје југоисточне Европе не треба прећуткивати у име помирења. Њих треба забележити и пажљиво документовати кроз укрштање бројних и разноврсних извора. Поред тога, само применом метода мултиперспективности можемо подстаћи критичко мишљење ученика и упознати их са радом историчара.

У настави о Хладном рату постављају се различита питања. Ученицима који нису искусили комунистички режим тешко је да разумеју свакодневни живот тог времена. Зато смо у првом тому отишли даље од пуког представљања политичких карактеристика тих режима и покушали да пренесемо, пажљивим избором извора, „социјалистичку културу“: јавну уметност, робу широке потрошње, моду, студентски живот, забаву, итд. Преводећи изворе, покушавали смо да задржимо „социјалистички речник“; ригидни језик познат онима који су живели у том периоду, али несхватљив младима данас. Стога би наставници историје требало да објасне ученицима да такви текстови (партијска саопштења, званични говори, и слично) такође представљају језичко наслеђе које омогућава боље разумевање система који се урушио 1990. године, и истовремено пружају прилику за размишљање о његовој природи. Исто тако, покушали смо да покажемо смењивања демократских и војних режима у Грчкој и Турској, као и специфичност случаја Кипра. Поређењем земаља „источног блока“ и „западних“ држава ученици се подстичу да упореде не само разлике, већ и сличности, као на пример у култури младих и уметничком стваралаштву.

Избор садржаја и наставне методе

У припреми ове две нове књиге пратили смо смернице о планирању садржаја и образовних циљева из претходних читанки, онако како су формулисане у Општем уводу Читанке 1. У најкраћем, узели смо у обзир питање компатибилности са наставним програмима средњошколске историје, контролу коју држава спроводи над овим програмима преко школских уџбеника, потребу наставника за допунским наставним материјалом, као и мултиперспективни приступ у настави историје. Поново смо пратили регионалну перспективу да би биле заступљене све земље данашњег Балканског полуострва. Питање репрезентативности је, вероватно, најкомпликованије у оваквом пројекту. У свакој земљи, ученици морају бити у стању да препознају своју националну историју у регионалном контексту и на тај начин постану свесни бројних нивоа на којима се одвија неки историјски

догађај. Истовремено, они морају да препознају своје националне историје у историјским изворима других земаља. Тако ће, помоћу компаративног метода, ученици бити усмерени ка бољем разумевању сопствене националне историје. На пример, положај жена у друштву и економији социјалистичких држава не треба обрађивати кроз изворе из свих комунистичких земаља; довољно је навести један или два примера. Заправо, дали смо предност репрезентативности тема тако да обухвате, кад год је било могуће, све аспекте политичке, друштвене, културне и економске историје. И то управо док постојећи извори историје нуде готово искључиво наратив о политичкој историји на основу врло ограниченог броја извора. Као и у прве четири читанке, пропорционална заступљеност сваке земље разликује се од књиге до књиге у зависности од историјских догађаја. Извори из бивших југословенских република и покрајина су много бројнији у Читанци 2, која је неминовно фокусирана на ратове 1990-их. С друге стране, у Читанци 1, Југославија је третирана као унитарна држава, што је и била, и зато су југословенски извори пропорционални изворима из Албаније, Бугарске и Румуније. Општа равнотежа остварена је само ако се обе књиге посматрају као једна целина. Од самог почетка ове две књиге су тако замишљене, и сарадња уредника била је константна, без обзира на то ко је био одговоран за коју књигу. Индикативно је да је 1990. обрађена у обе књиге, и да представља спону која их повезује: у поглављу VIII Читанке 1, у средишту пажње је пад комунистичких режима, док је у поглављу I Читанке 2 то распад Југославије те исте године.

Питање заступљености историјских извора који говоре од два хладноратовска блока у југоисточној Европи такође је постављено у Читанци 1. Како је Балкан представљао посебан пример хладноратовске поделе (НАТО, Варшавски пакт, Покрет несврстаних), уредништво је желело да покаже све нијансе различитих политичких система. Имајући у виду да је број некомунистичких земаља (Турска, Грчка и Кипар) далеко мањи, било је тешко постићи пропорционалну равнотежу. Наш главни задатак био је да покажемо две стране исте појаве преко линије раздвајања (тзв. гвоздене завесе). Такође је важно нагласити

посебност историјског пута сваке земље. Употреба генеричког термина „комунистички режим“ не значи да је историјска путања свих комунистичких земаља на Балкану била иста. Веома је важно да се разлике уоче и продискутују у учионици. Исто тако, ученици би требало да стекну изнијансирано разумевање подела насталих након 1990. године: чланице ЕУ, државе изван ЕУ, државе чланице НАТО, „западни Балкан“, итд.

Као и код претходних читанки, ове књиге сагледавају балканску историју као део европске и светске историје. На тај начин, оне се могу користити у образовне сврхе у школама (као и на универзитетима) широм света где се настава одвија на енглеском језику. С обзиром на то да нема довољно доступних примарних извора из земаља југоисточне Европе преведених на енглески, ове књиге ће несумњиво бити од користи и широј међународној читалачкој публици.

Ове две нове књиге представљају компилације текстуалних и визуелних извора, праћених уводима и „кључевима“ који укратко описују историјски контекст сваког извора, и „информацијама“ са биографским подацима, кратким напоменама о дефиницији термина итд. Будући да смо желели да истакнемо наставну димензију пројекта, питања и задатке саставило је двоје стручњака за историјску дидактику, Сњежана Корен и Василики Сака. Наставници могу користити ове задатке или да смисле своје. Употреба наставних материјала у првом реду почива на иницијативи и мотивацији наставника историје, који се сусрећу са бројним старим и новим изазовима. Политизација историје у јавном дискурсу, која често дотиче средњошколско образовање; незаинтересованост ученика; као и огроман наставни материјал, представљају неке од редовних изазова.

Брзина технолошког развоја поставља нове изазове. У доба Википедије, како ученицима приближити историјски метод? Иако је њена веродостојност очигледан проблем, ученици прибегавају лакшем коришћењу одредница у Википедији, која тако стиче ауторитет обимне енциклопедије. Не само што већину одредница не пишу стручњаци, већ теоретски свако може да допринесе изградњи историјског знања. Тако се поставља питање, како да наставници мотивишу ученике да истражују историјске изворе? Како

да им покажу да користе фондове архива и библиотека, чак и у дигитализованом облику?

Очигледно је да интернет не треба ни сатанизовати нити га искључивати као богат извор истраживачког материјала. Читаоци ових књига приметиће да многи од наших извора потичу са интернета. Данас он представља огроман репозиторијум дигитализованих примарних извора (нпр. текстова међународних уговора, статистичких података и пописа становништва, периодике), који су лако доступни на веб-страницама библиотека, универзитета, јавних и приватних институција и организација са великом архивском грађом. Будући да је интернет неопходан алат за наставнике, у овим књигама навели смо велики број веб-страница, истина не онолико колико смо желели, које пружају отворени приступ примарним изворима, као и линкове за филмске и музичке веб-странице.

Као што је већ поменуто, настава о периоду након 1990. подразумева контроверзна и осетљива питања која досад нису била предмет научних студија. О већини њих међународни и домаћи правосудни органи донели су суд, док су независни међународни и национални органи покушали да забележе доказе о масакрима и разарањима. Поред доказног материјала, ниједан историчар не може да игнорише трауматично сећање преживелих жртава. Са своје стране, наставници се често налазе у мултикултуралним учионицама у којима коегзистирају многе супротстављене мнемоничке заједнице. Како да предају по уџбенику о националној историји у таквој учионици? Шта ученици мисле о таквим уџбеницима? И колико успешна може бити настава историје у средњем образовању, као научна област, ако се дистанцира од предмета истраживања, артикулише „неутрални“ дискурс, и „замрзава“ конфликтна питања у посттрауматским срединама? И наставници и уџбеници историје имају исти задатак, да буду посредници између малих прича ученика и Велике историје. Такво посредовање не може да се реализује ни кроз хомогенизацијски већински наратив, који не поштује мањине, нити кроз „неутралну“ позицију, која не узима у обзир осећања ученика. Из тих разлога покушали смо да учинимо видљивом социјалне и етничке мањинске групе којих нема у школским уџбеницима, тако да

наставници могу да анимирају своје ученике и изоштре њихово критичко мишљење. Поред тога, ове књиге у целини представљају колекцију извора о „другима“, како унутар тако и изван националних граница, према којима постоји или непријатељство и незнање или незаинтересованост.

Као и код претходних читанки, и ове две нове треба користити као додатак постојећим школским уџбеницима, који садрже детаљна објашњења догађаја. Ти уџбеници обрађују националну, европску или светску историју – не историју Балкана. Читанке попуњавају ову празнину и помоћу широког спектра извора олакшавају наставу компаративне историје, која може да изоштри критичку способност ученика.

Структура читанки

Читанке обухватају период од 1944. до 2008. године. Иако има одређених преклапања са Читанком 4, изабрали смо 1944. као почетну годину јер је добро познавање догађаја из последње године Другог светског рата од пресудног значаја за добро разумевање хладноратовског периода, посебно у југоисточној Европи. Наставници, разуме се, могу комбиновати изворе из Читанке 4 (поглавља V и VI) са изворима из Књиге 1. Одабир године којом се завршава Књига 2 био је много тежи, имајући у виду то да су многи догађаји били (и још увек јесу) у току. Одлучили смо се за 2008. годину, јер је те године проглашена независност Косова, што је догађај којим је, рекло би се, завршен циклус распада Југославије. То је уједно и година избијања светске финансијске кризе, која је нарочито тешко погодила Грчку и Кипар, иако ова тема из очигледних разлога није покривена у целини и до најновијих дана. Ипак, за потпуније разумевање одређених извора, неки „кључеви“ дају информације о периоду након 2008.

Структура садржаја је заједничка за обе књиге, упркос чињеници да Књига 1 има осам поглавља док Књига 2 има шест: политичке транзиције и кризе; нови режими; дисиденти; међународни односи; економски развој; демографски подаци; миграције и мањине; друштвене неједнакости; облици разоноде; масовна култура; уметност и књижевност.

Одлучили смо да истакнемо позитивне аспекте савремене балканске историје, на пример добитнике међународних награда из југоисточне Европе. Наш став о послератној историји није одређен ни идеолошким одбацивањем нити носталгичном идеализацијом. Последње поглавље Књиге 2, Облици сећања, намерно је уврштено како би омогућило ученицима да разумеју како колективно сећање, нарочито оно које пропaгирају званични извори, осцилира између те две екстремне позиције, које спречавају могућност трезвене оцене. Истовремено, уврстили смо материјал о примерима помирења, као и оне случајеве који показују како трауматична сећања могу престати да производе поделе.

Као и код прве четири читанке, настојали смо да дамо глас недовољно познатим историјским актерима и темама, као што су жене, не игноришући притом лидере и владаре. Поред тога, има доста извора о омладинској култури и животима младих људи током и након Хладног рата. Верујемо да ће теме попут кинематографије, музике и спорта, које обично не стижу до школских уџбеника, успешније привући пажњу ученика.

Изворе смо одабрали из широког и разноврсног низа доказног материјала: правних текстова, политичких говора, дипломатских докумената, споразума, књижевних текстова, мемоара, усмених интервјуа, статистичких табела, дијаграма и графикана, карикатура, фотографија, новина и часописа, итд. Желели смо да уврстимо више извора из богатог аудио-визуелног материјала о овом периоду, али то би било веома скупо и заиста би, само по себи, представљало огроман подухват.

Завршетак ове публикације означава само крај прве фазе пројекта. Верујемо да ће наставници креативно искористити ове две нове књиге, да ће их евалуирати и допунити. Надамо се и да ће министарства образовања земаља југоисточне Европе и њихови званичници подржати наш пројекат и да ће се преведени уџбеници користити у настави. Последње, али не и најмање важно, сматрамо да ће завршетак нових читанки довести до проширења транснационалних мрежа сарадње на академском и школском нивоу. Путовање почиње.

Кристина Кулери

ПОГЛАВЉЕ I: СТАРЕ ДРЖАВЕ, НОВИ РЕЖИМИ

Увод	19
I.1. Крај Другог светског рата	21
I.1.1. Ослобођење	21
I.1.2. Повратак кући или изгнанство	25
I.1.3. Обнова	29
I.2. Нови режими	34
I.2.1. Промена власти	34
I.2.2. Опозиција	42
I.2.3. Репресија	45
I.3. Грчки грађански рат	49

► УВОД

Непосредно по завршетку Другог светског рата, први приоритет влада у свим балканским државама био је да успоставе контролу над оружаним снагама и употребом наоружања. Војници који чекају демобилизацију, са гомилом оружја и муниције, били су уобичајен приказ првих послератних година. Али крај рата није значио и крај идеолошких разлика и политичких амбиција. Отпор нацизму и окупацији од стране сила Осовине био је подстакнут различитим идеолошким мотивима и политичким убеђењима. Тај отпор је окупљао различите групе и снаге и најчешће није био диригован из једног политичког центра. Жеља за доминацијом и међусобно ривалство, који су у неким случајевима довели до грађанског рата, наставили су се и у овим тешким годинама. С друге стране, окупација суседних земља од стране Хитлерових савезника (нпр. Бугарске) оставила је горке успомене код локалног становништва, што је било и за домаће сараднике нациста, који су се током рата сукобљавали са снагама отпора, а који су после рата покушавали да преживе.

Зато се може рећи да је политичка изградња послератних друштава на Балкану већ почела током Другог светског рата. Поред тога, став према присуству Совјетске армије у неким балканским државама био је амбивалентан. Радост због ослобођења од нацизма, која се види на насмејаним лицима са старих фотографија, била је искрена, али је коришћена и као пропагандно средство. За државе дуж маршруте совјетске армије – Румунију, Бугарску и Југославију – коначни изгон немачке војске донео је наставак рата. Позив нове владе Отаџбинског фронта у Бугарској, под контролом комуниста, „Све за фронт, све за победу“ (овог пута, заједно са Румунијом, против нацистичке Немачке) – добро илуструје ову континуирано кризну ситуацију.

Договорено на конференцији у Јалти, присуство совјетске армије у овим земљама имало је политички ефекат са судбоносним последицама за њихов даљи развој. Оно је оснажило комунистичке партије и доделило им водећу улогу у успостављању послератног друштвеног поретка, какву никад нису имале пре Другог светског рата. Уз политичке изјаве утемељене у марксистичко-лењинистичко-стаљинистичкој идеологији и уобличене у утопистичке апеле за правду, братство и једнакост, комунистичке

партије су морале и да омогуће функционисање државе. На пример, Комунистичка партија Југославије (КПЈ) желела је да одржи нову федеративну структуру државе, као и да одбрани своју послератну позицију потенцијално водеће комунистичке силе на Балкану. То би, поред споразума великих сила, могло да објасни чврст став који је КПЈ заузела у свом сукобу са Стаљином, као и независну спољну политику Југославије у наредним деценијама. Пре овог сукоба, Совјетски Савез, који је желео да очува потпуну контролу над комунистичким партијама и превласт комунизма на Балкану, донео је план за нову, велику државну творевину – „Балканску Федерацију“ Југославије и Бугарске, која би касније обухватила и Албанију – ради решавања „македонског питања“ и других старих националних спорова. Међутим, разлаз Тита и Стаљина 1948. и став ратних савезника Совјетског савеза, првенствено Велике Британије, осујетио је тај план.

Успостављање доминантног положаја комунистичких партија у послератном животу донело је развоју тих земаља још једну заједничку особину: постепено укидање политичког плурализма које је омело развој либералних друштвених структура. Крајњи резултат био је успостављање комунистичких партија као јединих и водећих снага у императивно наметнутом циљу ка коме је требало да се крећу њихове земље: изградњи комунизма и друштва правде и једнакости, као и ослобађању радничке класе од експлоатације. Коначна војна победа КПЈ у рату довела је до политичке победе комуниста у социјалистичким републикама југословенске федерације и потпуне елиминације присталица другачијег политичког правца. У Бугарској, тобожњу једнакост неколико коалиционих странака у Отаџбинском фронту, реторику политичког јединства у име народног интереса, као и изјаве о „пријатељским односима са СССР, западним демократијама и великом америчком републиком“ користила је Бугарска радничка партија (након 1948. Бугарска комунистичка партија, БКП) да преузме потпуну власт и да постане једина политичка снага у земљи, након што је елиминисала своје политичке противнике и успоставила најчистији облик стаљинизма на Балканском полуострву као најлојалнији савезник Совјетског савеза. На сличан начин, од 1946. године па надаље, комунисти

у Албанији прогањали су све „контрареволуционаре“ док се Комунистичка партија Албаније (КПА) није успоставила као водећа политичка снага. Док догађаја у Румунији такође је предодредио доминацију комунистичке партије, упркос њеном слабом положају у политичком животу и друштву у предратним годинама.

Поред потискивања легалне политичке опозиције у тим балканским државама које су кренуле путем комунизма, још једна заједничка особина била је ликвидација антикомунистичког оружаног отпора. Покушаја да се организује оружани отпор било је у Бугарској, Хрватској и Албанији. Њихов друштвени утицај био је слабији од утицаја легалне опозиције; изоловани у својим земљама, нису били у стању да обезбеде спољну помоћ и били су одлучно надвладани и уклоњени. С друге стране, Грчка – за коју су се велике силе договориле да остане изван совјетске интересне сфере, али која је из рата изашла са много јачом и популарнијом левицом, чак и у поређењу са Бугарском, а нарочито са Румунијом – доживела је трагедију великог грађанског рата. Грчки грађански рат завршен је поразом комуниста, делимично услед активне интервенције САД, и оставио је траг на развој земље, као и на динамичан однос између демократизације и ауторитарних пракси десничарске политичке елите до средине 1970-их.

Елиминација политичког плурализма на Балкану, са изузетком Грчке, ишла је руку под руку са гушењем слобода и спонтаном друштвеном интеракцијом која се појавила и функционисала пре Другог светског рата. Као резултат тога, структура јавне сфере је трансформисана. Све грађанске организације (хуманитарне организација, узајамна помоћ, социјално осигурање, социјална брига, итд), организације које су се бавиле образовањем, културом, и слободним временом, као и оне које су се бавиле заштитом права грађана (бројна слободна удружења за заштиту професионалних права и правних гаранција професије, професионалне организације, женске организације, мањинске организације, итд) забрањене су. Чак је и свакодневни живот био дубински измењен у различитим областима: тржишту, трговини, личним укусима и склоностима, дневној рутини.

Можда је најбољи пример у том погледу судбина црква у комунистичким друштвима. Све цркве стекле су нови статус у зависности од степена њихове присилне сарадње са комунистичким режимима, па чак и са апаратом безбедносних служби. Уследио је прогон и физичка елиминација искрено

побожних свештеника, конфискација црквене имовине и финансијских средстава, као и уништење црквено-хуманитарних и хришћанских образовних мрежа. Напори комуниста да одвоје цркве, у неким од ових земаља, од постојеће екуменске структуре представљали су део њиховог покушаја да успоставе потпуну контролу у земљи. Судбина раније признатих верских мањина – католика, муслимана, различитих протестантских деноминација – била је још драматичнија.

Заједнички исход који су Други светски рат и каснији Хладни рат донели свим балканским земљама био је и крај њихових краљевских династија и укидање монархије као облика владавине: у Албанији 1943. а након капитулације Италије, у Румунији, Југославији и Бугарској. Иако је дуже трајао и развијао се под различитим условима, тај процес се догодио и у Грчкој, где је монархија замењена републиканским уређењем тридесет година по завршетку рата.

Још једна карактеристика била је заједничка за све балканске земље: њихова унутрашња политичка структура зависила је од њихове одабране или наметнуте стратешке геополитичке оријентације. Док је Совјетски Савез постао доминантна политичка сила у изградњи комунистичких друштава, демократске државе Запада, а нарочито САД, имале су снажан утицај на облик друштвених односа и политичког поретка у Грчкој и Турској, које су остале изван сфере совјетског интереса. То је такође предодредило и доминацију одређених политичких снага у грчком и турском друштву и, уопште узев, изолацију, искључивање и прогон левице.

Упркос разликама у идеолошкој и геополитичкој оријентацији, сећање свих балканских друштава било је фокусирано на заједничка ратна искуства: глад, беду, рањивост цивилног становништва, нужност социјалне помоћи и заштите, као и масовни одлив послератних избеглица. Међународне организације попут Црвеног крста и Управе Уједињених нација за помоћ и обнову (УНРА), као и финансијска помоћ из САД, Велике Британије и других земаља, допринеле су да се обнове старе и створе нове државне структуре и, изнад свега, обезбедиле су основне потрепштине преживелима – храну, склониште, одећу, лекове и медицинске услуге. У пракси, сложена геополитичка и идеолошка престројавања на Балкану донела су различите резултате за појединце, као и за заједнице и мањинске групе, који су касније постали део званичног и незваничног трауматског сећања на Други светски рат и потоњи Хладни рат.

► I.1. КРАЈ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

► I.1.1. Ослобођење

I-1. Изводи из записника са састанка Савета министара 28. септембра 1944. у вези са злоупотребама совјетске војске на територији Румуније

„Широм Молдавије одузет је велики број говеда, коња и животиња (оваца, свиња, итд). У северној Молдавији мислим да је преостало само 30% стоке. Пракса реквизиције траје још увек, у неким местима без икакве норме, по категоричном и ургентном захтеву локалног совјетског штаба, а на другим местима неправично, од стране раштрканих јединица иза фронта [...]. Локални штабови су увели неумерене планове реквизиције, обрачунате на основу погрешних статистичких података [...]. Тако су у округу Дорохоја тражили 3.250 вагона пшенице, иако производња није премашила 3.000 вагона“. [Генерал Думитру Дамачеану представља ситуацију из административне перспективе и говори о румунским војницима, који су разоружани и заробљени након 23. августа 1944]: „Према информацијама које имамо, разоружани војници већ су измештени источно од реке Прут. [На различитим локацијама] у Јашију има око 45.000 војника, међу којима је 1.000 официра [...]. На основу података којима располажемо, њихово материјално и морално стање је ужасно. До пре неколико дана, од хране су добијали само 100 г качамака дневно“.

Национални архив Букурешта, збирка: Председништво Савета министара, документ 2/1944, стр. 201–258.

У априлу 1944. Црвена армија је ушла на румунску територију. Северни део региона између Карпата и реке Прут пет месеци се налазио под контролом совјетских трупа, што је изазвало велико незадовољство међу становништвом. Тридесет првог августа, кад су совјетске трупе ушле у Букурешт, представници Румунске комунистичке партије организовали су раскошан дочек, иако многи уопште нису били одушевљени новом окупацијом.

I-2. Проглас словеначких организација од 30. априла 1945. поводом уласка Југословенске армије у Трст

Јединице наше Југословенске армије ослобађају Трст. У борбама против последњих остатака нацифашиста и њихових плаћеника, који се представљају као непријатељи Немаца, уједињени југословенски народи бију последњу битку за Трст и за последњи педаљ словеначког приморја.

Приморски Словенци, будите потпуно свесни изузетне важности овог тренутка! Реч је о коначном остварењу наше вековне жеље да будемо слободни и уједињени са другим Словенцима и Југословенима. Ради се о срећној будућност за све нас и све будуће генерације.

Приморци, тренутак слободе је дошао. Сви на ноге! Сви у Југословенску армију – нашу ослободитељку! Потрудимо се и помозимо нашим борцима у њиховим завршним напорима! Удримо непријатеља, не дозволимо му да уништи имовину, ослободимо своју домовину! Оно што изборимо својим жртвама нико нам неће моћи одузети. Живела Југословенска армија, наша ослободитељка! Живео Тито, вођа наше ослободилачке борбе! Живела демократска Југославија!

Покрајински комитет Ослободилне фронтне за словеначку Приморску; Словеначки анти-фашистички савез жена; Савез словеначке омладине. Радничко јединство. Акциони одбор за оснивање Удружених синдиката радника и зайослених словеначке Приморске.

Седмак, 2002, стр. 108.

Јединице Југословенске армије ушле су у Трст 1. маја 1945. Словеначка и југословенска историографија називају овај догађај ослобођењем Трста, док га италијанска историографија назива окупацијом. Сутрадан су пристигле и савезничке трупе предвођене Новозеландском дивизијом, иако је Југославенска армија држала потпуну власт у граду до 12. јуна. Затим је Трст дошао под заједничку британско-америчку управу. Уочи југословенског уласка, проглас је окачен на јавним местима по селима око града. Трст је стављен под италијанску управу 1954. године, али је граница потврђена тек 1975, Осимским споразумом између Италије и Југославије.

Јосип Броз Тито (1892–1980) био је југословенски револуционар и државник. Током Другог светског рата био је вођа партизанског покрета отпора који ослободио највећи део Југославије без директног учешћа савезника. Био је одговоран за масовна погубљења ратних заробљеника и политичких противника непосредно по завршетку рата, као и прогон политичких противника после раскида са Стаљином 1948. Године 1951. увео је систем самоуправљања, по којем се Југославија издвајала од других социјалистичких земаља. Подржавао је тржишни социјализам, што је довело до привредног раста 1950-их и 60-их. Међународни углед му је порастао када је постао вођа Покрета несврстаних. Његов политички утицај потврђен је када је на његову сахрану дошло 128 представника страних земаља.

Пажљиво прочитај наведене изворе. Затим покушај да схватиш шта значе речи „ослобођење“ и „окупација“ за људе који живе на истом подручју. Зашто словеначка и југословенска историографија називају улазак Југословенске армије у Трст „ослобођењем“ а италијанска историографија „окупацијом“? Изгради аргументе на основу изворног материјала. Наведи неке разлоге зашто националне историографије могу различито да тумаче исте догађаје. (види и поглавље IV, док. IV-19 А. и Б).

I-3. Заробљени хрватски војници марширају кроз Југославију

Мате и Црногорац, 2013, стр. 15.

У мају 1945. пронацистичка НДХ (Независна држава Хрватска) суочавала се са капитулацијом. Војска и велики број цивила, којима су се придружили и четници, повлачили су се према граници са Аустријом како би избегли партизанско заробљавање и предали се западним савезницима, као што се и немачка војска повлачила из Грчке. Дакле, борбе су се наставиле и након примирја између Немачке и западних савезника, и изазвале су тешке губитке на обе стране. Међутим, кад је неколико километара дуга колона ступила у Аустрију, британски официри нису јој дозволили да настави, већ су је послали натраг у Југославију. Хиљаде ратних заробљеника погубљено је одмах по повратку у Југославију, а многи су умрли током дугог марша до источног дела земље. Припадници словеначких колаборационистичких снага, Домобранци, претрпели су сличну бруталну судбину.

I-4. Албанска влада и њени савезници, Совјети, Британци и Американци, Тирана, 28. новембар 1944.

Албум Албанског државног архива „Албански покрет отпора у Другом светском рату“, Тирана 2014.

Комунистичке оружане снаге, познате и као Народноослободилачка војска, у рату су имале помоћ и подршку неколико страних мисија, конкретно британске, америчке и совјетске. Након доласка на власт у новембру 1944. године, комунистичка влада Енвера Хоџе водила је политику постепеног приближавања Совјетима и хлађења односа са Британцима и Американцима, који су сматрали „највећим државним представницима светског империјализма“. Иако је послератна комунистичка

Албанија прекинула дипломатске односе са британским и америчким мисијама 1946, изградила је близак савез са Титовом Југославијом у периоду 1945–1948, а касније са Совјетским Савезом до 1960. године, када се издвојила од блока социјалистичких земаља источне Европе.

I-5. Дочек Црвене армије у Софији, септембар 1944.

<http://www.lostbulgaria.com/?p=1129>,
приступљено 16. 9. 2016.

Црвена армија је један од назива оружаних снага Совјетског Савеза. Настала је 23. фебруара 1918. године под називом „Радничко-сељачка Црвена армија”, што је представљало директну асоцијацију са симболима комунистичке идеје – црвена боја и црвена петокрака (ношене на совјетским војним униформама). Поред тога што је представљала симбол војне моћи Совјетског Савеза, Црвена армија је повезивана и са совјетском спољном политиком, најчешће заснованом на директној војној интервенцији. Црвена армија је у Другом светском рату одиграла одлучујућу улогу у поразу нацизма. У контексту Хладног рата и наставку стаљинистичке политике индустријализације, била је једна од најмоћнијих армија и на располагању су јој стајале развојне и истраживачке установе, као и сопствени војно-индустријски комплекс.

I-6. Децембарски догађаји 1944. и споразум у Варкизи фебруара 1945.

Грчка влада националног јединства, основана у Либану у мају 1944. године, дошла је у Атину 18. октобра, убрзо након немачког повлачења и доласка првих британских јединица. Владу је предводио Јоргос Папандреу, прогресивни либерал који се већ истакао у међуратном периоду, док су министри били представници традиционалних парламентарних странака, као и ККЕ (Комунистичке партије Грчке) и Народноослободилачког фронта ЕАМ, предвођеног комунистима. Са својим војним крилом ЕЛАС, ЕАМ се наметнуо као најснажнији покрет отпора и контролисао је велики део територије Грчке. У септембру, у Касерти, пристао је да следи инструкције грчке владе. Међутим, када је Папандреу одлучио, на инсистирање Британаца, да демобилише све нерегуларне оружане јединице формиране током окупације сила Осовине, ЕАМ/ЕЛАС су одбили да се томе повинују, њихови министри су изашли из владе, наредили да војно појачање крене ка Атини и позвали на масовне мирне демонстрације 3. децембра, док је генерални штрајк требало да почне наредног дана. Полиција је пуцала на демонстранте. Убијено је око тридесет људи, а било је још више рањених. Четвртог децембра снаге ЕАМ/ЕЛАС започеле су напад на полицијске станице и друге државне установе. Уследио је оружани сукоб који је трајао 33 дана, однео хиљаде жртава, нарочито цивилних, а завршио победом владиних снага. Активно учешће британске војске у „децембарским догађајима” било је пресудно за исход борби.

„Децембарски догађаји” (*Декемвриана*, како их зову у Грчкој) су једини пример сукоба додашњих савезника у другом светском рату око формирања послератне власти. ЕАМ/ЕЛАС и ККЕ прибојавали су се да ће демобилизација свих нерегуларних оружаних јединица формираних током окупације довести до стварања народне армије, у којој би се изгубила тадашња снага ЕАМ, пошто би њене јединице биле раштркане а њихови припадници распоређени у батаљоне чији би чланови били блиски влади. С друге стране, влада није желела да угрози свој монопол над војном силом нити да прави

компромисе који би јој угрозили власт. Штавише, неповерење које су ривали имали према ЕАМ/ЕЛАС произлазило је из чињенице да су у том тренутку они држали велики део Грчке под својом контролом. Неповерење је порасло након напада на покрет отпора у области Парнаса у априлу 1944. и убиства команданта те области, пуковника Димитриоса Псароса, заједно са многим његовим борцима. Споразум у Варкизи од 12. фебруара 1945, који су потписали влада и ЕАМ, предвиђао је демобилизацију свих снага формираних током окупације Грчке. ЕЛАС се обавезао да ће се распустити, што је делимично и испунио, али је задржао велике залихе борбене опреме.

Јоргос Папандреу (1888–1968) био је политичар који је у три мандата обављао дужност премијера Грчке (1944–1945, 1963, 1964–1965). Био је и оснивач политичке „династије“ Папандреу. Вратио се у Атину (у октобру 1944) као премијер грчке владе националног јединства. Поднео је оставку 1945, после децембарских догађаја, али је остао на високој функцији. Његова центристичка странка победила је на изборима 1963. и 1964. након одлучне кампање против „насиља и преваре“ на изборима 1961. Његовој прогресивној политици снажно су се противили десница и краљ Константин II, који је на крајупустио владу у јулу 1965, што је довело до масовних народних протеста. Јоргос Папандреу умро је годину дана након војног пуча из априла 1967, у кућном притвору.

А. Сведочење очевица о масовним левичарским демонстрацијама одржаним на Тргу Синтагма (Атина) 3. децембра 1944.

[...] Поворка се приближавала: мушкараци, жене и деца марширали су у редовима од осам до десет људи, сваки трећи или четврти је носио савезничку заставу, грчку заставу или транспарент на којем су црвеним словима били исписане пароле налик онима које су кроз лимене или картонске мегафоне узвикивали људи са обе стране поворке. Биле су то типичне ККЕ/ЕАМ демонстрације. Најмлађи учесници су имали десет-дванаест година, а нај-

старији и преко шездесет. Нека деца нису имала ципеле, већина људи ишла је без капута, али је било и много добро обучених. [...] Поворка није изгледала претеће или агресивно. Неки су фанатично викали на полицијску станицу и хотел, али било је и духовитих добацавања, док су демонстранти и посматрачи размењивали шале. [...] Оно што се затим догодило било је толико нестварно да понекад мислим да сам гледао филм. Полицијски одред почео је да пуца на поворку. [...] Прво сам помислио да гађају ћорцима или да пуцају изнад гомиле. И многи други су то мислили. Али десило се оно најгоре. Људи, жене и деца, који су до малочас викали, шетали, смејали се, добро расположени и пркосни, махали заставама... сад су заставе попадале на земљу, а крв им је цурела из глава и тела на земљу или на заставе које су носили.

[...] Пуцњи су се још увек чули, одјекујући међу високим зградама, а између пуцњева чули су се крици од страха и вриска од бола, дивљи стампедо људи који су се саплитали о крвава тела. [...] Није било много места да се човек сакрије, и док су се неки крили иза дрвећа и зидова, већина је била на земљи док се изнад њих настављала паљба. Пуцњава је трајала више од пола сата, пуцала је само полиција, а присталице ЕАМ су непомично лежале на земљи.

Бајфорд-Џонс, 1946, стр. 138, 139.

Б. Потписивање Споразума у Варкизи између грчке владе и ЕАМ, 12. фебруара 1945.

Империјални ратни музеј, Лондон.

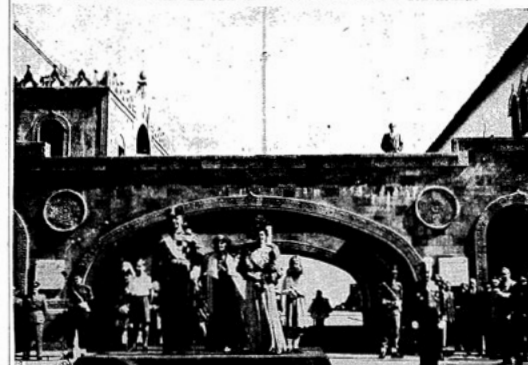
Проучи изворе о Грчкој и следећу реченицу из кључа: „Децембарски догађаји су једини пример сукоба дотадашњих савезника у другом светском рату око формирања послератне власти.“ Затим одговори на следећа питања:

1. Зашто је британска војска учествовала на страни владиних снага у „борби за Атину“?
2. Зашто је Народноослободилачка армија (ЕЛАС) била приморана да преда оружје?
3. Повежи ове догађаје са грчким грађанским ратом (поглавље 1.3).

I-7. Промене граница као резултат Другог светског рата

Промена граница била је једна од последица Другог светског рата, али та промена је за највећи део југоисточне Европе била незнатна у поређењу са променама након Првог светског рата. Румунија, Бугарска и Мађарска, као бивше савезнице Немачке, безусловно су, после потписивања примирја са западним савезницима, вратиле све окупирани територије. Након Париских мировних уговора, потписаних 10. фебруара 1947, Совјетски Савез је добио Молдавију и северну Буковину (румунске територије после Првог светског рата, припојене су СССР-у 1940). Бугарска је задржала јужну Добруцу (припојену Румунији након Другог балканског рата 1913. године,

<http://efimeris.nlg.gr/ns/pdfwin.asp?c=108&dc=9&db=3&da=1948>, приступљено 12.10.2016.

► I.1.2. Повратак кући или изгнанство

I-8. Извод из аутобиографског списка Саре Ремишер, Немице депортоване из Бјертана у Совјетски Савез убрзо по завршетку рата

Сећам се 1945, јер су многи од нас, трансилванијски Саксонци, људи од 18 до 35 година, присилно одведени на рад у Русију. То је било 16. јануара, било је лепо и топло време, без снега. Одвојени смо од својих најближих, од деце, родитеља, браће и сестара. Неко ко то није доживео тешко ће разумети. [...] 24. јануара 1945. све су нас, мушкарце и жене заједно, потрпали у неке прљаве сточне вагоне, пуне вашки. Путовали смо тим возом седам дана док коначно нисмо стигли. То је било у ноћи 2. фебруара 1945. Видела сам

кроз прозор и кроз рупе у вагону да нас скидају са воза и прераспоредују, па нас поново уводе у воз. На сваких десет корака стајао је један војник [са пушком], тако да нико није могао да побегне. [...] Тешко је описати како су прошле прве две године: глад, хладноћа, бубе, ваши свуда по одећи и на нама. Многи су умрли од глади, укључујући и Русе, јер нису имали шта да једу, као ни ми. Ухватили смо неколико паса и мачака. Чак сам и ја јела мачје месо. Кад си гладан – то боли, све те боли кад си гладан. [...] Мушкарци су се више

разбољевали, јер су жене боље знале како да воде рачуна о себи и како да преживе. Гледали смо људе како чупају траву покушавајући да ублаже глад. Тако је то било. И ја сам јела бели слез и лишће. Увек сам мислила да морам имати нешто у стомаку јер су нам давали само парче сувог хлеба у 4 ујутро, и до сутрадан добијали смо само танку супу од купуса.

<http://povestisasesti.com/2013/11/22/in-lagarul-memoriei-omarturie-despre-deportare>, приступљено 5.5.2015.

У јануару 1945. више од 70.000 Немаца из Румуније (углавном Саксонаца из Трансилваније и банатских Шваба) депортовано је у руднике Донбаса, да помогне „обнови СССР-а“. Депортација је трајала 5 година; више од 20% депортованих је умрло или нестало.

I-9. Јелена Куртнакер из Пожеге сећа се свог боравка у логору Крндија, јула 1945.

Мајка и ја одведене смо из Пожеге у логор Крндију у јулу 1945. Изјашњавале смо се као Хрвати. Сећам се да је у Крндији црква била порушена, а олтар св. Антуна је остао. У једној штали било нас је смештено сто људи. Лежале смо на старој слами, једна до друге. Питали су: знаш ли да пишеш? Видели су да имам наливперо. Постала сам ћата. И водила сам списак логораша у тој штали. Кад су долазили из управе морали смо да прозивамо. Сваку ноћ у 12 сати долазила је патрола и изводила нас напоље. Ја сам у логору чула само хрватски језик. У том мом одељењу једне ноћи једна млада жена се породила. Једна бака је помогла у порођају. То дете је било ужасно слабо. Дан-два пред Велику Госпу (била је недеља) крстили смо дете у цркви. Дете је крштено Марија. Први или други дан након Госпе, Марија је умрла. Сећам се две девојчице, добиле су оспице и обе су умрле исте ноћи. Никакве лекове нисмо добијали. Имали смо једног доктора логораша. Човек се не боји смрти тамо. Био је само један бунар пијаће воде. Храна је била јако лоша. Преко жице смо једном добили хлеб и ракију, које је донела девојка која је служила код моје сестричне. Пешице је дошла из Пожеге. Девојка Бишоф Анкица из Пожеге је побегла из логора. Ја сам јој помогла. Других имена се више не сећам. Био је у логору и један млади свештеник. Да је свештеник то смо тек касније сазнали, у логору. Нико му

није знао име. Звали смо га Безимени. Након девет молбе моје сестричне, у октобру 1945, мајка и ја пуштене смо кући. Успела је да докаже да смо покромом у ствари Мађари, а не Немци. Кад сам дошла кући у Пожегу нисам дуго, дуго никоме говорила о логору. Своје дане у логору Крндији описала сам у приповеткама „Горка сјећања“, односно „Логорашки записи“ и „Безимени“. Логор Крндију не именујем, али сећања су о Крндији.

Гајреп, 2008, стр. 371.

Током Другог светског рата велики део немачке националне мањине са подручја Краљевине Југославије прихватио је националсоцијализам и идеје које су преовлађивале у Трећем Рајху. Управо због те чињенице комунистичке власти након рата проглашавају припаднике немачког народа колективним кривцем. Оваква пресуда довела је до прогона становништва и плјачке имовине. У таквој атмосфери страдали су и бројни припадници немачког народа који за време рата нису подржавали националсоцијализам и Адолфа Хитлера.

I-10. Аграрна реформа и колонизација у Војводини

Члан 16

Право првенства у додељивању земље имају земљорадници без земље или са недовољно земље који су били борци партизанских одреда, НОВ и ПОЈ и Југословенске армије, инвалиди ослободилачког рата као и инвалиди из прошлих ратова (1912–1918. и априла 1941. године), породице и сирочад изгинулих бораца ослободилачког рата, жртве и породице жртава фашистичког терора. Међу борцима првенство ће уживати стари борци и добровољци.

Право на додељивање земље уживаће и они борци из предњег става који се раније нису бавили земљорадњом, ако се обавезу да се на додељену им земљу населе и да је обрађују са својом породицом.

Члан 19

Величина земљишта које ће се додељивати по претходном члану износиће од 8 до 12 катастарских јутара обрадиве земље за једну кућну заједницу (домаћинство, породицу). Изузетно ће се веће површине овог земљишта, али не веће од

30% утврђеног максимума, додељивати народним херојима, односно њиховим породицама и официрима Југословенске армије који су по занимању земљорадници, као и многочланим породицама. Ако се земља налази у близини већих градова као баштенска и са интензивном културом, максимум додељиве површине износиће 4 до 6 катастарских јутара.

Закон о аграрној реформи и колонизацији,
Службени лист ДФЈ, бр. 64/45.

Дана 23. августа 1945. године Привремена Народна скупштина Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ) усвојила је Закон о аграрној реформи и колонизацији, на основу којег је око 40% земљишта у Војводини прешло у власништво државе. Као последица тога, у Војводину је дошло 258.405 људи (37.616 породица) из Босне и Херцеговине, Хрватске, Србије и Црне Горе. Колонизација је извршена на основу Закона о аграрној реформи и уредбе која је давала приоритет у додели земљишта досељеницима који су били учесници Народноослободилачког рата, а посебно ветеранима који су пришли народноослободилачком покрету од 1941. до 1943. године. Некретнине које су после рата додељене такозваним безземљашима углавном су припадале протераним Немцима. Маса колониста доселила се у села која су напустили Немци. Насеља су добила нове називе који су одговарали етничком саставу колониста.

Прочитај изворе I-9 и I-10. Зашто су, по твом мишљењу, Немци из земаља југоисточне Европе тако третирани после рата? Да ли су сви они делили исте идеје и имали исти став према Трећем рајху за време рата? Разговарајте на часу о значењу „колективне кривице“, користећи више примера. Покушај да пронађеш кинематографске или књижевне примере (филмове и романе) на ту тему, који не морају да се односе на горе наведене државе.

I-11. Молба неколико јеврејских повратника из Буковине, претходно депортованих у Транснистрију, министру унутрашњих послова да им се издају личне карте иако нису поседовали потребне документе, које је било немогуће добавити у то време (јул 1945)

Министру [унутрашњих послова],
Ми, долепотписани, повратници из Буковине, у априлу и мају 1945. године, као румунски држављани, населили смо се у Ботошанију, Роману, Бакау, Фокшанију, Букурешту, Брашову, Сибињу, Клужу, Великом Варадину и Темишвару, [и] свуда смо добили неопходне личне исправе у канцеларији градске управе, осим из општине Темишвара. [...] Кажу нам да потврде о репатријацији нису довољне и [да] нам треба додатна документација, коју као бивши депортовани у Транснистрији не можемо имати [...]. Нас је већ судбина газила уз толике прогоне, који су нас потпуно осиромашили. Не можемо више да издржимо, а немамо ни новца ни моралне снаге да поднесемо још мука. [...] Први август 1945. се ближи, тог дана ће нас истерати из Темишвара ако [полиција] не добију изричиту наредбу да нам издају личне карте. [Стога] Вас најсрдније молимо да узмете у разматрање да ми без личних карата: 1) не добијамо маркице за храну; 2) Не можемо да нађемо запослење; 3) Не можемо да изнајмимо стан; тако да живимо у школи, на клупама, где су нас досад трпели. Из свих тих разлога, уз дужно поштовање молимо Вас да издате потребно наређење полицијској станици у Темишвару, како бисмо добили неопходне личне исправе и окончали све те непотребне и врло болне муке.

Национални архив Букурешта, збирка: Генерална дирекције полиције, Досије 44/1945, стр. 35.

Транснистрија је регион између Дњестра и Буга којим је Румунија награђена за учешће у немачкој офанзиви против Русије (августа 1941). Јевреји депортовани из Бесарабије и Буковине тамо су присилно пресељени под врло нехуманим условима. Током њиховог транспорта, у етничком чишћењу и концентрационим логорима Транснистрије, живот је изгубило између 105.000 и 120.000 депортованих румунских Јевреја, уз додатних око 115.000 до 118.000 тамошњих Јевреја (према: <http://www.inshr-ew.ro/ro/holocaustul-din-romania/etapeale-holocaustului.html>, приступљено 29.1.2015).

I-12. Писмо преживелог логораша које на болан начин приказује недаће у којима се већина грчких Јевреја обрела након повратка у домовину, 1945.

У последњем издању ваших новина објавили сте писмо једног преживелог логораша који се с правом жали на затварање кантине која је припадала Центру. Сви се сећамо шта је Центар нудио. Свако од нас је имао оброк по сниженој цени и, што је још важније, нашао у Центру оно што нам свима страшно недостаје: „породичну атмосферу“. Ми смо углавном сви сами, без породице, без центра који би заменио, макар привремено, наше изгубљене домове. Ми кажемо не народним кухињама. Кажемо не стајању у редовима које нас подсећа на концентрационе логоре. Нека постоји једна кантина где ће у миру Јевреји – домаћи, радници, службеници и мали предузетници – наћи топли оброк, бесплатно за домаће, по сниженим ценама за остале. Народне кухиње могу да приме само мали број наших истоверника. Већина, чак и ако гладује, неће у њих ући из достојанства, а већина нас, хвала богу, још га није изгубила. Сматрамо да наши напори треба да буду усмерени на то да свакодневно поправљају наш живот, а не да нас враћају у мрачне дане 1941.

Ισραηλιτικών Βήμα [Израелитски гласник], бр. 3, Солун, 7. децембар 1945, стр. 2.

О геноциду грчких Јевреја, види Читанку 4, 2009, док. III-26, III-27.

I-13. „Барка“ превози грчке студенте за Француску, 1945.

Непосредно након ослобођења Грчке од сила Осовине у јесен 1944, директор Француског института у Атини, Октав Мерлије, предложио је Министарству спољних послова Француске да понуди одређени број стипендија грчким студентима, и мушкарцима и женама, како би им омогућио да наставе студије у Француској. Највећи део, њих двестотинак напустило је Пиреј на војном транспортном броду *Маџароа* у децембру 1945. То су претежно били лево опредељени студенти и одлазак у Француску спасао их је највероватнијег прогона у →

предстојећем грађанском рату у Грчкој. У Француској су се многи истакли у својим студијама и изградиле завидну каријеру у домену уметности и науке. Због преовлађујуће политичке климе у Грчкој, већина њих није могла да се врати све до пада војне диктатуре 1974, а неки су одлучили да заувек остану у Француској. Спиратељица Мимика Кранаки описује то путовање у тексту први пут објављеном на француском језику 1950. године.

Тада нисмо могли да замислимо да се опраштамо од Грчке! То је био обичан пут на „постдипломске студије“, тако смо себи говорили, а онда ћемо се вратити у домовину, наравно, шта друго? Како смо могли да знамо да ће се пут назад полако затварати. [...] Сада је мркли мрак, спустила се прва ноћ далеко од Грчке. Ми смо „стипендисти“ француске државе, уметници, научници, техничари, итд.

Искрцали смо се из транспортног брода *Маџароа* у Таранту, где смо ушли у теретни воз и наставили путовање. Децембар је, а вагони немају прозоре. Када падне мрак – прва, друга, трећа ноћ, боже, како је Италија издужена – мучимо се да направимо простирке од свог пртљага. Ретко ко је кренуо са правим кофером, а и они су се распали пре него што смо стигли до Париза. Већина носи руксаке, корпе, завежљаје, шта год су успели да измисле сиротиња и љубав оних који су нам на одласку махали марамима са пирејске луке. [...] На крају, читаву недељу дана након напуштања Пиреја, чујемо: Пажња, пажња улазимо у Париз. Поноћ је. Покушавамо да видимо нешто у мраку. Ништа, баш ништа. Само тамо негде, у даљини, ту и тамо понеко светло, још чвршће затворено, још мање познато од саме ноћи.

Кранаки, 2008, стр. 13, 15.

I-14. Извештај из 1946. године о одлуци неколико јеврејских вођа у Трансилванији да емигрирају у Палестину и Америку, што је била идеја на коју је дошла већина из јеврејске заједнице у региону, посебно из руралних области

Понизно јављам: вођа јеврејске заједнице из општине Илеанда, округ Самош [Салаж], односно Фридман Маурицију, био је на састанку свих јеврејских лидера у региону Трансилваније, у Араду и Темишвару, одржаном 4. и 6. маја, где је тема

била исељавање Јевреја у Палестину. На том састанку донета је одлука о емиграцији Јевреја који желе да оду у Палестину. Из општине Илеанда око 20 јеврејских породица припрема се да ускоро напусти земљу. Њихов одлазак ће вероватно уследити за 14 дана. [...] Преостали Јевреји праве различите договоре у Букурешту са циљем да емигрирају у Америку. У вези са тим, мађарско становништво се радује што Јевреји одлазе.

Командир Жандармерије Самош-Дежа,
капетан Василеску Јонел

Национални архив Букурешта, збирка: Генерални инспекторат полиције, досије 68/1946, стр. 114.

Крај Другог светског рата није значио и завршетак страдања за многе Јевреје који су преживели Холокауст. Многе јеврејске заједнице у Европи су нестале, а преживели нису имали где да се врате. Који су били проблеми и потешкоће са којима су се јеврејске жртве и повратници сусретали по завршетку рата, као што је описано у овим изворима (док. I-11, I-12, I-14)? Истражи детаљније овај проблем и сазнај зашто су многи европски Јевреји одлучили да емигрирају у Палестину или САД? Прокоментариши последњи извор, тј. покушаје да се јеврејска емиграција искористи у политичке (хладноратовске) сврхе.

► I.1.3. Обнова

I-15. Расподела Унриних (УНРА) прехрамбених и хигијенских пакета у Сарајеву. Босна и Херцеговина била је подручје највише погођено глађу и породице су у потпуности зависиле од Унрине помоћи

Одељење Уједињених нација за архиве и управљање документацијом: С-0800-0011-1-1.

Југословенска мисија УНРА почела је са радом у априлу 1945. У почетку је морала да решава проблем глади у Босни и Херцеговини и појединим деловима Хрватске. Тако је слала велике количине хране и медицинске опреме и обучавала медицинско

особље. Касније је послала техничку опрему да се покрену пољопривредни и индустријски сектори. Потребе Југославије биле су толико велике да је ова земља постала највећи прималац Унрине помоћи у историји тог програма, у вредности од 415 милиона долара.

I-16. Расподела америчке помоћи у Грчкој

Фотографија: Димитриос Харисиадис. Расподела пакета помоћи. Керамикос, јануар 1952.
© Фотографска архива музеја Бенаки [УСИС.212-2].

Како посредством Маршаловог плана тако и преко међународних организација, које је издашно подржавао Вашингтон, америчка помоћ Грчкој одиграла је пресудну улогу у обнови земље и животу сиромашних после окупације сила

Осовине и каснијег грађанског рата у другој половини 1940. године. Од јула 1948. до јануара 1952, поред приближно 560 милиона долара војне помоћи, САД је обезбедила помоћ у вредности од 1,3 милијарде долара.

Маршалов план (План европске обнове) представљао је америчку иницијативу за подршку обнове западноевропских привреда након рата. План је покренут априла 1948. Идеја је била да се подстакне европски просперитет и на тај начин спречи ширење комунизма. Између осталог, Марша-

лов план је подстицао повећање продуктивности, чланство у синдикатима, као и усвајање савремених пословних процедура. Назив је добио по америчком државном секретару Џорџу Маршалу (1880–1959), истакнутом војном команданту, који је за своју иницијативу 1953. године добио Нобелову награду за мир.

I-17. Америчка економска помоћ Турској (изражена у милионима америчких долара)

1948–52.	1953.	1954.	1955.	1956.	1957.	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.
197,1	46,2	92,3	68,1	99,9	96,9	85,7	103,3	84,4	101,9	135,0	130,5	101,6	152,1

Оран 2002, Књ. 1, стр. 533.

I-18. Албанска влада проглашава функционера УНРА персоном нон грата, 1945.

А. Писмо Савета министара Албаније (2. октобар 1945)

О ЕНГЛЕСКОЈ ДРЖАВЉАНКИ,
ГОСПОЋИЦИ ПЕНИНГТОН

Гђица Пенингтон је пристигла у Албанију у својству функционерке УНРА 10. августа 1945. године. Наведено лице, уместо да извршава задатак због којег је дошла у Албанију, бави се политичким питањима; уместо да правилно надзира испоруку помоћи, она критикује државу, покушавајући да побуди неповерење становништва у руководиоце, владу, и изазове незадовољство. [...] Чињенице су следеће:

1) Дана 4. септембра 1945. године, за време путовања до Скадра, питала је људе са Косова који су се нашли у Мамурасу: Која је влада боља, данашња или она из Зогуовог времена?

2) У кући КАЗИМА КАСТРАТИЈА у Скадру покушала је да дотури једно писмо, али није успела.

3) У погледу помоћи, рекла је становницима Широке: Ми вам доносимо велику помоћ, али они којима верујете, Бедри Спахију и Кочи Дзодзе, дочекују вас стиснутих песница, не воле вас. Они хоће [да изграде] социјализам.

4) У области Штој рекла је: Зашто вам продају хлеб кад вам га ми дајемо бесплатно?

5) Пратећем официру је рекла: Ваша влада убија добре Албанце и штити интересе оних који су се борили; Черчил је у свом програму навео да ће

сви Албанци из Енглеске бити враћени овамо. Што се тиче грчког питања, рекла му је: Ускоро ћете заратити са Грчком [...]

6) Изражавала је симпатије за Зогуа, а вређала је данашње руководиоце као што су Бедри Спахију и Кочи Дзодзе.

Наведено лице је персона нон грата, и стога захтевамо да се званично припреми за напуштање наше земље.

АКСХ [Централни државни архив], Ф.490, в. 1945 д. 109. фл. 4.

Б. Писмо Р. В. Пенингтон упућено директору мисије УНРА у Албанији, у коме негира наводе о својој активности у земљи.

Прима: Г. Оукли Хил,
шеф мисије УНРА
Од: Р. В. Пенингтон

2. октобар 1945.

Прочитала сам писмо бр. 82, од 2. октобра 1945, упућено из премијеровог кабинета и дозволите ми да вам објасним да се нисам обрађала никаквој групи људи и да нипошто нисам критиковала Владу, чије циљеве и напредак подржавам и хвалим.

Што се тиче навода у писму:

1) Четвртог септембра, зауставили смо се да попијемо пиће у ресторану у Мамурасу. Мој једини тамошњи разговор тицао се локалног становништва и догађаја у којима су учествовали. Ту смо

се задржали само 20 минута, на нашем путу за Скадар.

2) У Широкој, једина особа коју сам упознала био је пекар и мој једини циљ био је да испитам квалитет хлеба. Посетили смо и католичке часне сестре да се распитамо за здравље деце. Поред тога, видели смо старицу од преко 60 година, парализовану, који нас је позвала да свратимо и којој сам дала пет франака. Посетили смо и једну сиромашну породицу са којом смо разговарали о риболову.

3) У области Штој посетили смо три куће, где нам се допао ауто који је довезао један дечко. [...] Тамо сам разговарала са једном женом и две девојчице.

4) Врло тешко разумем доскијски дијалект а не много боље ни гегијски дијалект официра из моје пратње. Стога категорички поричем сваку изјаву која ми се приписује и коју не само да нисам изрекла већ нисам тако нешто ни помислила.

5) Категорички поричем ову изјаву јер је нисам изрекла ни тада, нити било када.

Дозволите ми да додам да се једина непријатна ситуација током мог путовања у Скадар десила када смо посетили кућу гђе Кастрати у Плумбу. Један младић, рођак ове породице, питао ме је у присуству [свог] ујака и партизанског официра да ли сам приметила некакве промене у Албанији у односу на предратно стање. Одговорила сам: „Не могу да говорим о политичким питањима. Видим исте очи, исте ноге, исте руке, и чујем исти језик као и пре. Не разумем шта под тим мислите и зато у овом тренутку нећу ништа рећи.“ Када је наставио да ме испитује о томе шта мислим о садашњем и будућем напретку, ја сам њега питала: кад би држао у наручју мало дете а неко га пита какво ће то дете постати, лепо или брадато, шта би он могао да одговори. У том тренутку, партизани и сви остали присутни праснули су у смех, а затим смо разговарали о другим стварима.

Да ли сам ја – која сам током свог рада за Албанију од 1924. до 1939. године, и током рата давала све од себе, и свој новац, за Албанију, коју су називали антизогуовком, која се жртвовала и тако што годину дана није видела своју ћерку – могла да изнесем такве оштре и несмотрене примедбе као што су оне које се помињу у писму. Ниједан Албанац који добро познаје мој рад не може да каже да је тако нешто могуће.

Р. В. Пенингтон

АКСХ [Централни државни Архив], Ф 490, в. 1945, фл.5.

I-19. Мапа села у Грчкој која су спалили окупатори

Објављен у издању Министарства за обнову, овај четворојезични богато илустровани албум јасно приказује штету коју су претрпели држава и њен народ током окупације сила Осовине. У опису слике спаљених села, каже се: „Као да остале катастрофе нису биле довољне, окупаторске снаге примењивале су систематски план за уништење грчког народа: спаљивање села. У пепелу је 1770 грчких села, а у појединим деловима земље, нарочито близу граница, спаљено је чак 90% села у свим регионима“.

Проучи кључ, фотографију (док. I-16.) и мапу спаљених села у Грчкој (док. I-19). Шта мислиш, каква је била ситуација у Грчкој након рата, имајући у виду да је за њим уследио сурови грађански рат?

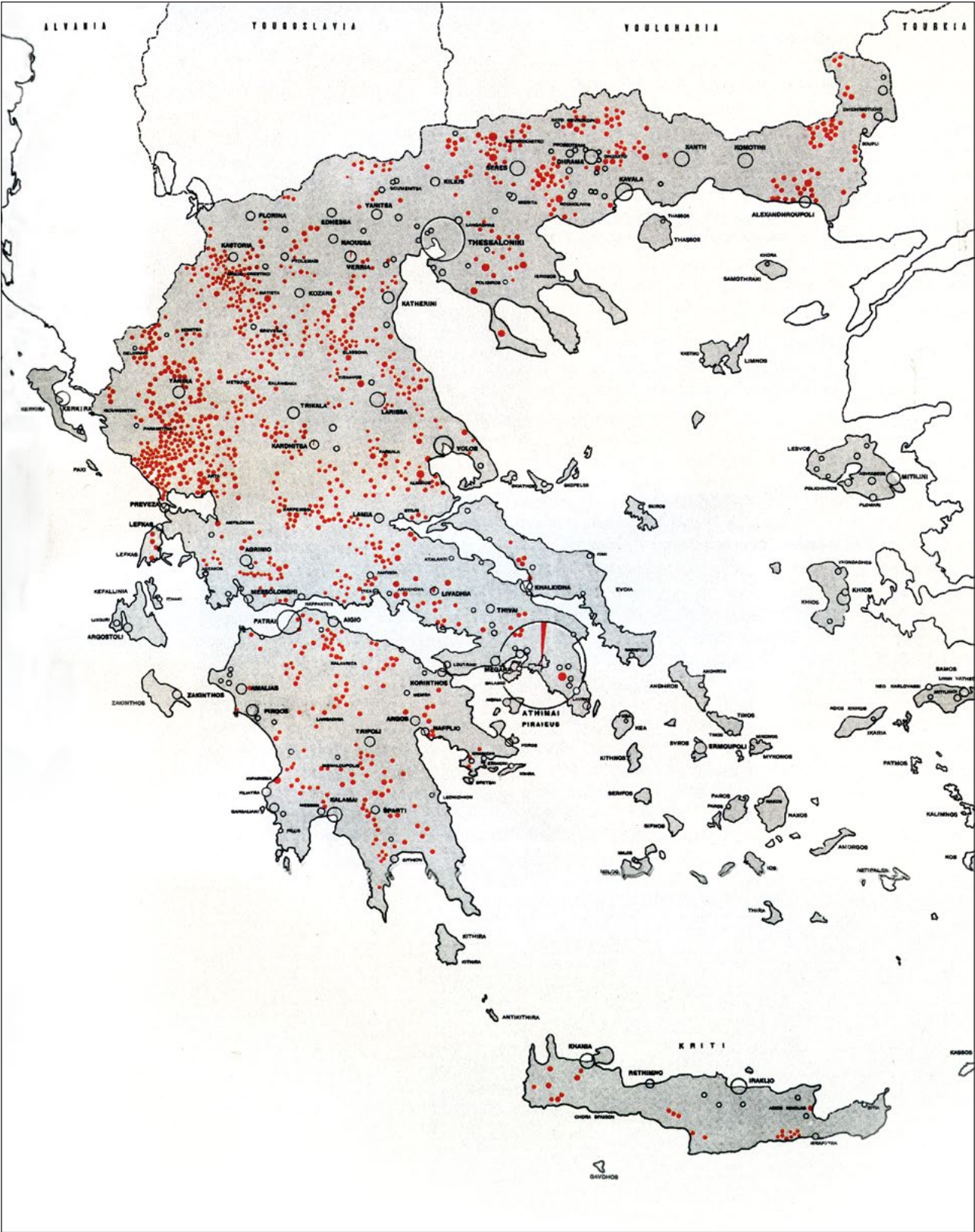
ЗАДАЦИ ЗА ПОГЛАВЉЕ I.1.3

1. Колика је била укупна финансијска помоћ која је ушла у југоисточну Европу након рата? Који су били најважнији ургентни проблеми? Како су ту помоћ (помоћ службеника и волонтера УНРА или Маршалов план) инструментализовали политичари и државе? Пронађи податке (извештаје, визуелни материјал, усмена сведочења) о правичној или селективној расподели, употреби или злоупотреби помоћи.

2. Направи списак тешкоћа у свакодневном животу југоисточне Европе непосредно после рата.

Κ. Докиадис (гр.), Αι θυσιαί της Ελλάδος στο Δευτερο Παγκοσμιο Πολεμο [Грчке жртве у Другом светском рату], Атина 1946, слика 53.

► I.2. НОВИ РЕЖИМИ

► I.2.1. Промена власти

I-20. Декларација владе Тито-Шубашић, 9. март 1945.

Наша отаџбина добила је јединствену владу, што је неопходан услов за што скорији и успешнији завршетак рата и за брзу планску обнову наше земље. Влада, која данас излази са овом изјавом пред народе Југославије, произилази из унутрашњих и спољнополитичких потреба. Њено стварање даће, с једне стране, још више подстрек у окупљању свих оних снага које се нису укаљале сарадњом са окупатором или њиховим слугама, а с друге стране, влада ће у атмосфери поверења у многе олакшати напоре на обнови наше земље и још више учврстити пријатељске односе са нашим савезницима. Влада је уверена да ће јој пуна подршка народа и његових представника дати снаге да одговори данашњим тешким задацима.

Политика, Београд, година XLII, бр. 11921, 10. март 1945, 1, у:
Нешовић и Петрановић, 1983., стр. 657–661.

Споразум између НКОЈ (Националног комитета ослобођења Југославије) и Краљевске владе и њеног премијера Ивана Шубашића постигнут је на острву Вису 16. јуна 1944. године (споразум Тито-Шубашић), и према њему су потписници признали једни друге и сагласили се да делују заједно. Осмог августа Шубашићева влада објавила је декларацију којом је признала тековине јединица НОВЈ (Народноослободилачке војске Југославије) у борби против окупатора и признала привремену управу АВНОЈ-а (Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије) и Народноослободилачке комитете Југославије до формирања редовне народне скупштине у земљи. У свом говору на Лондонском радију 12. септембра, Краљ Петар II је разрешио генерала Михаиловића дужности начелника Штаба Врховне команде Југословенске војске и позвао све Србе да признају постављање маршала Тита уместо њега. Споразум између НКОЈ и краљевске југословенске владе од 1. новембра 1944. (Београдски споразум Тито-Шубашић) под условом да назив будуће државе

буде Демократска Федеративна Југославија (ДФЈ), да се „Краљ Петар II неће враћати у земљу док народ о томе не одлучи“, да ће у његовом одсуству „краљевску власт вршити трочлано Краљевско намесништво“, које ће формирати привремену владу до одржавања избора за уставотворну скупштину, да ће АВНОЈ вршити законодавне и извршне функције владе.

I-21. Устав Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ), 31. јануар 1946.

Члан 1. Федеративна Народна Република Југославија је савезна народна држава републиканског облика, заједница равноправних народа, који су на основу права на самоопредељење, укључујући право на отцепљење, изразили своју вољу да живе у федеративној држави.

Члан 2. Федеративну Народну Републику Југославију сачињавају: Народна Република Србија, Народна Република Хрватска, Народна Република Словенија, Народна Република Босна и Херцеговина, Народна Република Македонија и Народна Република Црна Гора. Народна Република Србија има у свом саставу Аутономну покрајину Војводину и Аутономну косовско-метохијску област.

Члан 9. Сувереност народних република у саставу ФНРЈ ограничена је само правима која су овим Уставом дата ФНРЈ. ФНРЈ штити и брани суверена права народних република.

Члан 12. Разграничења територија народних република врши Народна скупштина ФНРЈ. Границе народне републике не могу се мењати без њеног пристанка.

Члан 14. Средства за производњу у ФНРЈ јесу или општенародна имовина, то јест имовина у рукама државе, или имовина народних задружних организација, или имовина приватних физичких и правних лица. Спољна трговина је под контролом државе.

Члан 15. У циљу заштите животних интереса народа, подизања народног благостања и пра-

вилног искоришћавања свих привредних могућности и снага, држава даје правац привредном животу и развоју путем општег привредног плана, ослањајући се на државни и задружни сектор а остварујући општу контролу над приватним сектором привреде.

Члан 18. Зајамчује се приватна својина и приватна предузимљивост у привреди.

Члан 19. Земља припада онима који је обрађују. Не може бити великих земљишних поседа у приватним рукама ни по коме основу.

Члан 24. Жене су равноправне с мушкарцима у свима областима државног, привредног и друштвено-политичког живота.

Члан 25. Грађанима је зајамчена слобода савести и слобода вероисповести. Црква је одвојена од државе.

Члан 26. Пуноважан је само брак закључен пред надлежним државним органима. После закључења брака грађани могу извршити и венчање по верским прописима. Евиденција рођених, венчаних и умрлих је у надлежности државе.

Службени лист ФНРЈ, бр. 10/1946.

У складу са одлуком Уставотворне скупштине, Устав ФНРЈ донет је 31. јануара 1946. Био је заснован на Уставу СССР из 1936. Проглашено је суверенитет народа и дефинисао Југославију као „савезну народну државу“ сачињену од шест република. Држава је организована на принципу јединства власти и демократског централизма. Народне републике су самостално вршиле власт и ограничавала су их само права која су добровољно преносиле на ФНРЈ. Међутим, улога савезних органа власти и њихова овлашћења била су већа од овлашћења републичких органа и тако је власт централизована уставом. Националне мањине уживале су „право на заштиту и свог културног развоја и слободне употребе свог језика“. Имовина је била државна, задружна или приватна. Приватна имовина могла се ограничити или експроприсати ако је то захтевао „општи интерес“. Сви грађани преко осамнаест година добили су право гласа. По први пут, женама и војницима дозвољено је да гласају. Слобода штампе, говора, удруживања и окупљања, као и јавних скупова и манифестација, била је гарантована. Школа је одвојена од цркве, а основно образовање је било обавезно и бесплатно.

I-22. Устав 1946: Црна Гора, Република југословенске федерације

Члан 2. Остварујући у својој ослободилачкој борби и у заједничкој борби свих народа Југославије своју народну државу, Народну Републику Црну Гору, и изражавајући на основу права сваког народа на самоопредељење, укључујући право на отцепљење и уједињење са другим народима, своју слободну вољу, црногорски народ ујединио се на основу начела равноправности са осталим народима Југославије и њиховим народним републикама [...] у заједничку, савезну државу – Федеративну Народну Републику Југославију.

Члан 10. Народна Република Црна Гора врши државну власт суверено, преносећи на Федеративну Народну Републику Југославију само она права која су савезној држави дата Уставом ФНРЈ.

Члан 13. Националне мањине у Народној Републици Црној Гори уживају право и заштиту свог културног развоја и слободне употребе свог језика.

Члан 16. Општенародна имовина је главни основац државе у развоју народне привреде.

Члан 18. Приватна својина може се ограничити или експроприсати, ако то тражи општи интерес, али само на основу закона. Под истим условима могу се национализовати поједине привредне гране или предузећа.

Члан 24. Жене су равноправне с мушкарцима у свим областима државног, привредног и друштвено-политичког живота.

Члан 36. Држава се стара за подизање здравља народа... Држава се брине о физичком васпитању народа.

Члан 38. Школе су државне. Основна настава је обавезна и бесплатна.

Перовић и Илић, 1986, стр. 315–339.

Упореди чланове 1, 2, 9 и 12 Устава Федеративне Народне Републике Југославије (извор I-21) са члановима 2, 10 и 13 Устава Црне Горе (извор I-22). Како је југословенска федерација била уређена према овим уставима?

I-23. Рат политичких симбола: Стаљин против краља Михаја; два кратка извода из дописа које је примио и упутио министар просвете

А. Прослава Стаљиновог рођендана, 1947.

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ. ДРЖАВНИ ПОДСЕКРЕТАРИЈАТ ЗА ОБРАЗОВАЊЕ МЛАДИХ. ЦИРКУЛАР БР. 2533/12 ДЕЦЕМБАР 1947. Двадесет првог децембра је рођендан генералисимуса Стаљина. Том приликом, један наставник ће говорити ученицима о генералисимусу Стаљину. У школама које су тог дана на распусту прослава ће се одржати на групном или одељењском образовном састанку.

Национални архив Валасуја, збирка: „Куза Вода” Средња школа у Хушију, досије 172/1947, књ. II, страна 6.

Б. Прославе инспирисане Совјетским Савезом, 1948.

ШКОЛСКИ САВЕТ ХУШИЈА, [ИЗВЕШТАЈ] ГЕНЕРАЛНОМ ИНСПЕКТОРУ, ЈАНУАР 1948.

У школама су користили састанке и зборове ученика. Посебно у мушким и женским гимназијама општег смера, ти састанци су се одржавали сваке недеље и обрађиване су научне и књижевне теме. Теме су најчешће биле прогресивног карактера и резултат је био све више усклађиван са духом времена. Ако су пре две године ученици помпезно носили значке на реверу са ликом бившег краља Михаја, дух данашњег времена је сасвим другачији, тако да су приликом прославе РДПСС, ученици средње школе у граду организовали уметнички догађај који почео и завршио се певањем Интернационале, док је читав програм био сачињен од песама и нумера из совјетске књижевности и музике. [...] Што се тиче културне и образовне активности у земљи, немамо могућност да је контролишемо, због недостатка превозних средстава.

Национални архив Валасуја, збирка: „Куза Вода” Средња школа у Хушију, досије 173/1948, стр. 14.

РДПСС (АРЛУС на румунском) је акроним за „Румунско друштво пријатељства са Совјетским Савезом”. То је била културна организација коју је формирала група левичарских интелектуалаца у јесен 1944. Убрзо је прерасла у право пропагандно средство, под контролом и финансирана од стране државе. Била је активна безмало две деценије у свим јавним институцијама.

Краљ Михај (Михајло) I принц Хоенцолерн-Сигмаринген (рођ. 1921), био је краљ Румуније од 1927. до 1930. и поново од 6. септембра 1940. до 30. децембра 1947, када је приморан да абдицира.

Ученички састанци [на румунском *dirigentie*] били су часови на којима је наставник (сваки разред је имао таквог наставника) са ученицима разговарао о различитим ваннаставним питањима и проблемима у разреду.

Школе нису само образовне установе, већ и важан начин за социјализацију младих. Оне би требало да преносе одређене вредности и идеје које су доминантне у друштву. Искористи документе и сопствено знање да опишеш како је нова идеологија увођена и ширена у румунским школама. Пронађи у извору главне елементе „новог” који су подстицани и елементе „старог” који су одбацивани.

I-24. Комунистичка партија Албаније расправља о новим националним празницима

Д[руг] Тук Јакова наводи да је Први мај изостављен из овог пројекта, дакле, као члан синдиката, „Предлажем да се он дода као празник”. Д. Председник је позвао на гласање и [предлог] је једногласно усвојен. [...] Д. Ђерђ Кокочи поставио питање о критеријумима који се користе за одређивање верских празника: Да ли су верске заједнице консултоване? Д. Манол Кономи објашњава да су верске заједнице консултоване и да су их оне предложиле. Од ових верских празника, један је укинут муслиманској вероисповести и додељен је бекташијама. Један дан је укинут и православној и католичкој вероисповести [...] Д. Рамазан Читаку: „Дан ослобођења Албаније је изостављен, [...] дан када је завршен Велики рат који је водио албански народ. Тај дан би генерације албанског народа требало да памте и славе [као] историјски дан. Прослава 28. новембра 1912. године је исправна, али би требало обележити и овај дан Другог рата – Великог рата. Једини проблем је датум. Колико ја знам,

од поноћи 28. новембра 1944. није било непријатељских трупа у Албанији, па је 29. новембра Албанија била слободна. У складу с тим, предлажем да се 29. новембар узме за један од националних празника. Прихватили смо последњи дан светског рата, па ако не додамо и дан ослобођења Албаније, мислим да би то било погрешно." Д. Хасан Пуло: „Ја нисам против. Али ја бих желео да знам да ли друге државе које су се крваво бориле, чак и више од нас, прослављају тај дан." Д. Рамазан Читаку: „У Југославији се дан ослобођења Београда обележава као државни празник. Чак и да друге државе нису признале тај дан, ми можемо, јер смо се борили више од других." Д. Хасан Пуло: „Све државе су одредиле и имају један дан за свој Дан независности". Д. Рамазан Читаку: „У Бугарској смо видели да су, иако се људи нису борили, увели дан ослобођења као празник." [...] Д. Спирос Мојсију, који се слаже са предлогом Д. Рамазана Читакуа, додаје да 29. новембар није само дан ослобођења Албаније, већ је то уједно и дан који је гарантовао ново уређење албанском народу. Д. Председник сажима изнета мишљења и истиче да је Албанија изгубила своју независност, тако да је 29. новембар друго ослобођење Албаније, остварено у крвавом рату. Затим позива на гласање и предлог се прихвата већинским бројем гласова.

14. састанак, Пета седница Управног одбора, Тирана, 9. новембар 1945.

1. Зашто државе уводе националне празнике? Који су национални празници Албаније који се помињу у овом документу? Зашто су ови датуми изабрани за националне празнике? Који су од ових празника новоуведени? Направи списак празника у својој земљи и наведи разлоге зашто се прослављају.

2. У познатој књизи из 1983. *Измишљање традиције*, коју су уредили историчари Ерик Хобсбаум и Теренс Рејнцер, уведен је концепт „измишљене традиције". Ова двојица историчара тврде да су многе „традиције" за које се чини или тврди да су старе, често заправо новог порекла и да су понекад измишљене у циљу стварања националног идентитета, како би промовисале национално јединство или легитимизовале одређене институције или праксе. Можеш ли дати аргументе примењиве на тај концепт у стварању нових националних празника у Албанији после Другог светског рата? Изгради аргументе на основу доказа у извору.

I-25. Одлука Уставотворне Скупштине да постане прва Народна скупштина у Албанији, 16. март 1946.

I. Уставотворна скупштина, као резултат избора од 2. децембра 1945. године, проглашава се Народном скупштином Народне Републике Албаније, и таква ће остати до краја четворогодишњег периода, почев од 16. марта 1946.

II. Председништво Уставотворне скупштине, изабрано на седници 12. јануара 1946. године, проглашава се Председнишвом Народне скупштине и задржаће, на период од четири године, исти број чланова из члана 1. Закона бр. 195/12. 1. 1946.

III. Народна скупштина поштоваће исте прописе као Уставотворна Скупштина.

АКСХ, Ф. 489, в. 1946, д. 10, фл. 1.

I-26. Пропагандни говор о референдуму за укидање монархије у Бугарској, 1946.

У прве две године свог мандата, влада Отаџбинског фронта дала је најшира права и слободе бугарском народу. Спровела је чистку у војсци и спроводи је и у државним институцијама, усвојила је и још увек усваја законе против шпекуланата, законе у одбрану демократије и рада; закон о аграрној реформи, о конфискацији незаконите имовине, о пољопривредним пензијама, о додатном опорезивању ратних профита, о радно производним задругама, и тако даље и тако даље. Закључила је трговинске споразуме са СССР, Чехословачком и Пољском. Спасла је становништво од глади, као и стоку ове гладне године. Спасла је лев [од девалвације]. Направила је реалан буџет; створила је незапамћен радни ентузијазам, који се претвара у радно херојство. Ударништво и надметање широко су развијени. [...] У свим селима и градовима, у свим рударским окнима, радионицама, фабрикама, железницама, ради се на хиљаде добровољних радних дана. Одричући се недељног одмора, хиљаде полетних чланова Отаџбинског фронта из градова одлазе у добровољним радним бригадама на село и учвршћују јединство радника и сељака. Све то захваљујући Отаџбинском фронту. [...] Народ, ослобођен фашизма уз велике жртве, жели да сруши тврђаву фашизма, његово гнездо у нашој земљи – монархију – и успостави

демократску народну републику која ће дати потребан материјал, политичку и моралну гаранцију против повратка у црну и срамну прошлост. Народну републику која ће обезбедити демократски развој наше земље. Народну републику у којој неће бити места за шпекуланте, диверзанте, пљачкаше и народне угњетаче. [...] Наши радни људи желе онакву народну републику која ће остварити принцип: ко год је способен да ради, али не жели да ради, не жели да се бави друштвено корисним радом, неће моћи ни да једе, неће моћи да користи народни материјал, културно и духовно богатство.

ТДА [Територијални државни архив] – Трговиште, д. ЗБ, инв.1, арх. јед. 114.

1. Шта је наглашено у говору као достигнуће Отаџбинског фронта? Која су обећања за будућност? Какав би се наслов могао дати овом говору?

2. Препознај и прокоментариши речник који се користи и који би оправдао назив „пропагандни говор“. Које баналне изразе користе присталице режима?

I-27. Референдум о државном уређењу у Бугарској, 1946.

А. Пропагандна карикатура о референдуму: „Народна метла – 8. септембар“ 1946.

ТДА [Територијални државни архив] – Трговиште, д. ЗБ, инв.1, арх. јед. 114.

Б. Совјетски модел

Виктор Дени, Друї Лењин чисти Земљу од њрљавишћине (1920).

Осмог септембра 1946. одржан је референдум о питању државног уређења у Бугарској. Огромна већина од 95,6% гласала је за републику. Чак је и вођа антикомунистичке опозиције Никола Петков изјавио: „Референдум је био потпуно слободан и сви су се једногласно изјаснили за укидање монархије, која је Бугарској донела само несрећу и катастрофу.“ Петковљеве речи сведоче о снажном расположењу против монархије у тадашњој Бугарској, које је Комунистичка партија искористила да спроведе систематску пропагандну кампању за учвршћивање своје власти.

Упореди ове две карикатуре. Не заборави да карикатуре више преносе одређене поруке и ставове, а не толико чињенице. Шта је порука и једне и друге? Како оне одражавају комунистичку идеологију? Које су сличности, а које су разлике између њих? Да ли мислиш да је совјетска карикатура послужила као узор бугарској? Наведи аргументе на основу доказа из оба извора.

I-28. Парламентарни избори и референдум о државном уређењу у Грчкој, 1946.

А. Проглас огранка ЕАМ који позива на бојкот парламентарних избора 31. марта 1946.

Општи избори 31. марта 1946. били су први након успостављања Метаксасове диктатуре 4. августа 1936. и Другог светског рата. Одирали су се у време високе поларизације, усред непрекидних притужби левице и центра за терор који су спроводиле паравојне оружане групе и безбедносне службе у већем делу земље. Због тога је ККЕ, као и друге, мање левичарске и центристичке политичке формације, одлучила да их бојкотује. Из ове перспективе, одлука ККЕ се сматра великим стратешким, а не само тактичким, промашајем. То је довело до убедљиве победе десничарске коалиције (55,1% гласова, 58,1% места у Скупштини), која је тако добила политички легитимитет, како унутар саме Грчке тако и у иностранству. Такође је легитимисало наставак прогона и правих и наводних комуниста и левичара од стране служби безбедности.

НИЈЕДАН ПОШТЕНИ ПАТРИОТА И ПРАВИ ГРК НЕЋЕ ГЛАСАТИ

ПОРУКА НАРОДУ НАШЕГ ОКРУГА

Беван је наредио Софулису да распише изборе у Грчкој 31. марта [1946].

Ниједна странка левице неће учествовати на овим изборима. Кафантарисова Прогресивна партија, Милонасова партија, као и друге демократске

партије такође су рекле да неће учествовати у овој изборној фарси.

Премијер Софулис, сви министри, сви енглески листови и новине из целог света признају да у Грчкој монархофашисти спровode такав терор да, како је сам Софулис рекао, „само ројалистички кандидати могу да се крећу по селима“. [...]

Не одлазите на биралишта. Гласање је злочин против државе. Била би издаја наше борбе и хлеба наше деце кад бисмо гласали за наше вечите експлоататоре, који нас се сете само пред изборе како би искористили наш глас. Ниједан демократа неће учествовати у овом новом злочину који монархофашисти спремају у нашој земљи кроз ову изборну травестију.

Проглас огранка Политичке коалиције странака ЕАМ у Вероји (у централној Грчкој Македонији) (март 1946), АСКИ.

Б. Референдум 1. септембра 1946. Промонархистички предизборни плакат

Одржан пет месеци након парламентарних избора 31. марта, уз учешће странака које су бојкотовале те изборе, укључујући и ККЕ, на референдуму се 68,4% бирача изјаснило за повратак краља Ђорђа II. Према сведочењу савезничке мисије за посматрање избора у Грчкој, која је обухватала британске, француске и америчке, али не и совјетске представнике: „нема сумње да је [десничарска] странка која заступа владине ставове извршила несразмерно велики утицај у прилог краљевог повратка, али и без тог утицаја уверени смо да је већина гласова за краљев повратак могла да се добије.“

Краљ Ђорђе II био је краљ Грчке од 1922. до 1924. и од 1935. до 1947. Године 1936. подржао је диктатуру Јоаниса Метаксаса (1936–1941) због чега је био непопуларан и међу левичарима и међу присталицама центра. Умро је шест месеци након повратка у Грчку.

Хеленски књижевни и историјски архив, Атина.

Евзон држи транспарент који гласи: „гласачки листићи за краља Ђорђа II“. Пред њим два „простака“ уплашено беже, један носи црвену мајицу са ознакама КК (Комунистичка партија) а други држи крвав нож. На постеру пише: „Овога се плаше. Зато треба да гласате: Краљ.“

Евзони – назив за неколико историјских елитних пешадијских и планинских јединица грчке војске. Данас се тако зову припадници председничке гарде.

Упореди I-27A и I-28B и питање монархије у Бугарској и Грчкој. Прати следеће кораке уз „читање“ ових визуелних извора: опиши слику, протумачи симболе, осврни се на контекст, и реци нешто о значењу и моћи сваке слике. Упореди ситуацију у овим суседним државама. Покушај да пронађеш сличан материјал.

I-29. Закон о експропријацији великих градских некретнина у Бугарској, 15. април 1948.

Члан 1. Под великом градском некретнином подразумева се она имовина која је у границама урбанистичког плана, у власништву приватног лица или државе, која нема за циљ да задовољи стамбене потребе својих власника, да обезбеди неопходне додатне приходе или да подмири директне економске потребе, већ има за циљ убирање ренте од капитала уложеног у такву некретнину.

Члан 2. Некретнина (насељена или ненасељена), која се налази унутар граница градског плана, у власништву једног или више чланова породице, биће одузета и постаје државна имовина, односно општенародна имовина, као што је наведено у наредним члановима.

Неће се одузмати имовина радника, стечена или изграђена да задовољи стамбене потребе њихових породица или да обезбеди додатне приходе за одржавање њихових породица.

Државен весник [Државни гласник], бр. 87, 15. април 1948.

I-30. Прелазак са једностраначког на вишестраначки систем у Турској

Након Другог светског рата, Републиканска народна партија (*Cumhuriyet Halk Partisi*, СНР), која је дотад уживала монопол на власт, направила је прве кораке ка постепеном преласку на вишестраначки политички систем како би показала лојалност Турске западним демократским принципима. У том контексту, дозволила је формирање опозиционих странака како би се успоставио представнички парламентарни систем. Избори 1950, које је СНР изгубила, представљају прекретницу у политичкој историји Турске.

А. Говор Исмета Иненуа, 1947.

Контрола коју Велика скупштина спроводи над порезима и пореским приходима народа у свакој пореској години прецизна је и довољно детаљна да не заостаје ни за најнапреднијим демократским државама. Наша једина мана јесте непостојање опозиционе странке.

Наравно, још увек предстоји период од годину и по дана до нових избора. [...] Већински глас народа одредиће снагу која ће добити изборе 1947, надамо се у првом кругу. До тада, не можемо знати да ли се опозициона странка може основати или не, нити ако се оснује да ли ће се појавити изван Велике скупштине или у њој. Оно што знамо јесте да би било много конструктивније за интересе и политичку зрелост државе када би они који се не слажу са принципима и начином њиховог спровођења, у складу са својим уверењима и програмима исказали свој став отворено у институцијама, уместо да функционишу као фракције.

Инени, 1946, Књ. 1, стр. 388, 389.

Исмет Инени (1884–1973) је био први премијер након оснивања Републике Турске (1923) и други председник након смрти Мустафе Кемала Ататурка, са титулом „националног шефа“. Као лидер СНР, изгубио је прве слободне изборе 1950, али се након војног удара 1960. вратио на власт као премијер 1961. Остао је на власти до 1965. Године 1972. на позицији шефа странке заменио га је Булент Еџевит.

Б. Предизборни плакат Демократске партије у Турској, 1950.

Демократска партија (*Demokrat Parti*, ДП) победила је на изборима од 14. маја 1950. са 55.2% гласова (СНР је добила 39,6%) и поновила је успех на изборима 1954. (57%) и 1957. године (47.87%). ДП се залагала за принципе тржишне економије и слободу вероисповести, насупротив етатизму и строгој верзији секуларизма. Њену бирачку базу чинило је углавном сељаштво, али и средња класа. Верска реторика партије и њена динамика наишле су на добар одзив бирача и довеле до појаве и каснијег учвршћивања конзервативног ислама као супротности кемалистичком и војном естаблишменту.

У хладноратовском контексту, ислам је, уз економски либерализам, био важна брана од комунизма на Блиском истоку. Педесете године се у круговима кемалистичких интелектуалаца сматрају периодом „контрареволуције“.

Доста! Народ ће одлучити!
ДЕМОКРАТСКА ПАРТИЈА.

Аутор: Селчук Милар. Приватна колекција Керима Хана Милара.

► I.2.2. Опозиција

I-31. Главна упутства и смернице за рад Хрватског отпора у Домовини

Представништво Хрватског отпора у туђини сматра Хрватска оружане снаге у Домовини [борце у шуми] најважнијим и најделотворнијим чиниоцем у борби за одбрану хрватског народа и хрватске државе против комунизма у Југославији. Хрватске оружане снаге морају бити авангарда, то јест водитељ и организатор оружаног отпора у Домовини, као и главно упориште и регулатор хрватске политичке делатности у туђини. Само оне могу, кад буду организоване и делотворне, скренути пажњу иностранства на хрватску стварност и испословати ефикасну помоћ. Зато се организацији Хрватских оружаных снага мора посветити највећа пажња и брига.

I. ГЛАВНИ ЗАДАТАК ХРВАТСКИХ ОРУЖНИХ СНАГА (ШУМЕ)

Главни задатак Хрватских оружаных снага јесте политичка и војничка припрема општенодрожног устанка и његово спровођење. Њихов посредни задатак је узнемиравање, растакање, рушење садашње окупаторове машине, уношење нереда, забуне и страха у његове редове, те дизање и подржавање вере и морала у хрватском народу.

II. МЕТОДЕ И НАЧИН РАДА

Начин рада мора бити потпуно конспиративан, т.ј. но основу потпуне тајности, како у погледу особа /конспиративна имена/ тако и у организационом и делатном погледу. Зато је тајност најбитнији предуслов сваког рада, а одавање тајне је издаја. Нек нам буде правило: Не говори и не питати оно што не треба! У складу с тим, треба имати највећи опрез пред непријатељским доушницима и најенергичније спречити увлачење непријатеља у наше редове.

Раделић, 2011, стр. 59.

На крају Другог светског рата припадници домаћих поражених војних формација беже из Југославије. Део њих (углавном усташке и четничке формације) ипак остаје у земљи и наставља да се бори против нових власти, а део се следећих неколико година повремено убацивао у земљу у циљу подизања устанка против комунистичке власти. Усташке групе постале су познате и под именом Крижари.

Низом добро организованих војних и полицијских акција, југословенске власти спречиле су развој крижарског покрета. Међутим, иако су Крижари били углавном активни у периоду 1945–1946, последње герилске акције забележене су чак и 1952.

Која су два циља Хрватских оружаных снага у Домовини истакнута у упутствима?

I-32. Извештај помоћника министра унутрашњих послова, Генерала Јонка Панова о Бугарској православној цркви, 25. јун 1949.

1. Упркос неколико промена у саставу, као и оставци бившег егзарха Стефана, од 9. септембра 1944. до данас врховни орган Бугарске православне цркве, Свети синод, био је реакционарно и противнички настројен према свим мерама владе Отаџбинског фронта. [...] То се јасно види из доказа поднетих служби, који показују да су митрополити и свештеници активни у ширењу разних злонамерних гласина, да агитују за рат, да подстичу страх и несигурност међу становништвом, да клевету владу, да воде кампању против сељачких радних задруга, бригада добровољних радника, као и против образовне политике, економског плана, итд, па чак и прибегавају екстремним облицима отпора – разбојништву и шпијунажи.

2. Синод је постао стециште и уточиште фашистичких елемената. Синод и митрополити су у своју службу ставили многе искључене официре, искључене адвокате и друге штетне непријатеље владе. [...] У светлу горе наведеног, предлажемо да се предузму следеће мере против Цркве како би се неутралисао њен непријатељски став према држави: а) На првом месту, треба извршити неке промене у Светом синоду. Минимална чистка првих редова уплашиће остале митрополите, чија би се подршка за владу Отаџбинског фронта могла придобити, што би охрабрило прогресивно свештенство. [...] б) Искључити четири или пет лица која се активно показују као реакционарни свештеници из сваке епархије, применом Закона о верским заједницама. [...]

в) Осигурати да проверена свештена лица и свето-вњаци добију кључне позиције у цркви.

http://www.pravoslavieto.com/history/20/1949_doklad.htm,
приступљено 16. 9. 2016.

Током комунистичког периода у Бугарској, постојала је константна тежња да се састав цркве и њених представника, посебно оних искрено побожних, замени псеудо-религиозним структурама директно повезаним са службама безбедности и партијским људима од поверења. Ова тенденција је директна последица опште културне политике КПБ која је подстицала секуларизам и атеизам у складу са марксистичко-лењинистичком борбом против верских анахронизама и заблуда. Свако ко је био религиозан или активно учествовао у верским пословима сматрао се сумњивим, реакционарним, ретроградним и подривачем идеолошке чистоте режима. Зато су многи побожни свештеници прогањани, затварани у радне логоре, држани под надзором служби безбедности и ограничавани у проповедању и вршењу обредних активности.

I-33. Писмо католичких бискупа, Загреб, 20. септембар 1945.

Ми, католички бискупи, прикупљени на пленарним конференцијама у Загребу, сматрамо својом пастирском дужношћу да са ових конференција упутимо неколико речи Вама, својим драгим верницима. [...] Већ за време рата велик је број свештеника погинуо, не толико у самим ратним борбама, колико више услед осуда садашњих војних и грађанских власти. Кад су се завршиле ратне операције, нису престале смртне осуде католичких свештеника. Њихов број према нашим подацима износи: 243 мртва, 169 у затворима и логорима, 89 несталих, свега 491. Затим долази 19 убијених клерика, 3 убијена световна монаха и четири часне сестре. [...] Аграрна реформа, која је усвојена у Привременој народној скупштини, велика је неправда према Католичкој цркви. Земљишне поседе које има, Црква је стекла законитим и поштеним начином. Ти поседе нису служили Цркви за недозвољено стицање новог иметка. Њима је Црква издржавала своје службенике [...] Зато тражимо и од тога никада и ни под којим условима одустати нећемо: тражимо пуну слободу

католичке штампе, пуну слободу католичких школа, пуну слободу веронаука у свим разредима нижих средњих школа, потпуну слободу католичког удруживања, слободу католичке каритативне делатности, потпуну слободу људске личности и њених неотуђивих права, пуно поштовање хришћанског брака, враћање свих одузетих завода и институција. Само под тим условима моћи ће се средити прилике у нашој држави и остварити трајан унутрашњи мир.

Раниловић, 1997, стр. 17–31.

Због оптужби за сарадњу с усташким властима у Независној Држави Хрватској комунисти по преузимању власти почињу идеолошки и економски обрачун са Католичком црквом. Одузимају се црквена имовина и земљишни поседе, а велики број свештеника доживео је и трагичну судбину. Због свега наведеног, Бискупска конференција југословенских католичких бискупа шаље својим верницима крајем 1945. тзв. Пастирско писмо у којем упозорава на новонастале околности у којима се нашла Католичка црква. Треба напоменути да су комунистичке власти на исти начин третирале и друге верске заједнице, нарочито оне чији су припадници током рата сарађивали са окупационим снагама или колаборационистичким режимом.

I-34. Промене у финансијској подршци државе за Цркву у Румунији

A. Изводи из Закона бр. 77/1948 о општем уређењу верских заједница

Чл. 33. Кршење закона који се тичу демократског поретка Народне Републике Румуније може довести до потпуног или делимичног повлачења државних субвенција. Црквени службеници са антидемократским ставовима могу бити привремено или трајно лишени државних накнада [...]. Чл. 35. Институција црквеног патроната, која се односи на имовину која потиче од приватних лица или било које институције, остаје укинута. Чл. 36. Имовина верских заједница које су нестале или више нису признате де јуре припада држави [...]. Чл. 59. Цркве и војне капеле, са својим залихама, постају власништво парохија исте верске заједнице којој припадају. Епископска катедрала војног

свештеника из Алба Јулије, са својом задужбином, постаје власништво Румунске православне епископије Клужа, Вада и Фелијакуа.

Службени гласник, Део I, бр. 178
(4. август 1948), стр. 6392–6396.

Б. Одлука бр. 34345/1948 министра вера

Имајући у виду одредбу чл. 33 Закона бр. 77 о општем уређењу верских заједница, у складу с тим одлучујемо: [...] Од 7. септембра 1948. године, због њихових недемократских ставова, државна накнада трајно се укида следећим свештеницима: Симонич Максимилијан, из римокатоличке парохије Фрајдорфа у Тамиш-торонталској жупанији [данашња Тамишка жупанија]; Фаркаш Јон, из римокатоличке жупаније Отелец, у Тамиш-торонталској жупанији [данашња Тамишка жупанија]. Министар, Станчију Стојан.

Службени гласник, Део I, бр. 211
(11. септембар 1948), стр. 7520.

Члан 36 примењиван је углавном на Источну католичку цркву (декретом број 358/2 из децембра 1948. године), која је тада имала око 1,5 милиона верника и представљала велику мету комунистичке репресије.

1. За шта су оптуживани верски службеници и свештеници у Хрватској (Југославији), Румунији и Бугарској? Пронађи одговарајуће изразе.

2. Зашто су, по твом мишљењу, комунистички режими били против верских осећања људи? Дали су те оптужбе биле искључиво последица сукоба комунистичке идеологије и религије или су постојали и други разлози који произилазе из конкретних догађаја у рату?

3. Које су сличности и разлике између поменутих земаља? Изнеси своје идеје на основу изворног материјала и свог знања.

I-35. Министарство унутрашњих послова Албаније извештава Савет министара о „субверзивној активности“ Ризе Данија, истакнутог члана прве антикомунистичке опозиције, 26. септембар 1946.

НАРОДНА РЕПУБЛИКА АЛБАНИЈА
МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
СЕКРЕТАРИЈАТ ДРЖАВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ
Тирана 26. септембар 1946.

Бр. 05-3416. Прот. Рес.

КАБИНЕТУ ПРЕМИЈЕРА

Дана 9. септембра 1946. године у 2 ујутро, група опозиционих елемената и неколико заведених сељака неочекивано је напала Скадар са циљем да сруше државну власт, преузму контролу над градом и опљачкају га.

План није успео. Наше снаге су у кратком року осујетиле све опозиционе планове.

Под оваквим околностима, органи државне безбедности започели су истрагу, која је показала да покретачи овог кривичног дела потичу из средњих и виших друштвених слојева, да су већ нападали реформе [које смо спроводили] као и да су повезани са ратним злочинцима и народним непријатељима, као што је Јуп Казази, и елементима који су потпуно окренути против народне власти.

Према [саслушању] неких од главних ухапшених лица, произилази да је један од одговорних Риза Дани, народни посланик из Скадра. Ово лице је учествовало на једном састанку као представник муслимана, где је било присутно и неколико других такозваних представника одређених крајева Скадра. На том састанку, који је отворио сам Риза Дани, донета је одлука да се народна власт сруши, успостави опозициона организација под називом „Албанска унија“ са страним агентима против интереса наше земље, да се таква опозициона активност покрене тако што ће се свако од њих активирати у свом округу и ставити све на располагање таквом подухвату.

Имајући у виду жртве и последице овог злочинског подухвата, имајући у виду безбедност и тачност исказа ухапшених одговорних лица, имајући у виду кривицу и одговорност Ризе Данија и по-

требу за брзим правним поступком, подносимо Председништву Народне скупштине захтев за укидање имунитета наведеног посланика.

МИНИСТАР
(Кочи Дзодзе)

АКСХ, д. 489, в.1946, д. 170, фл. 4.

Риза Дани (1884–1949) био је политичар и активиста који је био активан у политици од албанске побуне против Османлија.

Током рата био је укључен у албански покрет отпора (Народноослободилачки покрет). Године 1945. изабран је за посланика у Уставотворној скупштини. Критиковао је устав као недемократски. Дани је био једна од главних личности тзв. Групе посланика. Дана 14. маја 1947. године, након одузимања посланичког имунитета, ухапшено је десет чланова групе, укључујући и Данија. Осуђен је на смрт. Погубљен је две године касније.

► I.2.3. Репресија

I-36. Суђење и погубљење Драже Михаиловића

Београд, 10. јун 1946.

ОПТУЖНИЦА

1. Драгољуб Михаиловић – Дража, [...] Из истражног материјала се види: Прво, да су оптужени Драгољуб Михаиловић и његови сарадници кратко време прикривено, а потом отворено сарађивали са немачко-фашистичким окупаторима у борби против ослободилачког покрета народа Југославије. Међу Михаиловићеве сараднике спадају и оптужени Слободан Јовановић и други (из дела 1/Г диспозитива), који су све време рата проживели у иностранству уживајући гостопримство савезничких земаља. И они су такође помагали окупаторима у гушењу ослободилачке борбе народа Југославије, мада то гледајући површно изгледа парадоксално. Они су помагали окупаторима на тај начин што су заједно са оптуженим Михаиловићем руководили издајничком четничком организацијом која је под њиховим руководством отворено сарађивала са окупаторима у борби против ослободилачког покрета народа Југославије.

Рад свих ових слугу и помагача окупатора за време рата и окупације био је управљен ка једном истом циљу. Тај њихов заједнички циљ потпуно се подударало са циљем немачко-фашистичких окупатора: угушење ослободилачке борбе народа Југославије.

[...] Зато они данас заједно стоје пред праведним судом народа Југославије и мораће да положе

рачун за свој издајнички и злочиначки рад.
СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ

Заступник Војног тужиоца
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ
Пуковник Милош Минић

Зечевић, 2001, стр. 110–232;

<http://www.znaci.net/00001/60.htm>, приступљено 16. 9. 2016.

Генерал Драгољуб (Дража) Михаиловић (27. април 1893 – 17. јул 1946) био је вођа четника у Другом светском рату и министар војске, морнарице и ваздухопловства југословенске владе у егзилу 1942–1944. Прво се борио против окупатора, а затим против југословенских партизана у сарадњи са окупаторима. Његово суђење је отпочело 10. јуна 1946. Од 47 тачака оптужнице, Михаиловић је осуђен за осам, углавном због „злочина против Народноослободилачког покрета“. Стрељан је 17. јула 1946. Процес његове рехабилитације покренут је 2006. године пред Високим судом у Београду, а прво рочиште одржано је 2010. На крају, 2015. године, он је рехабилитован.

I-37. Суђење Степинцу

6/1946. У ИМЕ НАРОДА! Оптужени Степинац Др. Алојзије, рођен 8. маја 1898. у Крашићу од оца покојног Јосипа и мајке Барбаре рођене Пенић, Хрват, држављанин ФНРЈ, надбискуп загребачки и председник Епископских конференција, сада у затвору. КРИВ ЈЕ: Делом под 1, ступањем у време рата и непријатељске окупације у политичку

сарадњу са непријатељем, кривично дело из чл. 3. тач. 6. Закона о кривичним делима против народа и државе. Делом под 2, као помагач радио је на присилном превођењу на другу веру популације Југославије, чиме је починио кривично дело из чл. 3. тач. 3. истог Закона. Делима под 3, помагао на оружане војничке формације састављене од југословенских држављана у циљу службе непријатељу и заједничке борбе с њиме против своје домовине, починио кривично дело из чл. 3. тач. 4. истог Закона. Делима под 4, ступањем за време рата и непријатељске окупације у политичку сарадњу са непријатељем починио кривично дело из чл. 3. тач. 6. истог Закона. Те делима под 5, помагањем на организацији оружаних банди и њиховог убацивања на територију државе, а у циљу да се угрози путем насиља постојеће државно уређење Федеративне Народне Републике Југославије, починио је кривично дело из чл. 3. тач. 7. истог Закона, као и кривично дело клевете народне власти. Оптужени др. Алојзије Степинац, осуђује се: по чл. 4. став. 1 и 2. Закона о кривичним делима против народа и државе на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од 16 (шеснаест) година, губитак политичких и грађанских права у трајању од 5 (пет) година. У казну му се урачунава време проведено у истражном затвору од 18. септембра 1946. до 11. октобра 1946.

<http://www.zupa-stepinac.org/sudjenje/105-blazeni-alozijje-stepinac/sudjenje/170-5-u-ime-naroda>, приступљено 15. 3. 2016.

Оптужен за покрштавање српског православног становништва и помагање усташким крижарским групама (види док. I-31) након завршетка рата, загребачки надбискуп Алојзије Степинац оптужен је и осуђен 1946. на 16 година затвора. Пет година касније, стављен је у кућни притвор и умро је 1960. године. У међувремену, папа Пије XII прогласио га је кардиналом, што је довело до заоштравања односа између југословенских комуниста и католичке цркве и прекида дипломатских односа са Ватиканом. Након распада Југославије, Света столица га је канонизовала (1998). Степинац је још увек врло контроверзна историјска личност, јер га доминантна хрватска историографија сматра мучеником комунистичког режима и жртвом историјских околности, док га српска историографија сматра одговорним за сарадњу са усташким властима. О контроверзама везаним за Степинца види Читанку 4, док. I-47 и I-48.

I-38. Суђење и судбина Николе Петкова

Почетком 1945. године Никола Петков је изразио неслагање са политичком линијом Бугарске радничке партије [преименована у Комунистичку партију Бугарске 1948.] и напустио је владајућу коалицију Отаџбинског фронта. Постао је вођа нове сељачке странке – Бугарског земљорадничког савеза – Никола Петков (БАНУ-Никола Петков), која је неколико месеци касније стала на чело антикомунистичке опозиције у Бугарској. Сељачки политички покрет има дубоке корене у бугарском друштвеном животу. Његова историја пре Другог светског рата првенствено се везује за име Александра Стамболијског, оснивача и идеолога БАНУ. Политички програм БАНУ заснивао се на његовој теорији према којој је бугарско друштво почивало на неколико „сталежа“, међу којима је најважнији био такозвани „радни сталеж“ сељака и радника. Иако су на почетку двадесетог века чинили више од 80% становништва, сељаци у Бугарској били су угњетавани и експлоатисани од стране мањинских „грађанских сталешких група“ – образованих, капиталиста, бирократије и војске. Сељачка већина имала је водећу улогу у утопијским визијама Стамболијског за нови друштвени систем и нови политички живот у Бугарској. Под утицајем тих идеја, влада Александра Стамболијског је почетком двадесетих година предузела неколико важних економских и социјалних реформи, које су прекинуте државним ударом 9. јуна 1923. и атентатом на њега. Политички услови у Бугарској након 9. септембра 1944. године усмеравали су идеолошки развој опозиције партије БАНУ-Никола Петков у другом правцу: у својој конфронтацији са комунистима, Савез се претворио у политичку формацију која је бранила демократију и либералне вредности. Петог августа 1947. године почео је монтирани процес против Николе Петкова по измишљеној оптужби. Шеснаестог августа осуђен је на смрт вешањем под оптужбом за шпијунажу. Казна је извршена је 23. септембра. До данас је остало непознато где је сахрањен. Никола Петков је постхумно рехабилитован 15. јануара 1990.

А. Последња молба Петкова, 14. август 1947.

„Будући да сам сигуран како ћете се водити искључиво истином и вашом судском савешћу, надам се да ћете донети ослобађајућу пресуду. [...] Никада се нисам упустио нити планирао да се упуштам у нелегалне делатности против народне

владе након 9. септембра 1944. године, у чијем смо стварању учествовали и Бугарски земљораднички савез и ја лично. [...] Никад нисам служио ниједној реакцији, ни домаћој ни страниј. [...] Већ две године, од 25. јула 1945. године, против мене се води прљава и немилосрдна кампања. [...] Ниједан аспект мог јавног, приватног и личног живота није поштован. Трипут сам симболично сахрањен у Софији и десетине пута у провинцији. Видео сам своју умрлицу на капији гробља у Софији и једном приликом сам присуствовао својој сахрани ...“

Вергнет и Бернард-Деросне, у Цветков, 1991, стр. 123–132.

Б. Два француска новинара описују атмосферу у којој је изречена смртна пресуда

Што се тиче пресуде, очекивало се да ће бити прочитана сваког тренутка. Нема сумње да је већ била донета. Мучна тишина захватила је судницу. То се увек дешава када лоше предосећање претходи неком лошем поступку. Таква атмосфера била

је пригодна за судски злочин који је требало да се изврши. Судије су завршиле већање. Сви у судници су устали, укључујући и оптужене и адвокате одбране. У таквој трагичној тишини председавајући је гласно прочитао пресуду: „Никола Петков, у име бугарског народа, осуђени сте на смрт вешањем!“ На клупи међу оптуженима, осуђеном човеку требало је само мало времена да поврати сву своју храброст борца. Погурен, стегао се као да ће скочити, лице му је поцрвенело од беса. „У име народа?“ Те речи није могао да прихвати. Могао је да прихвати смртну пресуду, али није могао да прихвати речи које су осуђивале и његову земљу и врећале га. Узвикнуо је: „Не! Не у име бугарског народа! Осуђујете ме на смрт по наређењу ваших страних господара, из Кремља или негде другде. Под крвавом тиранијом коју сте прекрили плаштом правде, бугарски народ у то никада неће поверовати...“ Председавајући судија је дао знак. Милицајци су скочили на Петкова и одвукли га из суднице.

Вергнет и Бернард-Деросне, у Цветков, 1991, стр. 123–132.

I-39. Суђење и судбина Трајча Костова

Архив <http://anamnesis.info>.

Разлаз Тита и Стаљина из 1948. директно је утицао на односе између Совјетског Савеза и Бугарске. У јесен 1948. у Бугарској је ступио на снагу Закон о државним тајнима. Према његовим одредбама, Трајчо Костов, кључна личност у послератној влади, члан Политбироа Бугарске радничке партије (комуниста) и министар за електрификацију, издао је налог да се привредне информације више не смеју директно достављати совјетским економским стручњацима, већ морају да прођу кроз његове руке. Забринут да би Бугарска могла да пође путем Југославије, Стаљин је изразио велико незадовољство том одлуком. У децембру 1948. године, Костовљева одлука била је званично критикована на састанку Политбироа БРП (К). Суђење Костову представљало је део међународне кампање коју је Совјетски Савез почетком пролећа 1949. године покренуо против Тита и „титоиста“ у свим социјалистичким државама. Дана 27. марта 1949. године, пленум Централног комитета БКП оптужио је Костова за антисовјетску делатност и одлучио да га искључи из Политбироа и владе. Суђење је почело 7. децембра 1949. и заснивало се на фалсификованим доказима и оптужбама за „издају и шпијунажу“ у сарадњи са британским и југословенским обавештајним службама. Костову је суђено заједно са још десет оптужених; сведочио је 51 сведок, док је

→

у процесу било ангажовано шест стручних комисија. Четрнаестог децембра 1949. суд је главнооптуженог, Трајча Костова, осудио на смрт уз доживотно одузимање грађанских и политичких права, новчану казну од 1.000.000 лева и одузимање целокупне имовине. Остали су осуђени према тежини кривичног дела: петоро на доживотну затворску казну, троје на затворску казну у трајању од 15 година, а двоје на затворску казну од 12 година. Свима је одузета сва имовина, уз новчане казне од 1.000.000 до 200.000 лева, у зависности од тежине кривичног дела. Тог дана, Трајчо Костов је изрекао последњу молбу пред судом, одговарајући на оптужбе: „У својој последњој молби, сматрам да ми је дужност да по својој савести суду, и преко њега бугарској јавности, поручим да никад нисам био у служби британске обавештајне службе, да никада нисам учествовао у криминалним завереничким плановима Тита и његове клике, да сам увек ценио и поштовао Совјетски Савез.“

Смртна казна је извршена 16. децембра 1949. Након промене политике БКП после Стаљинове смрти, а посебно након 20. Конгреса КПСС и априлског пленума БКП 1956. године, Трајчо Костов је рехабилитован. Године 1963. постхумно му је додељена почасна титула Хероја социјалистичког рада и орден Срп и чекић.

I-40. Поступање са католицима у Албанији

A. Зеф Плуми о затварању католичког манастира

Пре него што смо изашли из манастира, један званичник је одржао кратак говор, првенствено упућен нама, младим студентима. Рекао је да је за нас то дан ослобођења из тих мрачних зидина и да ћемо од сада бити део праве омладине која ужива све погодности социјализма. Према томе, тврдио је он, не треба да се осврћемо уназад и да падамо под утицај реакционарних ставова фрањевачког свештенства, јер нас партија пажљиво прати на сваком кораку живота. Након што смо уписали све адресе места која ћемо посетити у прва три дана, оставили су нас у дворишту испред манастира фрањевачке цркве. Нисмо могли ни да плачемо ни да се осврнемо од страха: партијске очи су нас посматрале.

До поднева све је било готово. Сви смо, скрушени и не прошапутавши ни реч, кренули ка местима чије смо адресе исписали. Ја сам отишао у

Меглише, где сам имао ујака. Требало ми је три сата пешке. Чинило ми се да ме сви гледају. Вероватно је тако и било. Али нико у граду није имао храбрости да ми приђе и да ми се обрати.

B. Зеф Плуми о почетку комунистичког прогона католика

Четрнаестог новембра 1946. фрањевачки самостан Ђухадол био је окружен рано ујутру. Обично смо се ми калуђери будили тако рано да су у Скадру говорили: „Калуђери се буде пре ђавола“. Чим су отац Фердинанд Пали и фратар Нду били спремни да отворе врата, наишли су на партизанске стражаре, који им нису дозволили ни да изађу ни да отворе врата. Пре 8 сати, полицајац Дул Рјоди појавио се са војном јединицом. Наредили су да се сви окупе у кантини. Сами су контролисали манастир. Кад се прва контрола завршила у подне, наредили су нам да не излазимо из кантине без њиховог одобрења, чак ни у тоалет. [...] Отац Алекс Бакли поставио се као [наш вођа]. Разговарао је са Дулом о верској служби у Цркви и животу заједнице. Дул је одлучио да свако од нас треба да спава у својој соби. Дакле, након што смо се пробудили по распореду верских служби које су људи знали, Црква је требало да буде затворена, требало би да будемо цео дан у кантини са милицајцем на вратима и још једним на другој страни ходника, док смо увече морали да се враћамо у своју собу и спавамо. [...] Да би купио намирнице, отац Алекс је ишао на пијацу у пратњи милицајца. Главни стражар био је извесни Смајл Шеме. Опрости ми Боже, али он је био пола животиња а пола човек. [...] Када је викао на неког од нас, говорио је: „Христес! Хеј, Христес!“. Једног дана сам га питао: „Знате ли ко је Христ?“; а он је одговорио: „Прљави фашиста, баш као и ти“.

Плуми, 1995, стр. 90, 106.

Отац Зеф Плуми (1924–2007) био је фрањевачки калуђер, публициста и писац. Служио је у скадарском округу, на северу Албаније. Године 1946. ухапшен је и послат у затвор, где је остао до 1949. Године 1967, када је комунистичка власт Енвера Хоџе затворила све верске установе, цркве и џамије, и када је Албанија проглашена „једином атеистичком државом на свету“, отац Зеф Плуми поново је ухапшен и остао у затвору до 1989. Комунистички режим водио је оштру борбу против верских заједница у Албанији (муслиманских,

православних и католичких), потпуно забранивши њихове активности 1967. Отац Зеф Плуми преживео је још тежи прогон, будући да је католичко свештенство сматрано „најопаснијим тајним агентом капиталистичког Запада“ и имајући у виду да је одржавао директне односе са Ватиканом.

I-41. Одлука о издвајању Теолошког факултета са Универзитета у Љубљани, 1952.

Влада Народне Републике Словеније
Савет за образовање и културу
Љубљана, 4. март 1952.

Број I.1147/1

Декану Теолошког факултета у Љубљани

У складу са уставним одредбама о одвајању Цркве од државе, овим путем вас обавештавамо да Теолошки факултет престаје да буде државна институција од 31. јуна ове године па стога, од тог датума, све буџетске и друге обавезе Савета према вањем Факултету престају.

Сви настали проблеми у том погледу решаваће се кроз Одбор за веру Председништва Владе Народне Републике Словеније.

Смрт фашизму – слобода народу!

Секретар Одбора за науку и високо
образовање
Мирко Тушек

Архив Републике Словеније.

Збирка Председништва Владе Републике Словеније.

Кутија бр. 19, фасцикла 442–52.

После Другог светског рата, један од оснивачких факултета Универзитета у Љубљани, Теолошки факултет, био је изложен непрестаним притисцима. Непосредно након рата, половици предавача на том факултету било је забрањено да раде, док су њихови радови стављени на списак забрањених публикација. Већ је 1946. представљен први предлог за укидање Теолошког факултета. Три године касније, факултет је постао „независан“ и није му било дозвољено да учествује у процесу доношења одлука на универзитету. Савет за образовање и културу је 4. марта 1952. послао допис факултету, обавештавајући га да више неће бити „државна институција“. Тако је Теолошки факултет изгубио право да издаје дипломе, односно оне нису признаване у Југославији. Међутим, признаване су у иностранству. Упркос чињеници да је факултет функционисао као приватна институција све до 1991, држава је, ипак, задржала право да спречи именовање службеника и професора факултета.

► I.3. ГРЧКИ ГРАЂАНСКИ РАТ

Грчки грађански рат (март 1946. – август 1949.) био је један од најкрвавијих и најтрауматичнијих оружаних сукоба у Грчкој у 20. веку. Грчка национална војска (ГНА) борила се против Демократске армије Грчке (ДСЕ), коју је контролисала Комунистичка партија Грчке (ККЕ). Рат је почео у пролеће 1946. уз бројне изоловане локалне сукобе, пре свега између герилских одреда и снага жандармерије и паравојних јединица. У децембру 1946. герилски одреди спојили су се у јединствену формацију, ДСЕ. Ескалација сукоба и учешће ГНА, од пролећа 1947. па надаље, постепено је довела до правог грађанског рата, чему су допринели трансформација ДСЕ из герилске у „редовну“ војску и успостављање Привремене демократске владе (ПДГ) у којој су учествовали високи функционери ККЕ крајем децембра 1947.

Грчки грађански рат вођен је углавном у унутрашњости земље, у северној Грчкој и на Пелопонезу, далеко од градских центара. ДСЕ су чинили већином мушкарци са села, али како се рат распламсавао, а број регрута опадао, усталило се и присилно регрутовање жена – што је била незапамћена појава у грчком друштву.

Грчки грађански рат био је први међународни оружани сукоб са глобалним одјеком у доба Хладног рата. ГНА је имала велику организациону и материјалну помоћ, у почетку од Британије, а затим и од Сједињених Држава. С друге стране, ДСЕ је имала подршку суседних социјалистичких држава (Албаније, Бугарске и Југославије), које су пружале материјалну помоћ и уточиште за прегруписавање и базу из које се могу вршити нови напади

на ГНА. Одлучујући фактор за исход рата био је разлаз Тита и Стаљина 1948. године, када је Тито затворио границе са Грчком 10. јула 1949. и обуставио југословенску подршку грчким комунистима.

Грчки грађански рат окончан је августа 1949. поразом ДСЕ, уз преко 50.000 жртава, на хиљаде политичких избеглица, које су у прво време бежале у суседне социјалистичке земље (Албанију, Бугарску, Југославију), да би се потом обреле у Чехословачкој, Мађарској, Пољској, Румунији и Совјетском Савезу, као и стотине хиљада сељака које је ГНА населила у градска предграђа у организованом покушају да ДСЕ остане без људства и ресурса у планинским подручјима на којима је била активна.

I-42. Резолуција бр. три о „ванредним мерама везаним за јавни ред и безбедност“, 1946.

РЕЗОЛУЦИЈА III О ванредним мерама везаним за јавни ред и безбедност

Члан 1 §1. Ко се, у циљу отцепљења [грчке] територије или помагања сличних планова, удружује или подстиче побуну или склапа споразуме са страним држављанима или организује оружане групе или суделује у таквим издајничким организацијама, казниће се смртном казном.

Члан 2 §1. Ко оснује или учествује у групи која користи силу против цивилних или верских власти, служби безбедности или службеника локалне управе или припадника савезничких војске, казниће се смртном казном.

Члан 9 §1. Док је ова [Резолуција] на снази, полиција може: а) предузимати дневне и ноћне претресе [без налога] за откривање оружја, експлозива, муниције или хапшење осумњичених; и б) увести полицијски час преко ноћи.

Службени лист, А-197 (18.6.1946).

Усвојена од стране десничарске Народне скупштине, Резолуција бр. три о „ванредним мерама везаним за јавни ред и безбедност“ озбиљно је ограничила грађанске слободе и увела смртну казну за „политичке злочине“. Британски званичници у Атини проценили су да је од јула 1946. до почетка 1950. убијено око 3.000 политичких осуђеника након пресуда специјалних војних судова.

I-43. Генерал Цакалотос о организацији државне одбране од комунистичких герилаца

Бандитски напади или оружани отпор против унутрашњих непријатеља били су врло распрострањени у последњем светском рату. Морамо признати да ће их сигурно бити и у будућности, заједно са [коришћењем] падобранаца и снабдевањем бандита [непријатељским авионима].

Вођене малобројним снагама, ове борбе суи генерис имају ту предност да изазивају несразмерно уништавање, поремећаје и општу несрећу. У земљама погођеним таквим борбама, морал попушта и постоји могућност да се фронт распадне као резултат прекида комуникација од позадине до првих линија фронта. [...]

Према томе, прва одбрамбена мера [коју треба предузети] јесте благовремено и немилосрдно уништавање руководства, тако да се борбене бандитске јединице лише вођства и брзо сломе громогласном офанзивом великих снага. Међутим, како се комунисти не могу лако деморалисати, чак и након што се слома, будност је од највећег значаја. Треба их ставити под константни надзор специјалних полицијских јединица и одговарајуће опремљених и организованих сељака, како би се чак и најмањи покушај реорганизације у корену сасекао. Наведене чисто војне мере за решавање бандитског питања неће бити ефикасне све док се социо-економски аспекти тог питања не преиспитају и реше, имајући у виду да комунистичко руководство регрутује своје присталице из нижих слојева и редова сиромашних и незадовољних грађана.

Цакалотос, 1960, књ. II, стр. 327, 328.

Трасивулос Цакалотос (1897–1989) био је генерал-потпуковник грчке војске који је учествовао у Грчко-турском рату 1919–1922, Грчко-италијанском рату 1940–1941. и децембарским догађајима 1944. године у Атини. У грађанском рату предводио је јединицу која је извршавала захтевне мисије против упоришта ДСЕ. Као официр, имао је посебан однос са својим војницима и никад није пропуштао да их охрабри. Године 1983. сусрео се са лидером ДСЕ Маркосом Вафиадисом да би подстакао национално помирење.

I-44. Жртве грчког грађанског рата

Укупне жртве

	Државне снаге		Комунисти
	Официри	Војници	
Мртвих	651	7789	38.421
Рањених	1708	27.788	---
Несталих	186	5620	---
Затвореника	---	---	23.960
Предало се	---	---	21.544
УКУПНО	2545	40.837	83.925

Из званичних података Генералштаба војске Грчке: Зафиропулос, 1946, стр. 670.

Напомена: Табела приказује само жртве бораца.

I-45. Комунистички герилци нападају град Наусу, 13. јануар 1949.

Снаге ДСЕ су 11. и 13. јануара напале и освојиле Наусу (у северној Грчкој). После тродневне борбе, државне снаге су их натерале да се повуку. У борбама су уништене све фабрике, многе

државне зграде и продавнице. Снаге ДСЕ селективно су уништавале куће које су припадале богаташима и „непријатељима“. Такође су убиле или погубиле 24 грађана, међу којима и градоначелника.

Фотографија Асошијетед прес (АП).

I-46. Интерно расељена лица, Епир 1947–1948.

Процењује се да је током грађанског рата више од 700.000 људи (око 10% укупног становништва), углавном деце, жена и старца, побегло или протерано из својих крајева

захваћених ратом. Као интерно расељена лица, атинска влада сместила их је у лимене или дрвене бараке и војне шаторе у предграђима или селима под својом контролом.

Фотографија: Вула Папајану. Расељени људи у привременом смештају. Епир, 1947–1948.

© Фотографски архив Музеја Бенаки [Б.254.2].

I-47. Расељена деца

Као и у другим случајевима европских братоубилачких борби у 20. веку, у Грчком грађанском рату деца на фронту доживела су добровољно и присилно одвајање од својих породица, као и институционализацију. Међутим, још увек не постоји сагласност о тачном броју расељене деце. Процењује се да је ДСЕ „евакуисала“ око 14.000 деце у комунистичке земље, док је грчка влада разместила око 18.000 деце у тридесетак кампова основаних под покровитељством краљице Фредерике. Судбина те деце представља једно од најспорнијих и најтрауматичнијих наслеђа грађанског рата. Годинама су обе стране оптуживале једна другу за отимање деце од породица и осуђивале услове које су деца морала

да претрпе, као и њихово тамошње образовање. За послератне владе, паидомазома (масовно киднаповање деце) од стране ККЕ вршено је како би деца била дехеленизована и претворена у комунисте. Грчка влада је поднела оптужбу против ККЕ Специјалној комисији УН за Балкан у фебруару 1948. Као резултат тога, неколико резолуција Генералне скупштине УН позвало је на репатријацију деце коју је ККЕ евакуисала. С друге стране, ККЕ је сматрала дечије кампове „хитлеровским локалитетима“, центрима за испирање мозга и стварање јефтине радне снаге. У хладноратовском контексту, ове оптужбе и контраоптужбе упућиване су путем најразличитијих пропагандних материјала (памфлета, фотографија, чланака у штампи итд.)

А. Краљица Фредерика држи дете

Летак Одбора грчких жена (Comite des Femmes Greckues), Солун, н.д. (вероватно с почетка 1950-их).

Б. Грчка деца у народним републикама

Ако нас стварно волиш, дај ми Грчкој мир, летак који је издао Грчки одбор за помоћ деци (ЕВОП), 1950.

В. Светско окупљање некадашње избегле деце у Скопљу, 1988.

Од 25.000 политичких избеглица које су се настаниле у Југославији, већина је припадала словенско-македонској мањини¹ из грчке области Македоније. Године 1988, поводом 40. годишњице ових догађаја, главни град Социјалистичке Републике Македоније, Скопље, био је домаћин првом светском окупљању некадашње избегле деце из „Егејске Македоније“. Током тродневног програма откривен је споменик мајкама одвојеним од своје деце у Парку жене борца.

1. Што се тиче назива етничке македонске мањине, ККЕ је користила различите етонониме као што су Славо-Македонци, Македонци и Словени.

Ден на разделеније. Прва светска средба на деца иа бејалци од Егејскиот дел на Македонија Скопје 1948–1988 [Дан раздвајања. Први светски сусрет избегле деце из Егејског дела Македоније. Скопје 1948–1988], 1993, стр. 19.

I-48. Грчки граѓански рат и суседне земље

A. Споразум измеѓу Централног комитета КПЈ (Комунистичке партије Југославије) и Централног комитета ККЕ, 14. октобар 1946.

У октобру 1946, Народноослободилачки фронт (*Народно ослободителен фронт*, НОФ), формиран у Народној Републици Македонији (републици југословенске федерације) годину дана раније, придружио се снагама ККЕ и учествовао у операцијама у грчкој Македонији, региону који је он називао „Егејска Македонија“. С друге стране, и након што је стала на страну Москве у сукобу Тита и Стаљина, у јануару 1949. ККЕ је донела одлуку у корист неотуђивог права „македонског (славомакедонског) народа на његову пуну националну обнову, у складу са његовим жељама“ (5. пленум) у настојању да привуче Словене грчке Македоније у редове ДСЕ. Међутим, нова политика ККЕ дочекана је Титовом одлуком да обустави подршку грчким комунистима, као и оптужбама за „националну издају“ унутар ККЕ и саме Грчке.

1. Македонска партијска организација у Егејској Македонији у целости се укључује у ККЕ.

Друг Паскал Митревски, досадашњи секретар Егејског комитета (КПЈ), биће именован у Биро Локалног одбора за Македонију и Тракију, док ће друг Џоџо Урдов ући у пленум обласног комитета. Након ових кооптација, обласни комитет за Македонију и Тракију извршиће распоред осталих егејских кадрова.

2. Биће формирано централно партијско руководство НОФ за Егејску Македонију. У Централно руководство ће ући, између осталих, Михаило Керамитчијев и Паскал Митревски. Централно руководство НОФ одговараће за свој рад Партијском комитету (ПК за Македонију и Тракију). Централно руководство имаће своје гласило које ће се штампати на македонском и грчком језику. Павле Раковски, који је досад био члан егејског руководства и одговоран за агитпроп, биће постављен на функцију редактора тих новина.

3. У покрајински комитет ЕПОН (Национална свегрчка организација младих) за Македонију и Тракију ући ће Минчо Фотев, досадашњи члан Егејског руководства, одговоран за омладину.”

Кирјазовски, 1998, стр. 223.

Б. Централни комитет ККЕ доноси одлуку у корист „македонског (славوماкедонског)“ самоопредељења, јануар 1949.

У северној Грчкој, македонски (славوماкедонски) народ свим снагама је ушао у борбу, коју води за дивљујуће јуначки и пожртвовано. Нема никакве сумње да би, као резултат победе Демократске армије Грчке и народне револуције, македонски народ постигао потпуну националну обнову коју жели, и због које данас пролива крв. Македонски комунисти увек су предводили борбу свог народа. Истовремено, македонски комунисти морају водити рачуна о реметилачким активностима шовинистичких и реакционарних елемената, подстицањих из иностранства, које за циљ имају подривање [данашњег] јединства македонског (славوماкедонског) и грчког народа. Од такве поделе имаће користи само њихов заједнички непријатељ – монархофашизам и англо-амерички империјализам. Истовремено, Комунистичка партија Грчке мора уклонити све препреке и згазити све „великогрчке“ шовинистичке појаве и дела, које изазивају незадовољство и nelaгодност међу македонским народом, подстичу издајничку активност оних који нарушавају јединство и јачају реакционаре. Само уједињени славوماкедонски и грчки народ могу победити. Разједињени могу само да трпе поразе.

ККЕ, Επιστολα κειμενα [Званични текстови], књ. VI: 1945–1949, Атина 1987, стр. 337.

В. Протокол „А“ бр. 13 о састанку Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Бугарске (КПБ), 16. јануар 1968.

Грађански рат у Грчкој донео је проблем пријема, смештаја и интеграције политичких избеглица у државама совјетског блока. Бугарске власти поступале су у складу са заједничком линијом солидарности са грчким левичарским покретом отпора, и хиљаде грчких избеглица прешло је у Бугарску на путу ка Совјетском Савезу и другим земљама источног блока. Стотине њих су остале у Бугарској. Полако су почели да се враћају у своју земљу тек после 1974. године, након пада грчке војне хунте.

III. Што се тиче поступања са грчким политичким емигрантима 1. [Политбиро] задужује Одељење за спољну политику и међународне односе Централног комитета [ЦК] КПБ, Одељење за државну безбедност и Министарство унутрашњих послова да идентификују тачан број и пребивалиште грчких политичких емиграната. Деца грчких политичких емиграната, рођена у Народној Републици Бугарској и другим социјалистичким земљама, као и њихови рођаци и ближњи који су ушли у земљу са редовним пасошима и добили дозволу од надлежних органа да остану трајно у тој земљи неће бити регистровани као политички емигранти. За избеглице, то питање ће се решавати на темељу процене појединачног случаја. Органи Министарства унутрашњих послова ће [гарантовати] да ће се они који долазе из Грчке да посете породицу и пријатеље у Бугарској вратити у своју матичну земљу након истицања улазних виза. 2. Политички азил ће бити одобрен новим емигрантима из Грчке тек након одговарајућих истражних радњи, поступајући по писменом захтеву ЦК Комунистичке партије Грчке и по одлуци Секретаријата ЦК КПБ на темељу процене појединачног случаја. 3. Политички емигранти македонског порекла који живе у другим социјалистичким земљама имаће прилику да прихвате бугарско држављанство и биће им дозвољено да се преселе у Бугарску. Министарство иностраних послова ће дати инструкције бугарским амбасадама да пажљиво истраже оне који желе да прихвате бугарско држављанство и преселе се у нашу земљу. Македонски политички емигранти који већ живе у Бугарској могу прихватити бугарско држављанство према утврђеном поступку. Политички емигранти који су прихватили бугарско држављанство, који су учествовали у покрету отпора у Грчкој и који задовољавају неопходне услове биће признати као активни борци против капитализма и фашизма. 4. Насељавање нових и пресељавање политичких емиграната у Софију, Пловдив и Варну биће укинато. 5. Питањима административне, стамбене, радне и социјалне заштите политичких емиграната бавиће се одговарајући народни савети, државне власти и Црвени крст Бугарске под контролом партијских комитета.

ЦДА [Централни државни архив], ф.1Б, инв.35, арх. јед. 12.

I-49. Жене у Грчком грађанском рату

Једна од нових карактеристика грчког грађанског рата јесте велико присуство жена у ДСЕ, које су биле ангажоване у помоћним јединицама и бориле се у неколико битака. После кратког периода обуке у војним школама ДСЕ, или једноставно зато што су се истакле у оружаним борбама, многе су стекле војни чин. Жене су учествовале и у оружаном отпору против сила Осовине (1941–1944), али у много мањем броју, као добровољци. Било је добровољаца у ДСЕ, али је у областима под контролом ДСЕ већина жена регрутована. Чак и на само неколико дана, поготово почетком 1948. када је недостатак резервиста постао нарочито велики проблем. Циљ њихове такозване „асимилације“ у борбене јединице био је изградња новог идентитета, женског борца. Поред идеолошких и практичних проблема који такав процес подразумева, било је и многих традиционалних предрасуда о улози и положају жена у грчком друштву које су се морале превазићи.

А. Марија Бејку описује војнички живот жене

Као врло млада, Марија Ферла Бејку (1925–2011) приступила је левичарском покрету отпора и учествовала у оружаном борби против окупаторских сила Осовине. Године 1945. удала се за новинара Георгуласа Бејкоса, док се током грађанског рата борила у редовима ДСЕ. После пораза комуниста у августу 1949. побегла је у Албанију, а затим се са мужем преселила у Совјетски Савез, где је студирала кинематографију и радила на грчком програму Радио Москве. Након пада хунте 1974. године, вратила се у Грчку.

Прва ствар коју сам им рекла, кад смо основали одред, била је да треба да носимо панталоне, баш као ЕЛАС. Нису хтеле. Навикле су да носе сукње. Рекла сам Дијамантису: „То није добро. Морају да носе панталоне и везују косу.“ Наредио је да се сашију женске униформе. Био је август, пронашли смо некакву војну тканину, и наша кројачица нас је премерила и сашила нам униформе... Рекла сам им: „То је наређење. Ово је војска. Ми ћемо их сашити, а ви немојте да их носите“ [...]. Једног јутра граната је погодила наш шатор, управо смо биле

изашле. Да смо биле унутра, погинуле бисмо. Шатор је уништен, али су руксаци сачувани. Затим су почеле борбе са војском и биле смо приморане да носимо панталоне. Није могло другачије. Тако је проблем панталона решен.

Како је време пролазило, уз инциденте који се дешавају у војсци, мушкарци су нас прихватили. Прихватили су нас и знао се ред. Где год смо одлазили, ишли смо заједно. [Свакодневни послови] били су подељени. Жене су чистиле и уређивале локацију где смо ноћили, и шиле – ако је требало; мушкарци би доносили дрва и палили ватру [...]. На маршевима, уколико је група имала тежак митраљез, носило га је свих десет бораца, и мушкарци и жене. Није било разлике.

Бејку, 2010, стр. 83, 86.

Б. Разговор са Уранијом Јуруковом

– Несумњиво сīе ви и ваш суйруї били сīари и добри ѓријашељи када сīе се одлучили да се венчаше у јулу 1946. Поново, са сīановишїа родних сīудија, волела бих да чујем како су шекли доїађаји који су обликовали вашу живоїшну ѓричу. Добро ми је ѓознаїо како сīе били ѓодељени између маїеринсїва и ѓаїриоїшизма.

Уранија Јурушкова: Била сам принуђена да оставим бебу од четири месеца јер су ме звали да се вратим. „Требаш нам овде“, рекли су ми. „Треба нам сваки кадар! Остави бебу код неког и долази овамо!“ Оставила сам бебу са мајком Евдокије Фотеве која је била у Битољу. [...] И тако су нам се путевима развили. Одвикла сам је од дојења и вратила се на дужност. Али чим сам дошла, добила сам високу температуру, разболела сам се и морали су да ме пошаљу натраг у Битољ. Тамо сам сазнала да ми је беба јако болесна и да се налази у болници у Скопљу.

Због отежаних односа између Грчке и Југославије, морала сам да се представим као тетка, а не као бевина мајка. Затекла сам дете скоро мртво! Умотали су га само у једну пелену. Привила сам га уз груди и чврсто зажмурила да не заплачем, али нисам могла да зауставим сузе. [...] Одмах сам позвала лекаре, направила сам русвај! Тада су почели да га лече и после четири или пет дана детету је коначно било боље. [...]

Кад се мало опоравио, отишли смо у Битољ.

Стојановић-Лафазановска и Лафазановски, 2002, стр. 13–50.

В. Уранија Јуркова и Вера Фотева

Приватна архива братанице Ураније Јурукове.

Евдокија Фотева (рођена 1926. у Дендрохорију, Грчка) и Уранија Јурукова (рођена 1924. године у Порију, Грчка, умрла 2012. у Скопљу) биле су припаднице регионалног СНОФ (Славомакедонски народноослободилачки фронт) и Регионалног одбора НОФ (Народноослободилачки фронт). Након пораза ДСЕ у октобру 1949. године, Фотева и Јурукова, као и читав НОФ (под вођством Паскала Митревског), оптужени су од стране ККЕ да су „Титови агенти“. Ухапшене су и држане у затвору у Албанији, одакле су пребачене у совјетске затворе и логоре. После дугог суђења у Москви (у затвору Лубјанка) осуђене су на осам година принудног рада у сибирским логорима. Након Стаљинове смрти су ослобођене, а затим интерниране у Алма Ату у Казахстану. Вратиле су се у Народну Републику Македонију 1956. године.

Од жена у покрету отпора или у револуционарним армијама очекивало се да превазиђу многе стереотипе везане за њихове могућности, зрелост, чврстину и ефикасност у борбеној ситуацији. Пажљиво прочитај наведене изворе и кључеве и одговори на следећа питања:

1. Какав стереотипни став налазимо у томе какво се понашање очекивало од жена (држање, облачење, задаци и дужности, итд.)? Како најбоље описати друштвену улогу жене?
2. Са каквом дилемом се суочавала Уранија Јуркова? Да ли је имала избор? Прокоментариши тему добровољне и/или присилне регрутације у комунистичкој армији током грађанског рата.
3. Проучи фотографију ове три жене и прокоментариши њихову униформу. Пронађи још слика жена у ДСЕ. На шта се углавном фокусирају? Шта фотограф жели да покаже и истакне у вези с њиховим родом?
4. Пронађи, проучи и прокоментариши усмена сведочења и медијско извештавање о томе како се друштво односило према овим женама током и након грађанског рата.
5. Прокоментариши услове и могућности за еманципацију жена у ратном периоду.

ПИТАЊА О ПОГЛАВЉУ I

Објасни зашто крај Другог светског рата није довео до трајног мира за многе људе у југоисточној Европи. Размисли о следећем: Грчки грађански рат, масовна одмазда, репресија, једнопартијска диктатура. Пронађи примере у изворима из овог поглавља.

ПОГЛАВЉЕ II: ХЛАДНИ РАТ

Увод	59
II.1. Почетак Хладног рата	61
II.2. Раскол Тита и Стаљина	64
II.3. Грчка и Турска	69
II.4. Антиколонијални покрет на Кипру	72
II.4.1. Захтеви за уједињење са Грчком и реакције	72
II.4.2. Погром над Грцима и другим немуслиманима у Истанбулу	73
II.4.3. Међуетнички сукоби	76
II.4.4. Независност	79
II.4.5. Слом и ескалација насиља	81
II.5. НАТО, Варшавски пакт и Покрет несврстаних	84
II.5.1. НАТО против Варшавског пакта	84
II.5.2. Покрет несврстаних	90
II.6. Балкански савези	92
II.6.1. Планови за југословенско- бугарску федерацију	92
II.6.2. Балкански пакт 1954: Турска, Грчка и Југославија	94
II.6.3. Албански пут	95

► УВОД

„Гвоздена завеса се спустила на овај континент”. Те историјске речи изговорио је Винстон Черчил у говору на колеџу Вестминстер у Фултону, у држави Мисури, 5. марта 1946. – речи које се сматрају почетком хладноратовског раздобља у међународним односима након Другог светског рата. Хладни рат је дуго тумачен као непомирљив сукоб два јака политичка и војна блока, демократског капиталистичког Запада и ауторитарног комунистичког Истока, који су водили неуспешну стратешку трку у нуклеарном наоружању желећи да доминирају светом. После пада Берлинског зида, симбола поделе Немачке, Европе и света од 1960. године, Хладни рат је све мање лично на увод у нови светски сукоб, а све више на напоето ривалство између политичких елита на обе стране, смишљено и одржавано тако да једна другој наметну осећање страха и угрожености. Специфична пропагандна реторика „сукобљених страна” имала је свој израз у потпуно супротстављеним концептима: антикомунизам против антифашизма, „вредности западне цивилизације” против „глобалне борбе за мир”, „партијски бирократизам” против „империјалистичке игре”, и тако даље. Иако можда делује изненађујуће, из данашње перспективе такво грозничаво одржавање политичке и дискурзивне равнотеже све више изгледа као систем који је омогућавао већу стабилност у свету, непрекидно изложеном „мањим” искушењима рата.

Сукобљене политичке и војне снаге са обе стране „линије фронта” биле су оличене у Организацији северноатлантског пакта (НАТО) и Организацији Варшавског уговора (Варшавски пакт). У другој половини 20. века оснивани су и сукобљавали су се различити регионални војнополитички пактови и економски међудржавни савези који су одражавали линије глобалних подела – на пример: Европска економска заједница (ЕЕЗ), Савет за узајамну економску помоћ (СЕВ) и Савез земаља југоисточне Азије (АСЕАН).

Главна карактеристика Хладног рата јесте чињеница да је вођен у контексту „врућих” локалних и регионалних сукоба међу државама које нису биле чланице ова два војнополитичка блока. Ти „посредни” ратови и сукоби представљају саставни део историје света друге половине 20. века, нарочито као део процеса деколонизације и борбе за идеолошки,

економски и политички утицај у земљама такозваног Трећег света. Већина тих ратова покренута је због промене режима и могућности да држава под новом влашћу изађе из претходне интересне сфере. Неки ратови су избили као грађански сукоби у многим сателитским или неутралним земљама, и они су повремено доводили до директног мешања совјетских, америчких, НАТО и трупа Варшавског пакта, као и њихових савезника. Најозбиљнија претња директног војног сукоба Совјетског Савеза и САД, која је била на граници да прерасте у трећи светски рат, била је Кубанска ракетна криза 1962. У том тренутку крајње напетости, амерички председник Џон Кенеди изричито је упозорио Совјетски Савез да америчка војна сила штити читаву западну хемисферу. Од 1940. до 1980. године обе велесиле задржавале су велико војно присуство у подељеној Европи и другим земљама у оквиру својих интересних сфера. За разлику од осталих земаља источне Европе, совјетске трупе нису биле распоређене у Бугарској и Румунији, упркос неким „заstraњењима” Николаје Чаушескуа од координисане међународне политике совјетског блока 1960-их и 70-их (његовог става према кризи 1968, флертовање са Западом и несврстаним земљама). Тензије између земаља са обе стране „хладноратовског фронта” попустиле су у два периода – почетком шездесетих и средином седамдесетих година – када је било преговора о обостраном смањењу нуклеарног наоружања и када је дошло до ближих културних и економских односа, као што је заједнички свемирски програм Сојуз-Аполо.

Низ агресивних потеза, неодлучности и преокрета у поступцима светских војнополитичких блокова утицао је и на међубалканске односе. Турска и Грчка су се придружиле НАТО савезу 1952. године, што су комунистичке државе доживеле као директни војни изазов и одговориле сразмерним политичким, војним и дипломатским контрамерама. Удаљавање Југославије од Совјетског Савеза довело је до јединственог војнополитичког савеза који је надилазио идеолошке разлике учесница. Турска, Грчка и Југославија су 28. фебруара 1953. потписале споразум у Анкари, што је био почетак такозваног „Балканског пакта” и сукцесивних војних тензија на полуострву. Године 1968. Албанија је напустила совјетски блок и

окренула се ка комунистичкој Кини, која је прекинула односе са Совјетским Савезом. То је био почетак албанске самоизолације.

Напетости у Хладном рату такође су се одражавале на унутрашњем политичком плану свих балканских земаља. Неповерење, опседнутост шпијунима, апсурдне пограничне и визне контроле, строги режим „државних и војних тајни“, као и константни прогон и изолација бунтовника биле су кључне одлике доминантне атмосфере у овим земљама до слома комунизма. Међутим, тобожње војно и политичко јединство држава из истог блока није угасило традиционална тињајућа жаришта етничких и националних сукоба. Можда је најбољи пример антиколонијални покрет на Кипру (јединој британској колонији у југоисточној Европи), који је прерастао у жестоки сукоб између кипарских Грка и Турака. Није никакво изненађење да су предлози за решавање сукоба узимали у обзир политику Грчке и Турске, чак и након што је Кипар стекао независност 1960. године. У том случају, ривалитет између ове две чланице НАТО-а довео је до подељеног Кипра – који представља велики извор тензија међу овим земљама. Једну „колоритну“ страну у историји Хладног рата на Балкану представљао је такозвани Покрет несврстаних, основан у Београду 1961. године – који се сматра једним од највећих успеха југословенске дипломатије. Његове државе чланице, укључујући и Кипар, покушавале су да нађу „средњи пут“, држећи се подаље од тоталног сукоба „Истока“ и „Запада“.

Упркос бројним великим помацима у социјалистичкој верзији модернизације и социјалне државе,

земље совјетског блока постепено су губиле трку у области економије. Економска угроженост, изнутра и споља, открила је ограничења њиховог централизованог, недемократског и изразито бирократског система, и довела до њиховог пораза у идеолошкој „борби за вредности“. Идеје америчког председника Роналда Реагана о наметању промене односа између Истока и Запада и криза комунистичке економије, политике и идеологије довеле су Хладни рат у завршну фазу. Иако је биполарни систем деловао постојано као и дотад, у том периоду је реторика ове две велике постала „флексибилна“. То је омогућило дијалог заснован на концептима попут „толеранције“, „међусобног разумевања“ и „мирољубиве коегзистенције“ – дијалог којем су водећи европски политичари тог времена (Франсоа Митеран, Маргарет Тачер и Хелмут Кол) такође знатно допринели. Многи од тих концепата били су уведени још почетком шездесетих због такозване „равнотеже страха“. Међутим, у контексту перестројке повезане са идејама и одлучношћу совјетске партије и вође државе Михаила Горбачова да промени начин владавине и да спроведе свеобухватну обнову социјалистичких друштава, те идеје су имале нове, у појединим случајевима и незабележене, радикалне последице. Тај нови дијалог и постепено отварање јавне сфере навели су многе грађане социјалистичких земаља да јавно изразе незадовољство политиком репресије и економских ограничења и да све више посматрају „западни модел“ као реалну алтернативу некадашњој заједничкој комунистичкој утопији.

Пад Берлинског зида 1989. представљао је симболични крај Хладног рата.

► II.1. ПОЧЕТАК ХЛАДНОГ РАТА

II-1. Гвоздена завеса

Винстон Черчил је одржао овај говор на колеџу Вестминстер у граду Фултону, држава Мисури, након што је му је додељен почасни докторат. Уз своју карактеристичну ораторску вештину, Черчил је увео појам „гвоздена завеса“ да би описао поделу између западних сила и земаља под контролом Совјетског Савеза. Тај говор означава почетак Хладног рата. Стаљин је десет дана касније одговорио Черчилу у интервјуу објављеном у Правди.

А. Черчилов говор, 5. март 1946.

Сједињене Државе у овом тренутку представљају прву светску силу. То је величанствен тренутак за америчку демократију. Јер примат силе праћен је страховитом одговорношћу за будућност. [...] Нужно је да чврстина ума, истрајност циља и велика једноставност воље одређују и воде деловање земаља енглеског говорног подручја у миру, као што су то чиниле и у рату. [...] Веома ценим и поштујем храбри руски народ и свог ратног друга, маршала Стаљина. [...] Моја је дужност, међутим, да вам представим одређене чињенице о тренутном стању у Европи. Од Шћећина на Балтику до Трста на Јадрану, гвоздена завеса спустила се на овај континент. Иза те линије налазе се све престонице старих држава средње и источне Европе. Варшава, Берлин, Праг, Беч, Будимпешта, Београд, Букурешт и Софија, сви ти познати градови и становништво које ту живи налазе се у нечему што морам да назовем совјетском сфером. И сви су подложни, у одређеном облику, не само совјетском утицају већ и, у великој и све већој мери, контроли из Москве. Безбедност света, даме и господо, захтева јединство у Европи, из које ниједна држава не сме бити трајно прогнана. [...] У многим земљама, далеко од граница Русије и широм света, формирају се комунистичке пете колоне које раде у потпуној сагласности и апсолутно поштујући упутства која примају из комунистичког центра. Осим у Британском Комонвелту и у Сједињеним Државама, где је комунизам тек у повоју, комунистичке партије или пете колоне представљају све већи изазов и

опасност по хришћанску цивилизацију.[...] Не верујем да совјетска Русија жели рат. Оно што желе јесте ратни плен и неограничена експанзија њихове моћи и доктрине. Међутим, питање које морамо да размотримо овде и данас, док још има времена, јесте трајно спречавање рата и успостављање услова за остварење слободе и демократије што је пре могуће у свим земљама.[...] То се може постићи само споразумом са Русијом о свим тачкама одмах, 1946. године, под окриљем Организације Уједињених Нација. [...] Ако се чврсто држимо Повеље Уједињених нација и ходамо право, мирно и одлучно, не желећи ничију земљу нити богатство, не тражећи успостављање било какве контроле над слободом мисли; ако се све британске моралне и материјалне снаге и уверења удруже са вашим у братском савезу, путеви будућности биће отворени, не само нама, већ свима, и не само данас, већ и у наредном столећу.

<http://legacy.fordham.edu/halsall/mod/churchill-iron.asp>,
приступљено 3.9.2016.

Б. Стаљинов одговор на Черчилов говор, 15. март 1946.

Није потребан никакав посебан напор да се покаже да тим чином г. Черчил грубо и отворено клевете и Москву и поменуте државе које се граниче са СССР.

У првом реду, сасвим је апсурдно говорити о некаквој искључивој контроли од стране СССР у Бечу и Берлину, где постоје савезнички контролни савети које чине представници четири државе и где СССР има само једну четвртину гласова. Изгледа да неки људи не могу да се суздрже од клеветања. Међутим, за све постоји нека граница.

Друго, не треба заборавити следеће околности. Немци су извршили инвазију на СССР преко Финске, Пољске, Румуније, Бугарске и Мађарске. Немци су могли да изврше инвазију преко ових земаља јер су у то време владе ових земаља биле непријатељски настројене према Совјетском Савезу. [...]

Можда неки покушавају да гурну у заборав жртве совјетског народа које су омогућиле ослобођење Европе од хитлеровског јарма. Али Совјетски Савез их не може заборавити. Зато ја постављам питање, шта је необично у чињеници да Совјетски Савез, желећи да осигура своју безбедност

у будућности, покушава да издејствује да ове земље имају владе које према Совјетском Савезу гаје лојалан однос? Како неко може, а да није изгубио разум, оквалификовати такве мирољубиве тежње Совјетског Савеза као „експанзионистичке тенденције“ наше владе?

<https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1946/03/x01.htm> (прва три пасуса), приступљено 3. 9. 2016; Ханимаки и Веста, 2003, стр. 49 (последњи пасус).

Како су Черчил и Стаљин доживљавали другу страну и њене намере? Како је Черчил описао циљеве и намере СССР, а како Стаљин? Да ли је Стаљин дао убедљив одговор на оптужбе у Черчиловом говору о гвозденој завеси?

II-2. Гранични камен са гробљем у позадини, италијанско-југословенска граница

Фотографија: Божо Репе.

Граница између Запада и Истока, позната и под називом „гвоздена завеса“, настала је као последица Хладног рата. Она је знатно ометала живот обичних људи, прекинувши њихове везе и односе и мењајући њихове навике. Та граница је делила и гробље Мирен (на италијанско-југословенској →

границе) и самим тим симболично раздвајала и мртве. Гробље је постало симбол апсурдне границе, која пре Хладног рата није постојала. Између 1947. и 1975. године, границу су између гробова продужиле комисије за разграничење. Та апсурдна ситуација решена је 1975. Осимским споразумом између Италије и Југославије.

II-3. Извод из извештаја ЦИА о „грчкој кризи“, 28. фебруар 1947.

Судбина Грчке могла би се решити у наредних неколико месеци, ако не и недеља. Војно деморалисана, лоше опремљена војска губи од герилских снага којима помажу Совјети и њихови сателити. Политички, компромисна влада десничара, услед неефикасности и политичке ограничености, губи и оно мало народног поверења које је некад уживала. У економском погледу, ова држава, која није обновљена од ратног пустошења, губи битку против глади, инфлације и јавног и спољног дуга.

Од ослобођења, Грчку су од непрестаних покушаја доминације СССР, преко његових сателита и локалних комунистичких елемената, спасавао два фактора: (1) Присуство британских трупа; и (2) Кредити, укључујући помоћ УНРА, добијени од САД и Велике Британије. Сада, у светлу совјетских покушаја да искористе тренутну кризу, британске трупе се повлаче (осим симболичних снага), док САД и Велика Британија све теже проналазе новац да подстакну грчку економију. Због сопствених финансијских потешкоћа, британска економска помоћ могла би у потпуности престати.

Грчка сама не може да се спасе. У војном погледу, потребна јој је помоћ у виду опреме и обуке. Политички, тврдолинијашке грчке политичаре треба уверити да је неопходно да поспреме своју кућу, док широки центар, који традиционално обухвата већину становништва, мора да се ојача. Економски, потребне су јој донације или кредити у роби, храни, девизама и злату да заустави инфлацију. Од тих потреба, економске су најургентније.

Ако се Грчка одупре совјетском притиску у наредних неколико месеци, и ако буде могла да обузда герилце, можда ће се политички центар, који је у овом тренутку неефикасан, пробудити и одговорити на све веће страхоте које чине левицари и континуиране брљотине десничара, тако

што ће се реорганизовати и преузети контролу над владом, одбацујући и левицу и десницу. Такав потез би могао предводити умерени Софулис или стари републиканац Пластирас.

Без хитне економске помоћи, међутим, постоји непосредна опасност да ће левица, под совјетском доминацијом, преузети контролу у земљи, што би довело до губитка Грчке као демократске државе западног типа.

<https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/assessing-the-soviet-threat-the-early-cold-war-years/5563bod1.pdf>, приступљено 3. 9. 2016.

Овај извештај ЦИА-е о „грчкој кризи“ написан је тринаест дана пре говора америчког председника Харија Трумана на заједничкој седници Конгреса 12. марта 1947. Председник је у том говору рекао да је Грчка „угрожена услед терористичких активности неколико хиљада наоружаних људи, на челу са комунистима“, и да је дужност САД да подржи ту земљу како би постала „самостална и достојанствена демократска држава“ (види поглавље II.3).

1. Која је страна у грчком грађанском рату фаворизирана у овом извештају? Објасни зашто, имајући у виду шири контекст Хладног рата.

2. Какве су бојазни изражене у извештају ЦИА? Како овај извештај одражава погоршање односа између САД и СССР и заоштравање Хладног рата? Употреби своје знање и информације из извора и објасни зашто су САД одлучиле да пруже помоћ Грчкој и Турској.

II-4. Совјетски Савез одлучује да не обнови Споразум о пријатељству и неутралности са Турском из 1925, ако се не испуне следећи услови

1. Одбрану мореуза заједнички спроводе Турска и Совјетски Савез.
2. Поред одредаба Споразума из Монреа о режиму мореуза, државе које не излазе на Црно море неће уживати права приступа кроз мореузе.

3. Преговори о савезништву са Британијом и Француском биће спуштени на ниво консултација.
4. У случају да Велика Британија и Француска уђу у рат са Совјетским Савезом, Тројни савез ће бити укинут.

Ертем, 2010, стр. 3.

Од 1939. године, Совјетски Савез се није слагао са Споразумом из Монреа из 1936, који је Турској давао потпуну контролу над морским саобраћајем преко Босфора, важном рутом за совјетски извоз. Током Другог светског рата, фактичка војна неутралност Турске омогућила је немачким трговачким бродовима пролазак кроз мореузе. Испоставило се да су неки од тих бродова такозвани помоћни бродови немачке морнарице који су напали совјетске бродове и луке у Црном мору. По завршетку рата, Стаљин је чврсто одлучио да ово и друга питања искористи као изговор да Турску примора на ревизију споразума из Монреа. Када је совјетско-турски Споразум о пријатељству и неутралности из 1925. истекао 1945, Москва је одлучила да га не обнови. Министар спољних послова Вјачеслав Молотовљев поручио је Анкари да се грузијске и јерменске претензије на територије под контролом Турске морају решити пре закључивања новог уговора. Спорна територија око Карса и Ардахана, области сложеног етничког састава које се граниче са Кавказом, припадала је Руском царству од 1878. до 1921. године, када је препуштена Турској. Молотов је тврдио да, иако је Москва постигла договор са Пољском о територијалним сецесијама (резултат совјетске слабости 1921. године), слични уступци у Турској никада нису легитимисани. Двадесет седмог фебруара 1946. Турска је потписала споразум о сарадњи и помоћи са САД. То је био почетак спектакуларног зближавања.

О чему је било речи у преговорима између Совјетског Савеза и Турске око контроле над мореузима? У каквој је то вези са Хладним ратом?

► II.2. РАСКОЛ ТИТА И СТАЉИНА 1948.

II-5. Изводи из резолуције Информационог бироа комунистичких партија (Информбиро) о стању у Комунистичкој партији Југославије, 28. јун 1948.

1. Информациони биро констатује да вођство Комунистичке партије Југославије у последње време спроводи неправилну линију у основним питањима спољне и унутрашње политике, која значи одступање од марксизма-лењинизма. У вези с тим, Информациони биро одобрава поступак ЦК СКП(б), који је покренуо иницијативу у раскривању неправилне политике ЦК КП Југославије и пре свега, неправилне политике другова Тита, Кардеља, Ђиласа, Ранковића.

2. Информациони биро констатује да вођство КПЈ спроводи непријатељску политику према Совјетском Савезу и СКП(б). У Југославији је допуштена недостојна политика срамоћења совјетских војних специјалиста и дискредитовања Совјетске армије.

3. У својој унутрашњој политици руководиоци КПЈ напуштају позиције радничке класе и раскидају с марксистичком теоријом класа и класне борбе. [...] Југословенски руководиоци спровode неправилну политику на селу, игноришу класну диференцијацију на селу и сматрају индивидуалне сељаци за јединствену целину, упркос познатом Лењиновом учењу да ситно индивидуално газдинство рађа капитализам и буржоизију стално, свакодневно, свакочасовно, стихијски и у масовним размерама.

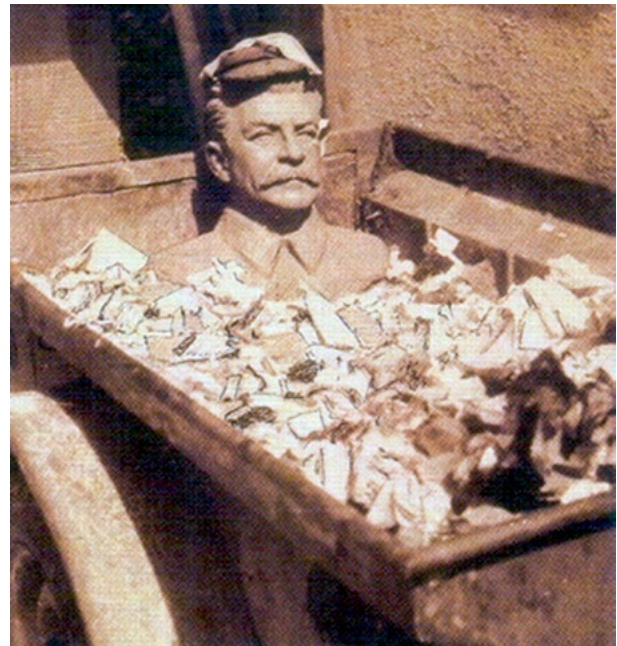
5. Информациони биро је мишљења да је бирократски режим у партији, који су створили југословенски руководиоци, штетан за живот и развој КПЈ. У партији нема унутрашње партијске демократије, не поштује се принцип изборности, нема критике ни самокритике. [...] Информациони биро је мишљења да се у Комунистичкој партији не може трпети такав срамотан, потпуно турски терористички режим.

8. [...] Информациони биро констатује да је, услед свега овога, ЦК КПЈ искључио себе и Комунистичку партију Југославије из породице братских комунистичких партија, из јединственог комунистичког фронта и, према томе, из редова Информационог бироа. [...] Информациони биро не сумња у то да у крилу КПЈ има довољно здравих елемената, верних марксизму-лењинизму, верних

интернационалистичким традицијама КПЈ, верних јединственом социјалистичком фронту. Задатак ових здравих чланова КПЈ јесте да присиле своје данашње руководиоце да отворено и поштено признају своје погрешке и да их поправе, да напусте национализам, да се врате интернационализму и да свим силама учвршћују јединствени социјалистички фронт против империјализма, или, ако се данашњи руководиоци КПЈ покажу за то неспособним, да их смене и истакну ново интернационалистичко руководство Комунистичке партије Југославије.

<https://espressostalinist.com/2014/01/02/resolution-of-the-information-bureau-concerning-the-communist-party-of-yugoslavia-june-28-1948>, приступљено 3. 9. 2016.

II-6. Стаљинова биста као метални отпад у словеначкој фабрици

Доленц и др, 1997, стр. 138.

Сукоб Титове Југославије и Информбироа (Комунистички информациони биро) започео је 18. марта 1948, када је Совјетски Савез повукао своје војне саветнике, а сутрадан и цивилне стручњаке из Југославије. КПЈ је одговорила покушавајући да избегне најгори сценарио и докаже „верност“ совјетској визији социјализма и комунистичког

јединства. Тако је донет закон о национализацији имовине. Истовремено, почела су политичка суђења бивших, нарочито словеначких, логораша из Дахауа и Бухенвалда. Ти интернирци су оптужени за сарадњу са Гестапом у логорима и западним савезницима након рата, као и непријатељство према социјалистичком систему. Без обзира на то, Стаљин је у писму од

4. маја 1948. назвао југословенске руководиоце лажовима, будалама и антисовјетима. Одговарајући на то, Југославија је одбила да учествује на састанку Информбироа у Букурешту, и том приликом је искључена из организације. У Југославији је дошло до државног отпора Совјетском Савезу. Портрети и бисте Стаљина завршили су у контејнерима.

1. Зашто је Информбиро искључио Југославију? Направи списак оптужби Информбироа против Комунистичке партије Југославије. Употреби своје знање да их објасниш. Који су југословенски руководиоци конкретно оптужени за „неправилну политику“?

2. Како објашњаваш следеће реченице: „Информациони биро не сумња у то да у крилу КПЈ има довољно здравих елемената, верних марксизму-лењинизму, верних интернационалистичким традицијама КПЈ, верних јединственом социјалистич-

ком фронту. Задатак ових здравих чланова КПЈ јесте да присиле своје данашње руководиоце да отворено и поштено признају своје погрешке и да их поправе [...] ако се данашњи руководиоци КПЈ покажу за то неспособним, да их смене и истакну ново интернационалистичко руководство Комунистичке партије Југославије.“

3. Друга могућност је да ученици попуне следећу табелу – добиће списак оптужби и треба да протумаче значење сваке оптужбе. Поред Резолуције, ученици могу користити и извор II-8.

Резолуција Информбироа	Објашњење и примери
1. Вођство Комунистичке партије Југославије спроводи неправилну линију у основним питањима спољне и унутрашње политике, која значи одступање од марксизма-лењинизма.	
2. Вођство КПЈ спроводи непријатељску политику према Совјетском Савезу.	
3. У својој унутрашњој политици југословенски руководиоци спровode неправилну политику на селу.	
4. Југословенски руководиоци су створили бирократски режим у партији; нема унутрашње партијске демократије, не поштује се принцип изборности, нема критике ни самокритике.	
5. Централни комитет КПЈ, посебно Тито, Кардељ, Ђилас и Ранковић, оптужени су за неправилну политику.	

Европа у Хладном рату

II-7. Последице разлаза Тита и Стаљина у Румунији 1948. године: Депортације из Баната дуж румунске границе са Југославијом (1951)

Мара Пантин, из села Чечеа: „Два дана после сеоске славе Тројичиндана, 18. јуна 1951, пробудило нас је лупање на врата. Ушао је један официр и наредио нам да се обучемо. Онда је одсекао пола хлеба и парче шунке и рекао нам да је то све што смемо да понесемо [...]. Питали смо милицајца, који је у међувремену дошао, да понесемо и флашу воде за децу, али није нам дозволио. [Рекао је]: ми немамо никаква овлашћења”.

Јон Јурка из села Кукичи: „Године 1951, 18. јуна, у четири ујутро, други дан после Тројичиндана, дошли су и лупали на врата [...] толико гласно да смо мислили да ће срушити кућу. Ушли су милицајца и два човека из Секуритатее [...] извадили су папир и почели да читају: „У складу са Уредбом Министарства унутрашњих послова [од 12. јуна] [...], ви и ваша породица ћете напустити кућу у року од три сата. Понећете са собом све што може да стане у приколицу [...] и ништа више. „Замислите, из толике куће. Кућа је остала потпуно намештена, сви смо плакали, нисмо знали шта да радимо, шта да зgrabимо, шта да понесемо, одећу или храну или животиње. Била је то кућа са свим потребним стварима [...] као свака домаћинска кућа.”

Мирча Руснак, „Deportarea bănătenilor în Bărgan (1951), din perspectivă istorică” [Депортације Банаћана у Бараган (1951) из историјске перспективе], http://www.banaterra.eu/romana/files/rusnac_mircea_deportarea_banatenilor_in_baragan_1951_din_perspectiva_istorica.pdf, приступљено 6. 5. 2015.

У ноћи 18. јуна 1951. године, више од 44.000 људи из пограничне области између Румуније и Југославије (у Банату) депортовано је на пет година у Бараган, слабо насељени регион на југу земље. Преовлађујућа атмосфера терора и злоупотребе функционера задужених за депортације додатно су заоштрили овај тренутак. Људи су се бојали да ће бити послати у Сибир (што се недуго пре тога догодило Немцима) или још горе, да ће бити убијени. Сврха депортација није била само да се наруше традиционални односи људи са обе стране границе, већ и експропријација земљишта такозваних „кјабура” (богатих сељака). Када су се вратили кућама, добили су само део своје напуштене имовине.

Секуриџаџеа је била политичка полиција коју је комунистички режим основао 1948. да замени службу која је дотад била задужена за заштиту „државне безбедности” (*Сиџуранџа*). Осмишљена као унутрашња и спољна обавештајна служба, она је директно допринела увођењу владавине терора, строгог надзора становништва, хапшења и истрага, уцењивања и узнемиравања милиона такозваних „народних непријатеља”. Захваљујући стотинама хиљада анонимних доушника, режим је увек имао на располагању денунцијације и клевете од којих нико није могао да се сакрије. Временом се та служба претворила у државу унутар државе, контролишући све институције – укључујући и Комунистичку партију. Чињеница да је *Секуриџаџеа* имала монопол на одређене активности, попут контроле спољне трговине и односа са другим земљама, омогућила јој је велике државне злоупотребе, а њеним службеницима стицање личног капитала, који су уновчили након пада комунистичког режима 1989.

1. Објасни одлуку румунских власти да раселе становништво из пограничне области са Југославијом. Како су се осећали депортовани? Чега се режим плашио? Какве су биле последице за депортоване?
2. Прокоментариши ове догађаје у контексту основних људских права која су усвојиле Уједињене нације својом Универзалном декларацијом о људским правима (1948).

II-8. Изводи из говора Валка Червенкова, комунистичког вође Бугарске након Георгија Димитрова и Васиља Коларова (1950–1956), о односима између Совјетског Савеза, Југославије и Бугарске, одржаног на партијском састанку у Карџалију 11. јуна 1955.

Како је, другови, дошло до сукоба између наших партија? Познато је да 1948. године југословенски руководиоци нису желели да, заједно са совјетским руководиоцима и руководиоцима народних демократија, размотре разлике које су настале

у низу принципијелних питања. Која су то принципијелна питања? Питања попут закона о развоју социјалистичке револуције, другим речима, како треба спроводити социјалистичку изградњу. Да ли треба следити искуство Свесавезне комунистичке партије и законе о развоју совјетске револуције утврђене Октобарском социјалистичком револуцијом? Југословенски руководиоци почели су да тврде како се социјализам у Југославији развија на посебан начин, да они немају шта да науче од Совјетског Савеза, одбијали су искуство Совјетског Савеза. Негирали су водећу улогу Комунистичке партије Совјетског Савеза у међународном радничком покрету. На питање како реформисати пољопривреду, говорили су да имају посебне ставове, укључујући, рецимо, револуционарну улогу кулака. На састанку Информбироа 1948. године, требало је да се споразумемо са југословенским руководиоцима. Позвани су да дођу како бисмо установили да ли су ти ставови исправни и шта треба чинити. Познато је да нису дошли на састанак. Унапред су изјављивали да њихови ставови не би били схваћени, да би њима одлуке биле диктиране и нису дошли. Затим је, као што знате, усвојена прва резолуција Информбироа, која је критиковала ставове југословенских руководиоца о низу значајних принципијелних питања. Али одбијање југословенских руководиоца да дођу на тај састанак значило је да они прекидају везе са нашим лагером.

Кирјаков, Бојко и др. 2013, стр. 50–54.

II-9. Логораши играју коло на прослави 1. маја 1951. на Голом отоку

После разлаза Стаљина и Тита и избацивања Југославије из Коминформа 1948. године, постојала је вероватноћа да ће поједини комунисти у Југославији подржати совјетску линију и Стаљина. Да би спречиле такав сценарио, власти су отпочеле кампању прогона потенцијалних противника. Тако је на Голом отоку формиран изузетно строг и нехуман логор. Уз већински део логораша, који су чиниле присталице Стаљина, било је и многих који нису имали никакве везе са стаљинизмом, већ су били жртве лажних оптужби или неопрезних изјава. Говорило се да је Голи оток представљао „стаљинистички обрачун са стаљинистима“. Од 1948. до 1956. интернирано је око 13.000 југословенских грађана. Након 1956. логор је претворен у редовни затвор.

Приватна колекција (Мартин Превишић).

II-10. Логорска мучења и стална понижавања

А. Вукашин Поповић, виши официр милиције у Министарству унутрашњих послова Црне Горе, говори о систему преваспитавања

У затворима на Цетињу и у Котору (који су по злу чувени) у концентрационим логорима у Старој Градишки, на Светом Гргуру, Угљану код Задра, у Билећи и на Голом отоку, издржао сам пет и по година. [...] Подвргнут сам најжешћим мукама на Цетињу. Чини ми се да онај ко није прошао кроз подруме зграде „Француске амбасаде“ на Цетињу, не зна што су Танталове муке. То лепо здање пријатељске Француске, претворено је 1949. године у својеврсно мучилиште. [...] Омиљени метод ислеђивања био је „дављење на суво“. Жртву положи на леђа, а неколико удбаша држе га у том ставу седећи му на ногама, стомаку и грудима. Жртви запуше уста да не може дисати, а онда му сипају

воду у нос...Жртва умјесто ваздуха, удише воду и за неколико минута пада у несвест. На Цетињу и у которском затвору, овај метод су на мени испробали неколико пута. Чуди ме да сам после тих мучења уопште остао жив.

Б. Сведочење логораша Душана Лутовца

Голи оток је био епицентер сваког зла. Све што је људско, убијано је на том локалитету. [...] На њему су живјеле људске авети, гладни, поцепани, мршави, унакажени, живи лешеве са костима без меса. Утонулих очију. На њему су очајавали и боравили осуђени генерали, министри, народни хероји, осуђеници разних професија [...] Ето некако преживесмо и дочекасмо крај 1956. године, када је изашла једна већа група осуђеника, нас око 1.000. Кад смо пошли, неко из управе Голог отока препоручио нам је да идемо у своја родна места, где нас најбоље познају и да ће нам тамо изаћи у сусрет ради запошљавања. Тако сам и урадио. Али шта се дешава? Тамо наилазим на пети бојкот – физички сношљив а психички је скоро као на Голом отоку. Не жели нико да дође у посету. Чуло се да је дошао „издајник“ са Голог отока. Не долазе или се устручавају и моји најбољи другови, пријатељи, па и моја родбина.

Стојановић, 1994, стр. 74, 79, 80.

► II.3. ГРЧКА И ТУРСКА

II-11. Труманова доктрина, 1947.

Труманова доктрина, први пут представљена у говору америчког председника Трумана на заједничкој седници Конгреса 12. марта 1947, подразумевала је да ће Сједињене Државе обезбедити политичку, војну и економску помоћ Грчкој и Турској. Труманова доктрина је преоријентисала америчку спољну политику, померајући је са уобичајене позиције повлачења из регионалних сукоба

ГОВОР ПРЕДСЕДНИКА ХАРИЈА С. ТРУМАНА НА ЗАЈЕДНИЧКОЈ СЕДНИЦИ КОНГРЕСА, 12. МАРТ 1947.

[...] Данас је доведено у питање само постојање грчке државе, услед терористичких активности неколико хиљада наоружаних људи под руководством комуниста, који провоцирају државну власт на разним местима, посебно дуж северних

„Бојкот“ је био израз који се користио на Голом отоку за нарочито строго поступање осталих затвореника према неком појединцу: нико није смео да разговара са њим; он би добијао мање хране и морао је више да ради. Морао је и читаве ноћи да стоји поред кибле.

1. Ко су били људи који су држани на Голом отоку? Пронађи податке у извору и у кључу. Зашто су затварани? Како су третирани (употреби визуелне и писане изворе)? Каква су однос према њима имали њихови суграђани када су се вратили у своја родна места, према сведочењу? Зашто су се тако понашали?
2. Објасни реченицу у кључу: „Голи оток је стаљинистички обрачун са стаљинистима“.
3. Пронађи сличности и разлике са логором Мачронисос у Грчкој (види извор III-14А).

који нису директно дотицали Сједињене Државе на могуће интервенисање у далеким сукобима. Након што је британска влада објавила да више неће пружати војну и економску помоћ Грчкој, Труман је затражио од Конгреса да подржи грчку владу у грађанском рату против комуниста. Затражио је од Конгреса и пружање помоћи Турској, јер се и та земља раније ослањала на британску помоћ.

граница. [...] Грчкој се мора помоћи ако мислимо да она постане самоодржива и достојанствена демократска држава. Сједињене Државе морају обезбедити ту помоћ. Грчкој смо већ пружили одређене врсте олакшица и економске помоћи, али то није било довољно. Грчка се не може обратити за помоћ ниједној другој држави. Ниједна друга држава није спремна и не може пружити неопходну подршку демократској влади Грчке. [...]

Грчки сусед, Турска, такође заслужује нашу пажњу. Будућност Турске као независне и економски здраве државе није ништа мање важна слободољубивом свету од будућности Грчке. [...] Од завршетка рата, Турска је тражила финансијску помоћ Велике Британије и Сједињених Држава како би спровела ону врсту модернизације која јој је неопходна да би очувала своју националну целовитост. Та целовитост је пресудна за очување реда на Блиском истоку. [...] Сматрам да политика Сједињених Држава мора да обухвата подршку слободним народима који се одупиру спољним притисцима или покушајима поробљавања од стране наоружане мањине. Верујем да морамо помагати слободним народима да на свој начин изграде сопствену судбину. [...] Довољно је само погледати мапу света па да схватимо да су опстанак и интегритет грчке државе од великог значаја на знатно ширем плану. Ако би Грчка потпала под контролу наоружане мањине, ефекат на њеног суседа, Турску, био би непосредан и озбиљан. Конфузија и неред могли би се проширити читавим Блиским истоком. [...] Морамо предузети ургентне и одлучне кораке. Стога тражим од Конгреса да одобри помоћ Грчкој и Турској у износу од 400 милиона долара за период до 30. јуна 1948. [...] Поред тих средстава, тражим од Конгреса да одобри присуство америчког цивилног и војног особља у Грчкој и Турској, на захтев тих земаља, које би помагало у задацима реконструкције и надгледало кориштење послате финансијске и материјалне помоћи. [...] Слободни народи света окрећу се нама и траже подршку у заштити својих слобода. Ако посустанемо као предводници, можемо угрозити мир у свету – и сигурно ћемо угрозити добробит наше државе. [...]

http://avalon.law.yale.edu/20th_century/trudoc.asp,
приступљено 21. 9. 2016.

II-12. Зближавање Турске и САД

Турска је 23. фебруара 1945. потписала уговор о сарадњи и помоћи са САД. То је био почетак спектакуларног зближавања. Међутим, тек је Демократска партија заправо прикључила Турску проамеричком лагеру педесетих година. Турска је укључена у Маршалов план и добила је америчку цивилну и војну помоћ. Постала је и чланица НАТО пакта (1952) и учествовала у Корејском рату (1950–1953).

А. Турска улази у НАТО, 1952. Говор премијера Аднана Мендереса

„Одлука да се Турска прими у Атлантски савез као члан са једнаким правима са задовољством је прихваћена. Тај позитиван развој догађаја треба посматрати као резултат неутралне и одлучне политике наше владе која, као и унутрашња политика, има и снажну подршку јавности. Тај догађај представља нови и значајан корак ка остварењу циља заједничке безбедности у демократском окружењу, па тако и међузависности и јединства. У оквиру Атлантског савеза, сарадња са другим државама чланицама засниваће се на основним елементима наше спољне политике, добрим намерама, искрености и начелу *pacta sunt servanda* [споразуми се морају поштовати]“.

Саринај, 1988 (<http://www.dunyabulteni.net/haberler/282594/turkiyenin-natoya-girisi-ve-yankilari>, приступљено 25. 7. 2016)

1. Ослањајући се на сопствено знање објасни зашто су Британци морали да напусте Грчку 1947.

2. Каква је била дугорочна америчка стратегија у југоисточној Европи и на Средоземљу током четрдесетих и педесетих година?

3. Помоћу сопственог знања о савезништвима 20. века, објасни, имајући у виду Турску, како су два светска рата и Хладни рат утицали на однос снага и престојавање неких земаља.

Б. Турска и Грчка у Корејском рату

Наслови:

Јучерашња историјска одлука кабинета

ТУРСКА ШАЉЕ ВОЈСКУ У КОРЕЈУ

Уједињене нације су обавештене

4.500 турских војника биће послато у Кореју

<http://www.dunyabulteni.net/haberler/282594/turkiyenin-natoya-girisi-ve-yankilari>, приступљено 25. 7. 2016.

Корејски рат је избио у јуну 1950. године, када су оружане снаге комунистичке Северне Кореје напале Јужну Кореју у намери да поново уједине земљу. У контексту Хладног рата, тај сукоб је прерастао у велики сукоб уз војну интервенцију Сједињених Држава, Совјетског Савеза и Кине. У складу са резолуцијом УН, западне земље су послале трупе да подрже Јужну Кореју. У жељи да учврсте односе са западним земљама, Турска и Грчка су учествовале са 4.500 односно 1.000 војника. У контранападу трупа УН и САД-а готово се дошло до корејско-кинеске границе, али су Кинези пружили отпор, тако да се данашња демаркациона линија не разликује много од првобитног положаја из 1950. године. Рат је завршен у јулу 1953.

II-13. Грчка и НАТО

У октобру 1950. године, грчка центристичка влада затражила је чланство у НАТО-у, организацији која је, како је тврдио министар спољних послова, гарантовала „колективну безбедност слободног народа“. После решавања британских примедби, годину дана касније, резолуција НАТО-а омогућила је приступање и Грчкој и Турској. За уговор о приступању гласале су све парламентарне странке, осим Јединствене демократске левице (ЕДА). Комунистичка партија Грчке (ККЕ) била је забрањена од краја 1947. године.

А. Изводи из говора премијера Пластираса у Парламенту о приступању Грчке НАТО савезу (18. фебруар 1952)

Господо, данас је влада задовољна јер је готово једногласним усвајањем закона о уласку Грчке у НАТО потврђена и веома значајна чињеница која нам веома годи. Са уласком наше земље, грчком народу и његовим жртвама одата је почаст, као и грчкој војсци. То је веома значајна чињеница зато што отвара ново поглавље [у историји Грчке] и зато што ће држава бити безбедна од било каквог напада одакле год он дошао. Мора се признати да грчко учешће у НАТО савезу, који окупља државе у којима живе слободни и демократски народи, чини земљу безбеднијом. Мора се признати да

ће од сутра Грчка обезбедити своје [границе] и да неће бити изолована. Немогуће је да Грчка спроводи било коју другу политику осим оне која је неопходна, данас више него икада. Грчка мора бити међу народима који чине НАТО. Неутралност није опција.

Докос (ур.), 2013, стр. 38–40.

Прокоментариши наведену реченицу: „Неутралност није опција“. Да ли се слажеш са овом изјавом и зашто?

Б. Изводи из емисије радио станице ККЕ „Глас истине“ у Букурешту, 25. мај 1955.

ИЗДАЈНИЧКИ СПОРАЗУМ ОД 12. ОКТОБРА 1953.
МОРА БИТИ ПОНИШТЕН

АТИНА. Већина народа и даље улаже све веће напоре за затварање америчких база у Грчкој, за поништење издајничког споразума од 12. октобра [1953.] и извођење наше земље из садашњег режима вазалства и зависности. Недавни међународни догађаји ојачали су решеност читавог народа – па и одређених политичара и јавних личности, чак и делова буржоазије – за преокрет државног курса ка здравом путу независности и мира, равноправној сарадњи са свим државама, без страних база и обавеза према агресивним савезима. Народни покрет против режима америчке окупације изазива несигурност у [проамеричким] круговима, који се прибојавају да би могли остати без свог јединог ослонца – америчких бајонета и долара.

АСКИ (Архив за савремену друштвену историју), Атина.

Грчко-амерички споразум о „војним објектима“ из октобра 1953. године предвиђао је постављање америчких ваздушних и поморских база у Грчкој „за спровођење или унапређење одобрених планова НАТО“. Десет година касније, четири таква америчка објекта била су у потпуности оперативна: два на Криту и још два у области Атике.

Зашто је ККЕ грчко-амерички споразум о „војним објектима“ звала „издајничким споразумом“?

► II.4. АНТИКОЛОНИЈАЛНИ ПОКРЕТ НА КИПРУ

► II.4.1. Захтеви за уједињење са Грчком и реакције

II-14. Ставови Рауфа Денкташа о британским предлозима за аутономију, 5. јун 1948.

Ми, кипарски Турци, могли бисмо са самоуправом или анексијом доживети још гору судбину од данашње. Сигурни смо да ћемо одређено време уживати бројне погодности у оквиру административног система који признаје права турске мањине. Да будемо своји на своме! ... Зар то није оно што смо желели све ове године? Не да будемо под управном доминацијом румске већине [кипарских Грка] ... И зар није наша дужност да добијемо што више уколико таква управа буде дата острву? [...] Ми смо мањина. Морамо признати значај ове чињенице. Тражимо своја права која нам припадају. [...] Ми не мислимо да бежимо из ове земље, већ да из дана у дан, иако смо мањина, јачамо своје корене у овој нашој домовини. Наше гесло је да живимо као Турци и умremo као Турци у овој земљи која припада нама. Тежимо том циљу и нико нас од њега не може одвратити.

Кизилирек, 2016, стр. 94.

У новембру 1947, гувернер Кипра, Лорд Винстер од Видерслака, позвао је кипарске Грке и Турке да учествују на уставотворној скупштини. Упорно одбијање британске владе да прихвати захтев АКЕЛ-а за потпуном самоуправом довело је до њиховог напуштања скупштине, која је потом распуштена 12. августа 1948. С друге стране, главни циљ кипарских Турака био је да не падну под контролу већинских кипарских Грка. Зато су се противили идеји аутономије једнако колико и Еносиса.

АКЕЛ: Anorthotiko Komma Ergazomenou Laou (Прогресивна партија радног народа), комунистичка партија кипарских Грка.

Рауф Раиф Денкташ (1924–2012) био је кипарско-турски адвокат и политичар, један од оснивача ТМТ-а (Организације турског покрета отпора). После стицања независности Кипарске Републике (1960), Денкташ је изабран за председника Коморе турске заједнице, где је држао националистичку линију. Био је председник „Турске Републике Северни Кипар“ више од 20 година. Био је главни преговарач кипарских Турака у мировним преговорима под покровитељством УН-а од 1968. до 2004. Године 2002. и 2003. одбацио је другу и трећу верзију Анановог плана, предлога за решење израђеног под патронатом генералног секретара УН-а Кофија Анана (види књ. 2, п. III.1). Безуспешно се супротстављао кипарско-турском прихватању пете верзије плана у априлу 2004. године.

1. Како Денкташ описује кипарске Турке? Какав систем управе сматра прихватљивим за њих?

2. Пронађи информације о антиколонијалном покрету у 20. веку. Које су британске колоније постале независне државе и када? Пронађи на мапи света територије које су припадале Британској империји после Другог светског рата.

II-15. „Референдум“ о заједници са Грчком, 1950.

Након пропасти Уставотворне скупштине, било је очигледно да велика већина кипарских Грка тражи уједињење овог острва са Грчком. Петнаестог јануара 1950. Кипарска православна црква је организовала „референдум“ о уједињењу (Еносис): 95,7% бирача изразило је политичку жељу за уједињењем са Грчком. Кипарски Турци су на „референдум“ одговорили одржавањем бројних скупова и слањем резолуција УН-у и државним органима Британије и Турске. Осуђивали су Еносис тврдећи да би он довео до економске пропасти и грађанског рата.

ДНАС је тај дан, велики дан, велики национални догађај: референдум. Утеха и нада расту у сенци тираније. Сви морају гласати на референдуму. Сваки потпис, сваки знак, биће сабља гнева и победе. Земљу која нас је родила, грчку земљу, данас газе угњетачи. Корени нашег народа данас су живи и буде у нашим душама историјску прошлост хеленства.

Ethnos новине, 15. јануар 1950.

1. Зашто је „референдум“ организовала Кипарска црква? Какав је статус имала црква и колики је био њен политички утицај?

2. „Сваки потпис, сваки знак, биће сабља гнева и победе“ (документ II-15). На шта се односи „гнев“? Како оцењујеш речник који користе ове новине. Ко су били „угњетачи“ тих година на Кипру?

II-16. Грчка поштанска марка о кипарском питању (1954)

Сет од шест поштанских марака издатих у септембру 1954. поводом одлуке грчке владе да пред Генералном скупштином Уједињених нација поднесе на расправу питање „начела једнаких права и самоопредељења народа у случају становништва Кипра“. Марке приказују мрљу на записнику са скупштинске расправе у Доњем дому британског парламента, одржане поводом саопштења британске владе од јула 1954. где се наводи да „одређене територије Комонвелта“, укључујући и Кипар, „никада не могу очекивати да буду потпуно независне“.

<http://greekstamp.blogspot.gr/2008/02/1954.html>,
приступљено 3. 9. 2016.

Зашто је грчка влада одлучила да изда таквајет поштанских марака? Шта то симболизује? Каква је њихова сврха? Можеш ли да пронађеш поштанске марке из своје земље издате у пропагандне сврхе?

► II.4.2. Погром над Грцима и другим немуслиманима у Истанбулу, 1955.

После застоја на трипартитној конференцији о источном Медитерану, одржаној у Лондону између Британије, Грчке и Турске од 29. августа до 7. септембра 1955. године, у Истанбулу и Измиру избили су антигрчки нереди које је подстакла турска тајна служба. То је, уз ескалацију грчко-турских сукоба око Кипра, који је тада био под британском контролом, довело до затезања односа ових двеју чланица НАТО пакта. Шестог и седмог септембра

1955, у Истанбулу је извршена рација у 5.300 зграда, према званичним подацима (7.000 према незваничним). Жртве су углавном били Грци, али и припадници јерменске и јеврејске заједнице. Чини се да су турске тајне службе испланирале и изазвале немире у сарадњи са омладинским и студентским удружењима и организацијом „Кипар је турски“. Турски парламент је 28. фебруара 1956. усвојио мере за надокнаду штете онима у чијим

је радњама и кућама извршена преметачина. Међутим, не само што су понуђене репарације биле ниске, већ ни одговорни за немире нису приведени правди. Услед нереди, хиљаде немуслимана – углавном Грка – биле су приморане да напусте Турску. Након војног удара 1960, премијер Мендерес и председник Џелал Бајар оптужени су за „септембарске догађаје“ како би се показало да су искључиво чланови Демократске партије били за њих одговорни (види поглавље III.2.1).

мој отац, шта је могао да уради? „Ломи то, баци то, тако и треба, баци га!“ Све су изломиле и отишли. Питали су за свештеникове ћерке. Рекли смо да нису ту. Узели су свештеника, везали га за мотор и вукли целим путем.

Отприлике у исто време, муж од Ф. С. враћао се кући из Сикреција. „Те ноћи ми је муж био на послу. Дошао је у три сата; дошао је пешице од Сикреција до Јенимахале. Успут је изломио све што је могао да нађе; шта је могао да уради? Они који нису хтели били су гавури [немуслимане]“. (Из интервјуа са Ф.С. домаћицом, 74 године, у оквиру пројекта „Хиљаду живих сведока историје“)

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=163380>,
приступљено 3. 9. 2016.

II-17. Сећања сведока

А. „Дошли су камионом пуним камења“

Врло, врло гадно. У то време сам био ожењен, Лула је имао две године. Били смо у викендици у Јенимахали [Саријеру]. Вести су стизале из Истанбула, Бејоглу је горео. Било је око осам сати, пола девет. Дошао је камион пун камења. Из камиона је изашло 10-15 људи, прво су провалили у кафану, ништа није остало. Окупљали смо се, тамо је био црквењак са женом и сином; био је ту и свештеник са својим ћеркама и женом. Почели су да ломе прозоре споља, да гађају камењем. Почели смо да паничимо и да се питамо шта да радимо. Пао је мрак. Једна турска породица живела је на задњој страни [викендице], знали су шта ће се догодити. Одмах су прихватили свештеникове ћерке кроз прозор.

Б. „Имамо дозволу да ломимо, не да убијамо“

Лулу сам ставио испод душека, убиће дете. Лете каменице. Дошли су на врата. Развалили су их. Мој отац је одмах отворио врата собе. Отац је говорио турски као Турчин. „Ломи“, рекао је он. „За Кипар, за домовину“, викали су људи који су упали. „Убиј ме, убиј ми и жену и ћерке“, рекао је отац. „Не, немамо дозволу да убијамо“, одговорили су, „Имамо дозволу да ломимо“. Питали су га како се зове; „Кемал“, рекао је мој отац. Рекли су: „Извини, брате Кемале“ и отишли. Отишли су до продавнице и продавац је рекао: „Ма, какав Кемал? То је Кочо, Грк“. Вратили су се. Избацили су радио и фрижидер кроз прозор. Душеке, одећу; ормар је остао празан. [...] Тресли смо се. „Све поломите“, рекао је

1. Зашто је човек који се враћао кући лomio све на шта је наишао? Шта се дешавало око њега и зашто?

2. Пронађи визуелни материјал о погрому над немуслиманима у Истанбулу у септембру 1955.

3. Пронађи књижевне или филмске приказе септембарског погрома (на пример, филм Јесење муке, редитељке Томрис Гиритлиоглу, форшпан на адреси <http://cine.gr/trailer.asp?ld=712282>, приступљено 3. 9. 2016).

4. Пронађи податке о томе како су ове чињенице приказивали турски, грчки и међународни медији и упореди те приказе са извором II-18.

5. У каквој су вези „септембарски догађаји“ са кипарским питањем?

II-18. Након погрома

Фото архив Генералног секретаријата за медије и комуникације, Атина;
https://www.youtube.com/watch?v=OsUa078S_k0, приступљено 3.9.2016.

II-19. Муслиманске реакције за време нереда

А. Помагање комшијама, нападање свих осталих

Кућа нам је била у улици Каљончу у рејону Бејоглу [на европској страни Истанбула]. Кад су избили нереда, портир Мехмед рекао је мојој мајци: „Не бојте се, можете да се сакријете у нашем стану“. Нашао је турску заставу, затворио улазна врата и стао испред зграде. Када су први нападачи дошли, рекао им је да ту нема Грка и људи су стварно отишли и нису проваљивали у станове. Затим је Мехмед, који је бранио Јермене, госпођу Катину са другог спрата, Марију са трећег и Антониса са четвртог, изашао, бацио турску заставу, нашао неку мотку и почео да „напада“ немуслиманске радње и куће на другој страни улице. Видела сам га са прозора нашег стана.

Интервју са М. Василејадис, у Гувен, 2005, стр. 48.

Како би се могло описати Мехмедово понашање? Како објашњаваш чињеницу да је спасавао своје комшије немуслимане, а истовремено нападао друге немуслимане и њихову имовину? Зашто је тако поступио?

Б. Турчин брани цркву од уништења

Група демонстраната дошла је до црквених врата [Богородице] и покушала да их развали калаузима. На сву срећу, један турски трговац почео је, са својим друговима, да виче на њих и да их моли, и спречио их је. Тако је прелепа црква заједнице Диплокионион [Бешикташ] чудом спасена.

Врионис, 2005, стр. 148, 149.

► II.4.3. Међуетнички сукоби

Године 1955, вође кипарских Грка одлучиле су да изврше оружани притисак на британску управу и формирају тајну организацију ЕОКА. Генерал Гривас дошао је на чело ЕОКА-е. Кипарски Турци одговорили су стварањем тајне и наоружане

организације ТМТ која је тврдила да „Кипар припада Турској” и захтевала поделу Кипра. Кучук и Денкташ постали су вође заједнице кипарских Турака. Током 1958. дошло је до крвавих сукоба, као и тензија унутар обе заједнице.

II-20. Ученици, кипарски Грци, на демонстрацијама подршке за Еносис, 1957.

Канцеларија за штампу и комуникације, Приватна колекција Такиса Јоанидиса, Кипарска Република.

ЕОКА: Етхники Еносис Куприон Агонистон (Национална организација кипарских бораца), тајна десничарска организација која је водила антиколонијалну борбу на Кипру од 1955. до 1959. О политици ЕОКА-е, види Читанку 2, 2009, стр.117.

Зашто су, по твом мишљењу, ученици учествовали на митинзима о националним питањима? Да ли сте ти и твоји другови учествовали на неком таквом скупу? Ако јесте, напиши извештај о свом искуству.

II-21. Летак двонационалног одбора који апелује на очување мира и помирење 1956.

АПЕЛ ДВОНАЦИОНАЛНОГ ОДБОРА ЗА ОДРЖАВАЊЕ МИРА ИЗМЕЂУ ГРКА И ТУРАКА

Ми, доле потписани, чланови Одбора за очување мира између Грка и Турака, изабраног на општем и репрезентативном састанку две заједнице нашег града одржаног у Градској скупштини 29. маја 1956, гласовима присутних – дајемо следећу изјаву и апелујемо на све наше суграђане:

Дубоко су нас ожалостили немили догађаји који су се одиграли у нашем граду, који су нарушили складне односе између наше две заједнице.

1. Оштро осуђујемо сваки облик насиља, без обзира на починиоце.

2. У принципу, верујемо да сваки Кипранин, био он Грк или Турчин, убудуће мора настојати да спречи и осујети слична дела.

3. Сви морамо да схватимо да у земљи не постоји веће благо и благослов од мирног суживота њених становника, чак и поред политичких разлика.

4. Позивамо наше суграђане да схвате до каквог ће разарања доћи ако допусте понављање таквог безакоња, и позивамо све да раде у корист Кипра и живе под начелом: Доста је било расне мржње. Љубав, финансијска сарадња и миран суживот Грка и Турака.

На иницијативу кипарских Грка и Турака, који су веровали у миран суживот двеју заједница, у Лимасолу је 1956. године формиран мешовити одбор који је настојао да обнови мир након избијања сукоба због убиства полицајца, кипарског Турчина, које је извршила ЕОКА. Каснији догађаји осујетили су такве напоре. Сукоби су се проширили и они који су се залагали за разумевање међу заједницама били су изоловани.

Имајући у виду поларизовану ситуацију и напетост између две заједнице, какав је утицај овај апел могао имати у кипарском друштву?

II-22. Заклетва нових чланова ТМТ-а, 1957.

Организације турског покрета отпора (ТМТ) била је организација кипарских Турака основана 1957. године. Њен главни циљ био је промовисање поделе острва насилним средствима.

За живот и слободу кипарских Турака, њихов дух, богатство и све традиције и светиње. Посвећујем се турском народу и борићу се против његових угњетача, који год били и одакле год долазили. Чак и кад будем умирао, испуњаваћу сваку преузету обавезу. Све што знам, видим, чујем и дознам у поверењу, сматраћу вреднијим од свог живота и чуваћу то до самог краја. Никома нећу открити оно што сам видео, чуо, осетио и дознао у поверењу. Знаш да се одавање тајне сматра издајом и да је казна смрт. Обећавам и кунем се чашћу, достојанством и свим светим да ћу се овога верно држати.

Кесер, 2007, стр. 443.

Упореди апел Одбора за очување мира између Грка и Турака и заклетву коју су полагали нови чланови ТМТ-а. Анализирај речник ова два извора. Које се речи најчешће користе у њима?

II-23. Ескалација националног и политичког насиља 1958.

Године 1958. међунационално насиље на Кипру постало је изузетно опасно, а кулминирало је 12. јуна убиством осам грчких Кипрана надомак турског села Гуњели. „Масакру” је претходило постављање бомбе испред турске канцеларије за штампу у Никозији пет дана раније, за шта је окривљена ЕОКА, али се касније показало да су одговорни припадници ТМТ-а. У колективном сећању кипарских Грка, догађаји из 1958. познати су као „кипарски септембарски догађаји” слични погрому Грка у Истанбулу 1955. године.

А. Мехмет Али Тремесели, један од тадашњих кључних подстрекача насиља, описује догађаје из 1958.

У то време, као на фудбалским утакмицама, сви су пажљиво слушали радио да чују како ће њихов тим одговорити на примљени гол. Ако није било гола, морал је падао и губитничком тиму су упућиване тешке речи.

Кизилирек, 2015, стр. 13.

Зашто, по твом мишљењу, писац употребљава фудбалску метафору да опише међунационалне сукобе на Кипру? Шта се у овом контексту може сматрати голом? Прокоментариши следећу реченицу: „Ако није било гола, морал је падао и губитничком тиму су упућиване тешке речи“.

Б. Прича Андреаса Ставрџа

Мој отац Христодулос и ујак Петрос убијени су у Гињелију. У то време сам имао око две године. Моја мајка је имала 28 година и имала је петоро деце. Последице ове приче боле више од самог масакра. [...] На Кипру свака кућа има своје мртве, своје нестале и слично. Верујем да треба уложити напор да више никад не буде таквих инцидената, да породице више никад не буду завијене у црно, да деца више не остају без родитеља. Ситуација коју смо сви ми, нажалост, веома снажно доживели. И кипарски Турци и кипарски Грци. [...] Најбољи начин да сачувамо сећање на мртве јесте да створимо услове за мир, за напредак наше земље; то су најважније и најтеже [ствари које треба учинити]. Мржња је тренутна; стварање мира је тежак посао, не само за једну, већ за многе генерације.

Кизилирек, 2015, стр. 160-1.

„Најбољи начин да сачувамо сећање на мртве јесте да створимо услове за мир, за напредак наше земље“. Прокоментариши ову реченицу. Зашто је то најважније и најтеже питање? Разговарајте о тој теми.

II-24. Антикомунистичка активност вође ЕОКА-е Јоргоса Гриваса (алијас Дигенис)

У контексту Хладног рата, антиколонијална борба ЕОКА-е од самог почетка била је антикомунистичка, што је бивало све очигледније како је време пролазило. АКЕЛ-ово противљење оружаном борби искористио је десничар Јоргос Гривас као изговор да оптужи левицу за издају. Касних педесетих година на Кипру, припадници ЕОКА-е премлаћивали су и убијали левичарски опредељене Грке. С друге стране, ТМТ, такође антикомунистички настројен, прогањао је левичарски опредељене кипарске Турке. Година 1958. била је година етничког и политичког насиља. У свом писму, Гривас назива Британце, кипарске Турке и комунисте противницима.

Морамо се храбро суочити са ситуацијом. Комунисти су наши противници; волели ми то или не, па метно би било да их уништим као политичке чиноце, да више не представљају снагу која може утицати на национално питање! [...] У сваком случају, ја се припремам за снажан обрачун са сва три противника.

Гривас Антимосу (25. јануар 1958), цитиран према: Михаил, 2012, стр. 19.

Кога је ЕОКА сматрала својим противницима? Шта то открива о сложености кипарског питања?

II-25. „Гробница“ Кипарског питања, 1959.

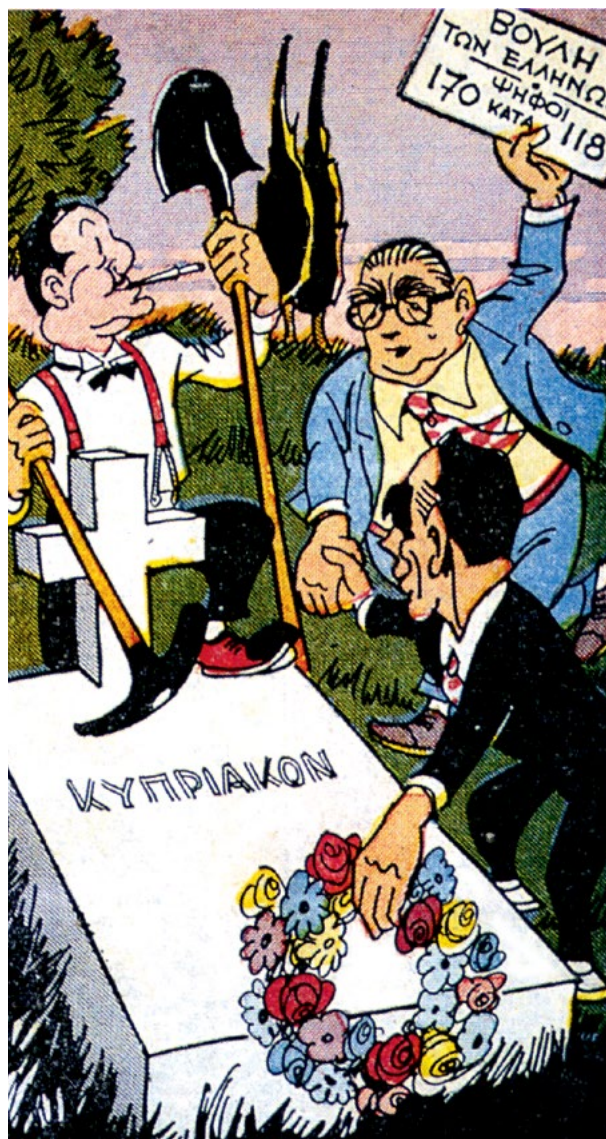
Након четворогодишње насилне антиколонијалне борбе кипарских Грка, у фебруару 1959. споразуми у Цириху и Лондону између Британије, Грчке и Турске омогућили су Кипру да постане независна република у оквиру британског Комонвелта. У Грчкој, опозиционе странке су осудиле ове споразуме као „издају хеленства“.

Постоји ли веза између активности ЕОКА-е и стварања тајне оружане организације ТМТ? Зашто је ТМТ тврдио да „Кипар припада Турској“ док се ЕОКА борила против Британаца? Објасни и прокоментариши како је насиље изазивало насилни одговор, стварајући тако зачарани круг, док су колонијалне власти подржавале и користиле такве етничке конфликте. Види извор II-23 и одговарајући кључ.

Премијер Константинос Караманлис полаже венац на гроб „Кипарског питања“. Док се рукују, председник парламента му каже: „Честитам, мој премијеру. Имамо поверење народа!“ У другој руци држи транспарент на којем пише: „Грчки парламент: 170 за, 118 против.“ Министар спољних послова Евангелос Авероф, са лопатом и пијуком, представља гробара. Карикатуриста је Покион Деметријадес.

Хаџивасилију (ур.), 2000, стр. 143.

► II.4.4. Независност

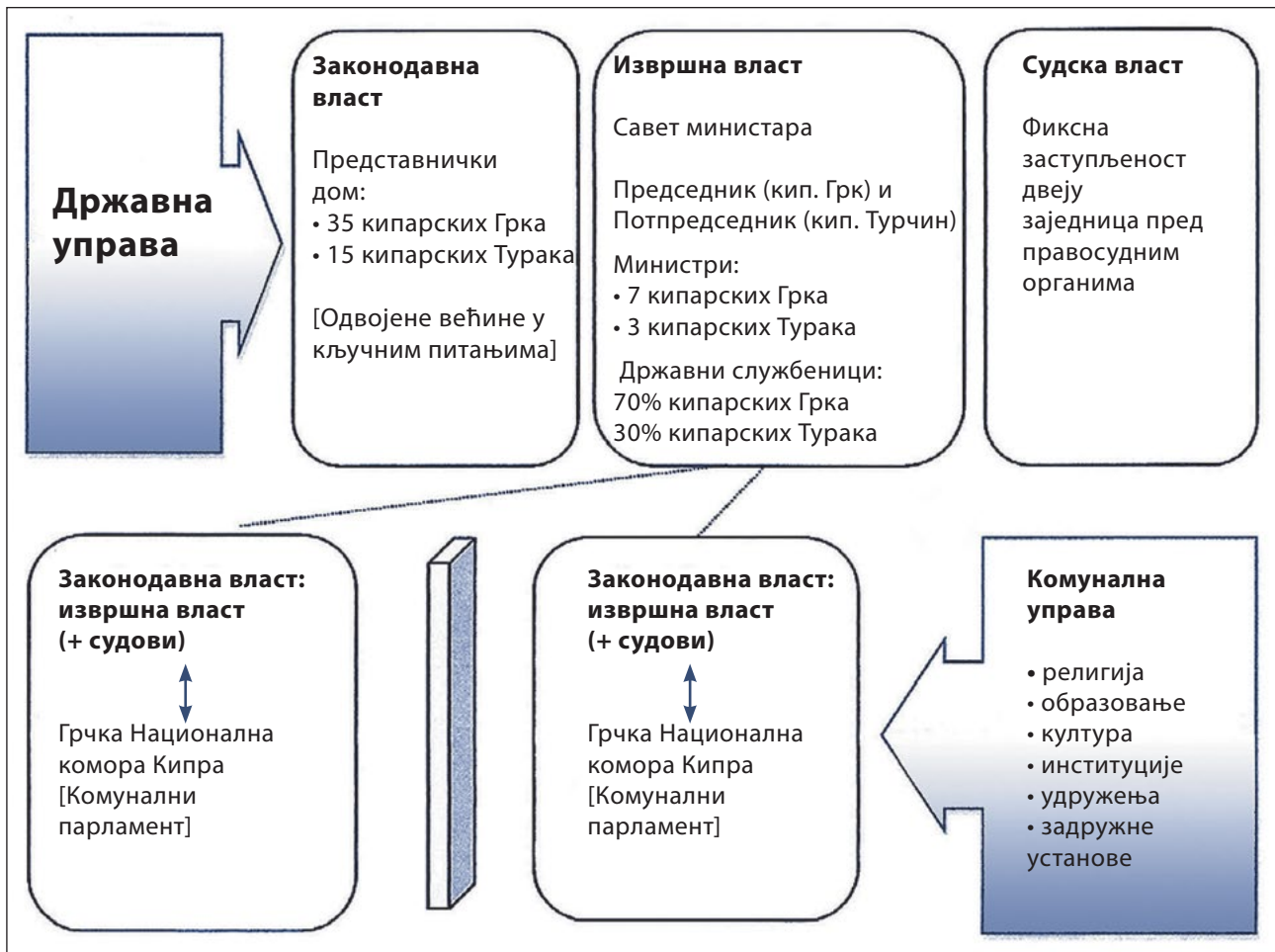
II-26. Структура Кипарске Републике – 1960.

Споразуми у Цириху и Лондону (Ланкастер хаус, 19. фебруар 1959) предвиђали су оснивање независне Кипарске Републике као територијално интегралне државе, али уз снажне федеративне аспекте у погледу управе. Законодавну, извршну и судску власт вршиле су две највеће етничке заједнице на

острву. Међутим, одлуке које су се односиле на кључна питања грчких и турских Националних комора доносио је свако за себе. Ова два органа, која су уживала потпуну независност, имала су двострука овлашћења (законодавну и извршну власт), и функционисала су као паралелни и независни државни механизми.

Павлу, 2015, стр. 202.

Проучи графикон и опиши принципе на којима су успостављени односи између две заједнице које су формирале Кипарску

Републику. Да ли је структура приказана на графикону, по твом мишљењу ефикасна? Шта би могло бити нефункционално или проблематично?

II-27. Став турско-кипарског листа о оснивању Кипарске Републике, 1960.

Заједница кипарских Турака заузела је позитиван став према оснивању Кипарске Републике. Спречено је припајање острва Грчкој и осигурана је политичка једнакост са кипарским Грцима. У чланку се препознаје историјски значај новонастале државе, као и њена важност за животе кипарских Турака.

Halkin Sesi [Глас народа], 15. август 1960.

Данас је последњи дан колонијалне управе на Кипру. [...] Ноћ 15. на 16. август има историјски значај за Кипар. Прво, колонијална управа која је трајала 82 године престаје да постоји и острвом ће одмах почети да управља влада коју чине Кипрани. У овој управи, кипарски Турци добијају партнерска права под једнаким условима. 30% државних службеника чиниће кипарски Турци. [...]

Упркос свим притисцима, турска заједница није нестала; очувала је свој карактер и националну

свест. Ако настави са истим жаром и истом борбом, можда ће очувати и своју егзистенцију и наставити да живи на овом простору. Истовремено, ако буде и културне и финансијске помоћи из наше домовине, можемо рећи да наша будућност дефинитивно изгледа светло.

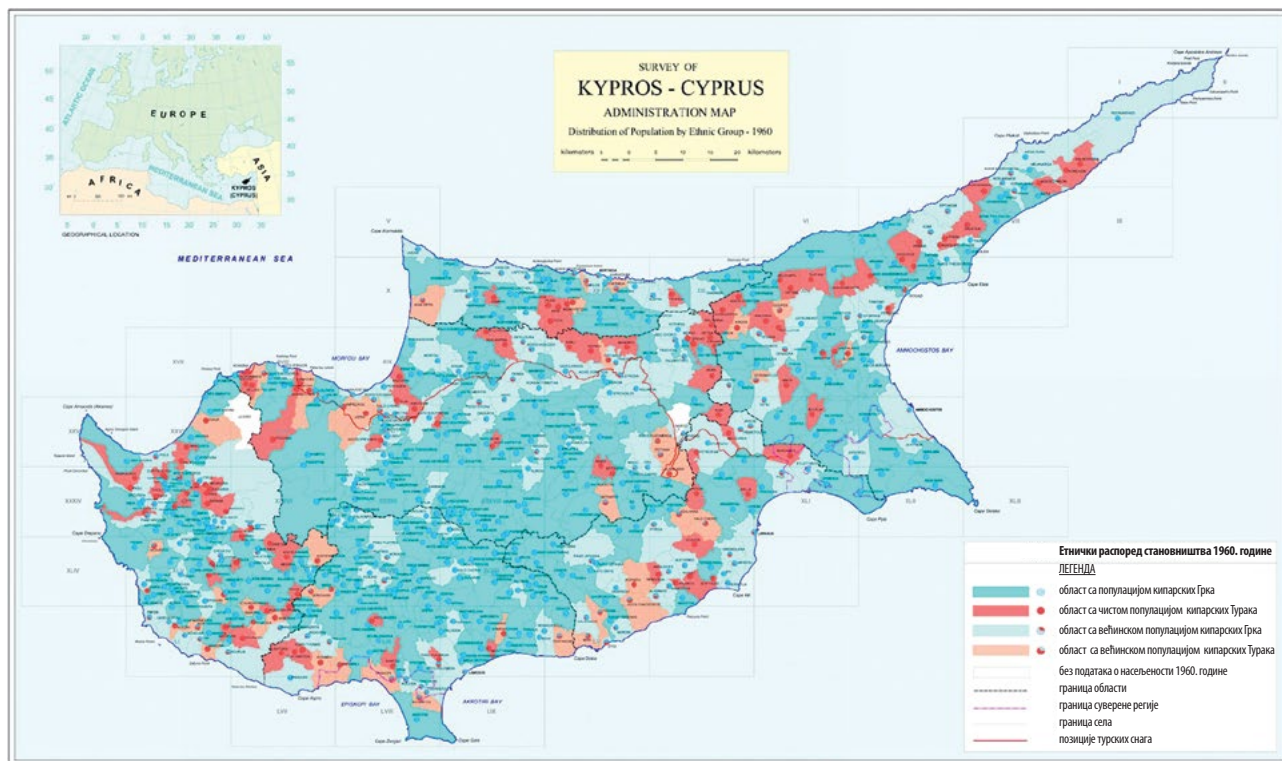
Каква је реакција кипарских Турака на оснивање Кипарске Републике? Да ли је била позитивна или негативна? Какав је дотад био положај кипарских Турака? Пронађи податке у извору и кључу и смисли своје аргументе.

► II.4.5. Слом и ескалација насиља

Од 21. децембра 1963. до 10. августа 1964. трајали су најнасилнији сукоби између две заједнице. По званичном виђењу кипарских Грка, у том периоду дошло је до побуне кипарских Турака који су желели отцепљење (*Таксим*). С друге стране, кипарски Турци сматрају да је те дога-

ђаје изазвао напад кипарских Грка, у складу са планом Акритас, чији је циљ била ревизија споразума из 1960. године и коначно припајање Грчком. За разлику од догађаја из 1958, у овом сукобу велике жртве претрпели су кипарски Турци.

II-28. Етнографска карта Кипра у време проглашења независности (1960)

Репродуковано са карте Одељења за земљишне књиге и катастар уз одобрење Владе Кипарске Републике, државна ауторска права задржана.

Најозбиљнија последица распада двонационалне државе био је трансфер становништва кипарских Турака у „сигурне зоне“. Пре конфликта 1963–64, кипарски Турци били су насељени широм острва (види карту). Скоро 25.000 кипарских Турака приморано је да оде у „сигурне зоне“ унутар – и у околини – чисто турских села или у турске квартове четири највећа града на острву (Никозија, Фамагуста, Ларнака и Пафос). Те зоне су најчешће биле

под турском војном контролом и звале су се „енклаве“. Живот у овим енклавама био је врло тежак, пошто су многи кипарски Турци смештени у привремене бараке изграђене уз подршку Црвеног полумесеца и Канцеларије Високог комесаријата Уједињених нација за избеглице (UNHCR). Временом су многа ограничења ублажена, док је већина потпуно укинута у марту 1968, уз поновно отварање двонационалних преговора.

II-29. Живот у енклавама (опис обрезивања)

У село је дошао „Паша“. Он је био „командир бораца“, дошао је из Турске и радио са ТМТ-ом. Тај „Паша“ је био апсолутни ауторитет. Упркос свеобухватној кампањи коју је Рауф Денкташ покренуо 1958. године уз паролу „Патриото, говори турски“ (*Vatandaş Türkçe Konuş*), становници Луручине [*Akıncılar*] још увек нису говорили турски. Наравно, „Паша“ се око тога много нервирао: викао је, „Ви отпадници [*Ulen Murtatlar*; нису чисти муслимани]!“, и сви су се тресли. [...]

Био сам скоро стасао за школу када је „Паша“ одлучио да ће за сву избегличку децу бити организована велика „прослава обрезивања“ [сунећење]. Због националних проблема из 1964. године и каснијег трансфера становништва, многи дечаки нису били обрезани. Заиста, многи од њих су били прешли узраст када се сунећење обично врши. У патријархалној турској исламској традицији, церемонија обрезивања представља симболичан почетак „мушкости“, а у војном окружењу у којем смо живели везује се за слику „човека као војника“.

На сеоској пољани подигнуте су турске заставе и окачени балони. Дечаки који је требало да буду обрезани полако су се окупљали са својим породицама. Носили су беле униформе и беле капе. Постројени су један до другог. Изрази њихових узбуђених лица нису могли да сакрију стрепњу од онога што их је чекало. Међутим, нико није могао да призна, чак ни себи, да дрхти од страха.

Уз музику оркестра, људи су шетали по пољани. Поносни и дотерани очеви и мајке нису могли да сакрију узбуђење. У сваком случају, атмосфера је била свечана. Међутим, како се „велики тренутак“ ближио, ми деца смо се узнемирили као

животиње пред земљотрес. У пратњи добоша и кларинета, чекали смо свој ред да се сретнемо са претећим сечивом „мајстора за обрезивање“. Како се ближио ред на нас, спопадао нас је страх. У тренутку кад се подигло сечиво, потпуно смо заборавили „благослове“ и жељу да „постанемо мушкарци и борци“. Дечаки који су претрпели „сецкање“ добијали су ратлук пре него што им је превијена рана. „Паша“ нас је проверавао једног по једног (не сећам се да ли је оставио поклон), а ми, обрезани дечаки, сада смо сматрани „борцима“.

„Та Пέτρινα Χρόνια των Τουρκοκυπρίων, 1964–1974“

[Камене године кипарских Турака, 1964–1974], лично сведочење Ниџија Кизилирека.

1. Како су се осећали дечаки из извора и зашто? Зашто је за њих ова „прослава обрезивања“ била толико важна? У каквој је вези тај догађај са описаним периодом?
2. Објасни зашто се дечаки сматрају борцима након обрезивања. Како коментаришеш изједначавање мушкости са тиме што је неко борац?

II-30. Карикатура листа *Дејли експрес* о победи кипарских Грка у етничким сукобима 1963–64.

Објављена у лондонском листу *Дејли експрес* почетком 1964, ова карикатура се може сматрати пророчком у светлу онога што се ће се догађати наредних неколико година.

„Ха! Кипарским Турцима смо пробушили гадну рупу на њиховом делу чамца...”

Мајкл Камингс, *Дејли експрес*, 2. март 1964.

Опиши карикатуру. Шта нам она говори? Зашто кипарски Турци тону? Како су представљени кипарски Грци? На чијој је страни

карикатуриста (ако је уопште заузео страну) и зашто? Да ли његова национална припадност игра неку улогу?

II-31. „Инцидент” у Кофинуу, 1967.

„Инцидент” у Кофинуу из новембра 1967. представља једну од прекретница кипарске историје. Припадници Националне гарде, по наређењу Јоргоса Гриваса, ушли су у турско село Кофинуу и убили 24 мушкарца, жена и деце. Грчка дивизија, незаконито послата на Кипар 1964, повучена је. У јануару 1968, председник Макариос први пут изјављује да се уједињење са Грчком, иако пожељно, не може остварити. Због такве политике поново је изабран великом већином гласова (95%). Преговори о двонационалном решењу кипарског питања започели су 1968. и трају до данас.

Сведочење командоса Мариоса Темприотиса, који је учествовао у операцијама „елиминисања” енклаве у Кофинуу (15–16. новембар 1967)

Служио сам војни рок у националној гарди [кипарских Грка] у време кризе у Кофинуу. Наша чета је пре инцидента била стационирана у Скаринуу, чекала је наређења. Командир нам је рекао: „Идите у село и не штедите ни пилиће, побијте их све”. У међувремену, кипарски Турци су евакуисали село, осим неколико младих „ратника” и већине жена, деце и старца. Немилосрдно смо напали село и направили операцију чишћења улазећи у сваку кућу. Заробио сам петнаестогодишњег рањеног

ратника и предао га командиру. „Ево ти, докрајчи га”, рекао је он. „То је рањени војник, не можемо га убити”, успротивио сам се. Нисам могао да приста-нем да убијем тог ратника; ценио сам његову храброст. Командир је уперео пиштољ у младића и хтео је да га убије. Стао сам испред њега и рекао: „Мораћеш прво мене да убијеш.” На крају, мислим да је [ратник] послат у болницу. У нападу су се догодили страшне ствари. [...] Војници [кипарски Грци] опљачкали су све куће. Морам да признам, ја сам узео две мале пепељаре и турску заставу. Дивљаштво које сам видео у Кофинуу променило ми је живот. После тога, моји ставови су се драматично изменили. У то време, назив „Турчин” за нас је представљао варварина, неког заосталог човека. Они нису имали никаква права на овом острву.

Дошли су овде у време османске владавине и морали су да се врате у Турску. Били су наши национални непријатељи. Нису имали никаква права на овом острву. Након инцидента у Кофинуу, мој став се потпуно променио.

Мариос Темприотис у разговору са Нијазидем Кизилиреком у селу Кофинуу, 18. април 2014.

Зашто је напад на Кофинуу оставио тако снажан утицај на Мариоса Темприотиса? Шта је по твом мишљењу изменило његово мишљење о кипарским Турцима? Након читања његовог сведочења, да ли мислиш да је напад на Кофинуу изменио и његов став о сопственом народу, кипарским Грцима?

► II.5. НАТО, ВАРШАВСКИ ПАКТ И ПОКРЕТ НЕСВРСТАНИХ

НАТО је основан 4. априла 1949. у Вашингтону, када су Белгија, Холандија, Луксембург, Француска, Велика Британија, САД, Канада, Португалија, Италија, Норвешка, Данска и Исланд потписали Северноатлантски споразум. Седиште НАТО-а је у Бриселу. Кључна тачка овог споразума је члан 5, који предвиђа колективну одбрану у случају оружаног напада на једну или више држава потписница споразума. Иако није експлицитно истакнуто, у то време су „дежурни кривци” били Совјетски Савез и комунистичке државе иза такозване гвоздене завесе. Варшавски пакт је био војно-

-политички савез ових држава, основан 14. маја 1955, потписивањем Споразума о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи – отуда и званични назив, Организација Варшавског уговора. Основан је као директан одговор на војну претњу „капиталистичког Запада” и његову „поновну милитаризацију” и укључивање Западне Немачке у НАТО. Варшавски пакт су чинили Совјетски Савез, Бугарска, Источна Немачка, Пољска, Румунија, Чехословачка, Мађарска и (до 1968) Албанија. Организација Варшавског уговора званично је распуштена у јуну 1991. године.

► II.5.1. НАТО против Варшавског пакта

II-32. Изводи из извештаја мађарског амбасадора у Букурешту о ефектима „мађарских догађаја” у Румунији, нарочито међу мађарском етничком мањином, јануар 1957.

Догађаји у Мађарској имали су велики утицај [...]. Познато је да [...] сви становници Трансилваније редовно слушају вести из Мађарске и да је већина њих претплаћена на мађарске новине. [...] Чим је почела школска година, румунски студенти су користили састанке на којима је требало да се изабере руководство Савеза радне омладине [...] да

траже побољшање свог животног стандарда [...], као и гаранције да ће млади инжењери наћи запослење и имати веће приходе. [...] Демонстрације студената су изненадиле универзитетске одборе и партијске организације. Они су обећали да ће предузети одговарајуће мере [али је на крају студентима речено да тренутна економска ситуација у земљи захтева да млади поднесу извесне жртве [...]. Чланци у штампи отворено се жале на трансилванске Мађаре, као и на грешке у националној политици. Многи родитељи се распитују да ли могу да пошаљу децу у мађарске школе и универзитете [...]. Отворено је више мађарских школа [...] и] одобрено је објављивање једног

културног и једног дечјег часописа на мађарском језику. Милиција је ухапсила неколико студената [...]. Влада је позвала већину оних који су отпуштени пре неколико недеља из Министарства унутрашњих послова да се врате на посао. Индустрија ангажује раднике који су били запослени у Министарству одбране. На улицама су присутне појачане снаге милиције, а запослени у Министарству одбране који поседују бицикле организовали су патроле. Странцима и дипломатама забрањен је приступ Трансилванији и у читавом региону надзор је удвостручен.

У неким деловима Трансилваније локални руководиоци посејали су неповерење међу мађарским становништвом, говорећи им да буду будни пошто су капиталисти желели поновно да преузму власт, док се међу румунским становништвом чују гласине да треба бити опрезан јер Мађари покушавају да поново освоје Трансилванију. Поред неких хитних и оштрих мера, румунска влада направила је и неке уступке. Дана 29. октобра донета је одлука о повећању плата и пензија и увођењу породичног додатка [...]. То је имало снажан утицај на становништво. Говорилио се и да су то све Мађари обезбедили румунским радницима. [...] С обзиром на реалну ситуацију, румунска влада је сматрала [...] да треба да буде блага према незадовољној маси, али да примени драстичне мере у случају оних који ремете јавни ред [...].

Андреску и др., 2003, стр. 246–249.

Напетост у Трансилванији (области која је традиционално предмет спора између Румуније и Мађарске) имала је неколико импликација: руководиоци Румунске радничке партије бојали су се да би студентски протести могли да доведу до губитка Трансилваније и губитка совјетског поверења у румунско руководство. Румунски руководиоци непрестано су нудили своје услуге у сузбијању антикомунистичке мађарске побуне 1956. (која се на Западу звала „мађарском револуцијом“ а на Истоку „мађарским догађајима“). Студентски немири у областима изван Трансилваније (Букурешт, Јаши) завршили су се стотинама хапшења и судских пресуда. Репресивне мере настављене су и наредне године.

II-33. Бугарски одговори на напад на Чехословачку, 1968.

Строго поверљиво!

Командиру 12. пешадијског пука
Борбена заповест бр. 4

Главни штаб Бугарске народне армије. Софија,
20:00 часова, 19. август 1968.

Напади контрареволуционарних елемената у Чехословачкој Социјалистичкој Републици против народне власти постају све оштрији. Настала је озбиљна опасност за судбину Комунистичке партије и социјалистичког система у земљи. Снаге реакције чине посебне напоре да одвоје Чехословачку од Варшавског пакта и поставе је против осталих социјалистичких земаља. Да бих ликвидирао контрареволуцију, наредио сам да јединица изврши борбене задатке које јој је доделио врховни командант Заједничких оружаних снага Варшавског пакта (ЗОС) и уништи непријатељске елементе унутар задатих рокова и подручја које предвиђа акциони план. Сва наређења и команде врховног команданта ЗОС-а везане за ове задатке биће извршене прецизно и беспоговорно.

Министар народне одбране
Генерал Добри Џуров
Начелник Генералштаба
Пуковник Ген. Семерџијев

http://1968bg.com/index.php?option=com_content&task=view&id=33&Itemid=20, приступљено 4. 9. 2016.

II-34. Николаје Чаушеску осуђује совјетску инвазију на Чехословачку, 21. август 1968.

Главне тачке овог говора биле су уврштене у званични документ Велике народне скупштине Румуније који је упућен свим владама у свету и Уједињеним нацијама. У самој Румунији, страх од војне интервенције довео је до поновног увођења „патриотске страже“, која је укинута 1962. године, као и увођења у Устав члана који прописује да ниједан државни орган не може признати сецесију региона који је део националне државе. Чаушескуово одбијање да се придружи инвазији Варшавског пакта на Чехословачку схваћено је међу совјетским руководством као нелојалност и показатељ јачања националистичке политике. У таквим околностима, многи који су до тада били неодлучни, придружили су се Комунистичкој партији или су макар поступали у складу са њеном политиком.

А. Чаушеску држи говор са балкона Централног комитета Румунске комунистичке партије

Фото #G512, Fototeca online a comunismului românesc (Виртуелна фотогалерија румунског комунизма) (17. 2. 2016) (ANIC, fondul ISISIP-fototeca), објављена на адреси <http://fototeca.iiccr.ro/picdetails.php?picid=34548X125X170>, приступљено 17. 2. 2016.

Б. Одломак из Чаушескуовог говора

Инвазија пет социјалистичких земаља на Чехословачку представља велику грешку и озбиљно нарушава мир у Европи и судбину социјализма у свету. То је у данашњем свету незамисливо. Када један народ устане да се бори за своју националну независност, за једнака права [...] не може се прихватити ниједан разлог, чак ни на тренутак, за војно мешање у унутрашње ствари једне братске социјалистичке државе. Наша Партија и државна делегација која је прошле недеље посетила Чехословачку, уверене су да чехословачки народ, Комунистичка партија Чехословачке, чехословачка радничка класа, старци, жене, млади, сви једнодушно подржавају партију и државно

руководство у њиховим напорима да поправе негативно стање наслеђено из прошлости како би осигурали победу социјализма у овој земљи. Питање како се до социјализма долази јесте питање за сваку партију, сваку државу, сваки народ. Нико не може да преузме улогу учитеља, саветника о томе како треба градити социјализам у другој земљи. Ми сматрамо да ради решавања односа између социјалистичких земаља, између комунистичких партија на истинској марксистичко-лењинистичкој основи, треба једном за свагда прекинути са мешањем у послове других држава, других партија.

Скантеја, 22. август 1968, стр. 1.

II-35. Албанска карикатура у сатиричком часопису *Хосџени* која осуђује инвазију Варшавског пакта на Чехословачку

Хосџени, 25. октобар 1968, стр. 5.

Проучи борбену заповест бр. 4 (II-33), одломак из Чаушескуовог говора (II-34Б) и албанску карикатуру (II-35). Помоћу сопственог знања, размисли о следећим питањима:

а) Зашто је СССР извршио инвазију на Чехословачку 1968? Које су се државе придружиле инвазији? Објасни зашто је бугарски министар одбране издао Борбену заповест бр. 4. На шта он мисли кад говори о „контрареволуционарним елементима“ и „реакционарним снагама“ у СССР-у?

б) Упореди Чаушескуов говор са такозваном Брежњевљевој доктрином („Када снаге које су непријатељи социјализма покушају да преокрену развој неке социјалистичке државе у правцу капитализма, то није само проблем те земље, већ заједнички проблем и брига свих социјалистичких земаља“, 1968). Објасни зашто Румунија није учествовала у инвазији на Чехословачку.

ц) Да ли чињеница да Албанија није учествовала у инвазији на Чехословачку помаже да се разуме порука карикатуре? Како карикатуриста изражава своје неслагање са инвазијом на Чехословачку? Који елементи карикатуре преносе ову поруку (узми у обзир и визуелну и текстуалну поруку)?

II-36. Изјава Тодора Живкова после ратификације Конвенције о забрани војне или било које друге непријатељске употребе техника које мењају животну средину, потписане у Женеви 18. маја 1977.

Другови,

Тешко је замислити духовну историју бугарског народа без његове дубоке везаности за отаџбину, за природну средину, планине и шуме, ливаде и море. Они живе у народној песми. Кад Бугарин каже „Ој, горо, зелена горо“, он изражава љубав и поштовање за природну лепоту, захвалност овој вечној земљи која нас је отхранила.

Данас, у новим условима конструктивног напора за изградњу развијеног социјалистичког друштва, наше поштовање и дивљење за животну средину постају све веће, све активније. Ми водимо и водићемо рачуна о њеном очувању. Донели смо законе о њеној заштити и строго ћемо

критиковати сваког ко покушава да уништи наше дивне долине или древне шуме.

Таква строгост је природно и дубоко повезана са кључним питањем нашег времена – борбом за очување мира, забрану нуклеарног наоружавања и окончање свих нуклеарних проба, за тотално и универзално разоружање. Наша природна средина, Земља, мора бити заштићена од сваког облика тровања или уништења.

Због тога, другови, сигурно није случајно што је управо СССР, 1974, покренуо иницијативу која је довела до Конвенције о забрани војне или било које друге непријатељске употребе техника које мењају животну средину. Као што је познато, [16. маја] ову Конвенцију је ратификовао Врховни совет Совјетског Савеза.

Данас доносимо одлуку о ратификацији те исте Конвенције [...]. Ова Конвенција спречава проширење трке у наоружању у области такозваног „метеоролошког“ или „геофизичког“ рата, који има до сада непознати деструктивни потенцијал за уништавање људи и материјалне имовине. Конвенција то спречава пре него што се неко, да се фигуративно изразим, „ушуња унутра“.

Външнаша ѿполиџика на НРБ, књ. 4, стр. 422-424.

Тодор Живков, тадашњи председник Државног савета Народне Републике Бугарске, дао је ову изјаву на састанку Државног савета Народне Републике Бугарске 25. маја 1978. Народна Република Бугарска је ратификовала Конвенцију 31. маја 1978.

II-37. Војно-стратешка вежба под кодним називом „Штит 82“, 1982.

Од 14. јуна до 30. септембра 1982. у Совјетском Савезу и Народној Републици Бугарској одржавала се војно-стратешка вежба под називом „Штит 82“, највећа у историји Варшавског пакта. Западни војни експерти назвали су је „седмочасовним нуклеарним ратом“ јер је симулирала војне операције након нуклеарног напада на читаву Европу. Ова општа комбинована вежба Заједничких оружаних снага Варшавског пакта тестирала је укупни арсенал Совјетске армије и армија тадашњих социјалистичких земаља у Европи, укључујући и Бугарску народну армију.

А. Тенкови

<http://socbg.com/2014/01/%D1%89%D0%B8%D1%82-82-%D0%BD%D0%B0%D0%B9-%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%BC%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%BE-%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B2-%D0%B8.html>, приступљено 21. 9. 2016.

В. Значка: „Штит 82 – Бугарска“

Упореди изворе II-36 и II-37. Шта је овде спорно? Разговарајте о проблему разоружавања супарничких организација услед претње употребом нуклеарног оружја.

► II.5.2. Покрет несврстаних

Као резултат процеса деколонизације након Другог светског рата бројне азијске и афричке земље стичу независност. Како би лакше функционисале у блоковски подељеном свету, споменуте државе почињу се окупљати у Покрет несврстаних који је своју прву конференцију одржао у Београду 1961.

Једина земља чланица Несврстаних из Европе, уједно и један од оснивача покрета, била је Југославија. Циљ покрета била је политичка и економска сарадња чланица, али и подстицање политике мирољубиве и активне коегзистенције у условима Хладног рата.

II-38. Београдска конференција Покрета несврстаних

А. Декларација шефова држава или влада ванблоковских земаља

Конференција шефова држава или влада ванблоковских земаља:

1. Авганистана, 2. Алжира, 3. Бурме, 4. Камбоџе, 5. Цејлона, 6. Конга, 7. Кубе, 8. Кипра, 9. Етиопије, 10. Гане, 11. Гвинеје, 12. Индије, 13. Индонезије, 14. Ирака, 15. Либана, 16. Малија, 17. Марока, 18. Непала, 19. Саудијске Арабије, 20. Сомалије, 21. Судана, 22. Туниса, 23. Уједињене Арапске Републике, 24. Јемена, 25. Југославије

и следећих држава заступљених посматрачима:

1. Боливије, 2. Бразила, 3. Еквадора,

одржана је у Београду од 1. до 6. септембра 1961. године ради размене гледишта о међународним проблемима у циљу ефикаснијег доприноса миру и сигурности у свету и мирољубивој сарадњи међу народима.

[...] Шефови држава или влада ванблоковских земаља, имајући пред очима кризе које воде светском сукобу у преласку са старог поретка, заснованог на доминацији, на нови поредак, заснован на сарадњи међу народима [...] сматрајући да се трајни мир може постићи само ако то суочавање старог и новог поретка доведе до света у коме је потпуно искорењена доминација колонијализма, империјализма и неоколонијализма у свим њиховим видовима; [...] да потпуно искорењивање узрока сукоба значи искорењивање колонијализма у свим његовим видовима и прихватање и спровођење политике мирољубиве коегзистенције у свету; [...]

Ослањајући се на то и на вољу својих народа, владе земаља окупљених на овој Конференцији одлучно одбацују као малодушну, бесперспективну и супротну интересима светског напретка тезу да је рат, а и „Хладни рат“, неизбежан, [...]

Међутим, постојећи војни блокови, [...] морају да изазивају периодично заостравање међународних односа, [...]

[...]13. Земље учеснице Конференције сматрају да:

а) Сви народи имају право на уједињење, на самоопредељење, на независност [...]

15. Земље учеснице сматрају да је разоружање императивна нужност и најхитнији задатак човечанства. Радикално решавање проблема, [...] може се, према јединственој оцени учесника Конференције, наћи једино у општем, потпуном и строгом међународно контролисаном разоружању.

17. Земље учеснице позивају све државе уопште, а нарочито оне које сада испитују васионски простор, да се обавезу да ће користити васионски простор искључиво у мирољубиве сврхе. [...]

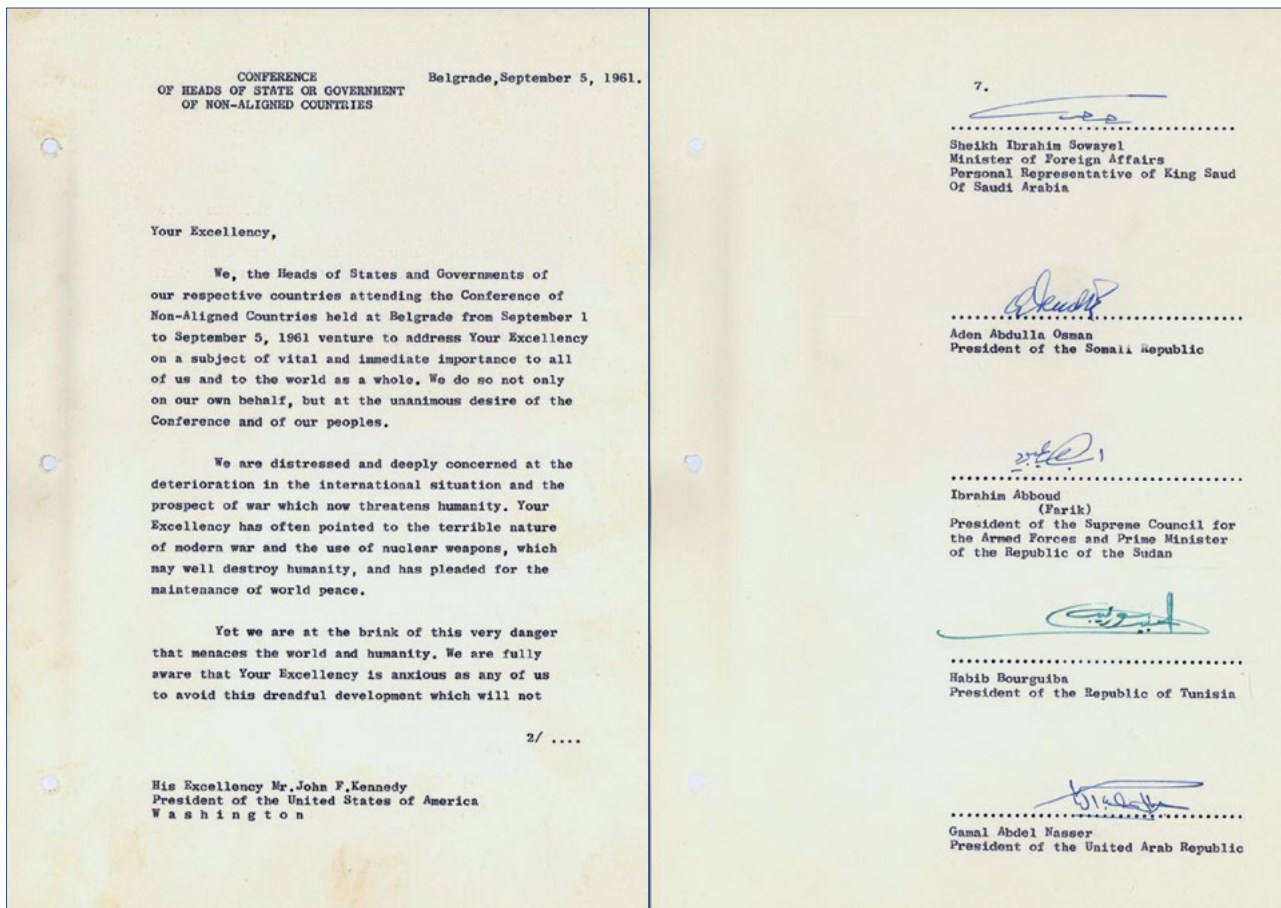
21. Учесници Конференције сматрају да треба уложити напоре да се отклони економска неједнакост наслеђена од колонијализма и империјализма. Оне сматрају неопходним да се, путем убрзаног економског, индустријског и пољопривредног развитка, уклони све шири јаз у животним стандардима између малог броја привредно развијених земаља и многобројних економски мање развијених земаља. [...]

24. Земље учеснице сматрају нужним да Генерална скупштина Уједињених нација [...] нађе решење питања проширења чланства Савета безбедности и Економско-социјалног савета, да би састав и деловање ова два најважнија органа Генералне скупштине довела у склад са потребама те организације и са проширеним чланством у Уједињеним нацијама.

Бутковић и Петковић (ур.), 1979, стр. 679.

Б. Порука шефова држава или влада ванблоковских земаља америчком председнику Кенедију, 5. септембар 1961.

Документа Џона Ф. Кенедија. Председничка документа. Теме. Конференција несврстаних земаља, Београд, 1. септембар 1961.
Обавештење Џону Ф. Кенедију од стране шефова држава или влада Покрета несврстаних, 5. септембар 1961, стр. 1, 7:
<http://www.jfklibrary.org/Asset-Vieeer/Archives/JFKPOF-104-004.aspx>, приступљено 3. 9. 2016.

II-39. Изводи из чланка Њујорк тајмса о Покрету несврстаних (1975)

УЈЕДИЊЕНЕ НАЦИЈЕ, Њујорк, 3. септембар – По свему судећи, Уједињене нације ће постати главна арена у којој ће САД и друге индустријске силе успостављати нове односе са државама које себе називају несврстаним. Већина ових земаља је сиромашна, неке су страховито бедне, а неке су изненада дошле до огромног новца од нафте. Али њихови ставови су слични – дубоко усађени осећај тешке неправде што 70% човечанства мора да се сналази са 30% светских прихода.

Како покрет несврстаних буде растао – сада има 82 пуноправне чланице, готово три петине

Уједињених нација – биће све више приморан да тражи компромисе између супротстављених тежњи својих припадника.

Њујорк тајмс, 4. септембар 1975.

Прочитај изворе II-38А, II-38Б и II-39:

а) Шта је навело ове државе да формирају Покрет несврстаних?

б) Који су били циљеви покрета?

II-40. Тројица вођа Покрета несврстаних: Гамал Абдел Насер (Египат), Јосип Броз Тито (Југославија), Макариос III (Кипар)

Канцеларија за штампу и комуникације, Кипарска Република.

Супротно очекивањима великих сила, Макариос је покушавао да успостави блиске односе и сарадњу са Покретом несврстаних како би промовисао и показао кипарску независност. (Београдска конференција, од 1. до 6. септембра 1961). Потпредседник Кучук и руководство кипарских Турака оштро су се противили Макариосовој иницијативи. За детаљнију Макариосову биографију, види Вежбанку 2, стр. 117.

Зашто је по твом мишљењу председник Макариос одлучио да се придружи Покрету несврстаних, док су Грчка, Турска и Велика Британија биле чланице НАТО-а?

► II.6. БАЛКАНСКИ САВЕЗИ

► II.6.1. Планови за југословенско-бугарску федерацију

Стара идеја о формирању федерације јужних Словена обновљена је на састанку Стаљина и комунистичких руководилаца балканских земаља у Москви 1943. Под совјетским притиском, почетком 1945, Тито и Георги Димитров пристали су да започну припреме за стварање југословенско-бугарске федерације. У јуну 1946. Стаљин је затражио „културно-националну аутономију за Пиринску Македонију“ као први корак ка присаједињењу те области Народној Републици Македонији (НРМ), као конститутивної јединици будуће југословенско-бугарске федерације. Очекивало се да ће ова нова федеративна држава решити постојеће националне супротности према совјетском моделу. У том контексту, бугарска страна је пристала на пренос посмртних остатака заједничког народног јунака Гоце Делчева из Софије у Скопље. Југословенска страна преузела је иницијативу у процесу билатералних преговора, где се појавило низ отворених или нејасних питања око структуре, функционисања, па чак и назива планиране федеративне државе. Југословенско руководство предложило је да се у будућу федерацију укључи и

Албанија, и показало је претензије према грчкој Македонији, што је наишло на оштро противљење западних велесила. То противљење било је уочљиво према читавом пројекту федерације, нарочито од стране Британије. Британци су позвали Стаљина и тражили одлагање свих територијалних промена на Балкану док се не потпишу мировни уговори којима би се званично окончао Други светски рат. Бугарска је, као бивши савезник нацистичке Немачке, потписала Париски мировни споразум 10. фебруара 1947. Током мировних преговора, Југославија је званично била на страни Бугарске, противећи се територијалним захтевима Грчке према неким пограничним областима, укључујући и део Пиринске Македоније. После југословенско-бугарских споразума на Бледу, у Словенији, (30. јул – 1. август 1947), а након споразума о међусобном пријатељству, сарадњи и помоћи који су Тито и Димитров потписали у Евксинограду у Бугарској (27. новембра 1947), управо стандардизовани македонски језик уведен је у школе у Пиринској Македонији. Ова политика изазвала је контрадикторне реакције локалног становништва, будући да се 63,6%

њих административно изјашњавало као Македонци. Као својеврсна компензација, Бледским споразумима је одређено да ће Бугарској, у замену за припајање Пиринске Македоније Народној Републици Македонији, у оквиру федерације припасти пограничне територије са већинским бугарским становништвом које је изгубила Мировним уговором из Неџа, 1919. године. Совјетска страна то није одобрила и на крају је разлаз Стаљина и Тита у јуну 1948. године ставио тачку на планове за југословенско-бугарску федерацију.

II-41. Лично сведочење о координацији бугарских и југословенских планова за федерацију

Усред порушеног, уснулог и уздрхталог Београда, зграда бугарске мисије била је готово једино загрејано место. Без живе душе, без послуге и стражара, откључаних врата, стајао сам поред малих зидних лампи и по стоти пут читао судбоносне докуменате. Према мојим скраћеним белешкама, кључне тачке два нацрта биле су следеће:

Бугарски нацрт: Две владе изјављују да отпочињу уједињење Јужних Словена стварањем федеративне државе која се састоји од две федералне јединице – Бугарске и Југославије. Назив државе: Федерација јужних Словена – ФЈС. Заједничке институције: спољни послови и војска. Коначни облик: после референдума и избора. Прелазне форме: Установиће се привремени орган, Савет јужнословенског јединства, са седиштем у Београду. Састав Савета: По принципу једнакости, Савет би чинили представници двеју земаља.

Југословенски нацрт: Федеративна држава ће се састојати од седам федералних јединица: Бугарске, Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Назив: Неодређено. Заједничке институције: спољни послови, војска и царинарна. Коначни облик: После референдума и избора. Прелазне форме: бугарско-словенска комисија са седиштем у Београду под називом „Комисија словенског јединства“, овлашћена да изабере владу и изради нацрт устава. Састав комисије: Једнак број представника из Бугарске и шест савезних јединица Југославије.

Тодоров, 1999, стр. 338.

Објасни историјски контекст у коме је настао овај извор. Упореди различите идеје о југословенској федерацији. Објасни Титову улогу. Анализирај разлике у бугарским и југословенским визијама федерације. Објасни Стаљинов став у контексту Хладног рата

II-42. Делегација Народне Републике Македоније у Софији преузима посмртне остатке Гоце Делчева, 1946.

А: „Хиљаде људи одаје почаст светлој успомени на Гоце Делчева у читавој Пиринској Македонији, док се његови посмртни остаци преносе [у Скопље]”

Наш дописник из Петрича извештава:

Петрич, 8. октобар (телефонски)

Данас на путу од Софије до Скопља, делегација Народне Републике Македоније која преноси посмртне остатке Гоце Делчева пролази кроз Пиринску Македонију. Специјални саркофаг, прекривен југословенском заставом и заставом Народне Републике Македоније, био је постављен на лафет. Саркофаг су чували борци и официри Југославенске армије. Делегација Народне Републике Македоније, делегација македонске емиграције у Софији, ближњи Гоце Делчева и други, прате саркофаг. Хиљаде људи по селима и градовима широм Пиринске Македоније одају почаст светлој успомени на македонског револуционара Гоце Делчева.

Нова Македонија, 8. октобар 1946.

Б: „Македонска престоница свечано поздравља посмртне остатке Гоце Делчева”

Скопље, престоница Македоније, поздравила је посмртне остатке великог борца и апостола слободе Гоце Делчева. Неколико хиљада људи поклонило се светлом сећању на револуционара, изражавајући поштовање за његово дело и бесмртне подвиге [...]. Становници Скопља достојанствено су дочекали посмртне остатке Гоце Делчева. Неколико хиљада људи стајало је на плуску више од

сат времена чекајући свечану поворку, а када су посмртни остаци пристигли, пратили су их до места где ће бити положени – у националном историјском споменику, цркви Светог Спаса.

[...] Председник Председништва Народне скупштине Благоја Фотев говорио је о делима и идеалима Гоце Делчева. Између осталог, рекао је: „Четрдесет три године нас деле од трагичне али херојске смрти овог великог сина нашег народа. Македонска земља је чекала 43 године да у своја недра прими Гоцетове земне остатке. Читаве четрдесет три године у души македонског народа живео је и растао светли и мили лик нашег народног хероја.“

Нова Македонија, 11. октобар 1946, стр. 3.

В. Разговор са бившим учитељем Костадином Јаковлијевим, из града Гоце Делчева у Пиринској Македонији, о наметању македонског, а затим бугарског националног идентитета локалном становништву, фебруар 2009.

Године 1946. комунисти су већ преузели власт и говорило се да треба да се ујединимо са Србијом, односно са Југославијом. И да су Тито и Георги Димитров постигли некакав споразум на партијском нивоу да се пиринска област споји са

Македонијом, српском Македонијом. Нисам обраћао много пажње на ту причу, али многи су били узнемирени. „Побегли смо од Грка и Срба, али сад нас дају Титу“ – то су многи говорили у то време.

Затим се у једном тренутку испоставило да то нису гласине, да ће се то стварно догодити. Почели су да нас позивају у градску кућу и да нам замењују бугарске пасоше, у којима смо се водили као Бугари, за нове пасоше где су нас уписивали као Македонце. Многи људи у то време нису могли да поверују јер ми смо, знате, кукавице, то је некако прошло незапажено, иако су се неки понекад тихо бунили. Неки људи су послати у затвор, али понављам – у поређењу са оним што се догодило Помацима (муслиманским Бугарима) 1972. године – није било ексцеса. И онда, зашто да се љутимо? На крају крајева, ја знам да сам Бугарин и православни хришћанин, тако да стварно није важно ко ће ме како звати, зар не? Тако је већина нас себи говорила.

Међутим, од 1947–1948. сви су били идентификовани као „Македонци“ – и Бугари и Турци и Помаци... И то је било све до 1964, када се режим дозвољавао памети и почео да враћа бугарска презимена, евидентирајући их у пасошима опет као Бугаре.

Груев и др., 2011, стр. 193, 194.

► II.6.2. Балкански пакт, 1954: Турска, Грчка и Југославија

У циљу јачања властите геостратешке позиције, те спречавања продора СССР-а на Медитеран, Југославија, Грчка и Турска потписују 1953. прво политички, а 1954. и војни савез. Занимљивост овог Пакта је чињеница да су Грчка и Турска у том тренутку биле

чланице НАТО савеза, а Југославија комунистичка земља. Тиме је Југославија индиректно укључена у западни обрамбени систем. Након нормализације југославенско-совјетских односа, а посебно грчко-турског сукоба око Кипра, Балкански пакт је де факто престао да постоји.

II-43. Балкански пакт

А. Југословенски новинар извештава из Атине

НАСРТАЈИ НА БАЛКАНСКИ САВЕЗ

Атина, 29. маја (телефоном)

– Предстојећа посета председника Тита Грчкој предмет је написа многобројних овдашњих дневних листова. [...]

Припреме око изградње славолука већ су у току. Грци га подижу на крају друма Пиреј–Атина, источно од првих падина горде Акрополе. То се место сматра вратима града и ту Грци дочекују високе госте. [...]

Оно што данашња атинска штампа нарочито наглашава у вези са скорим доласком председника Тита, јесте информација о два веома интересантна спољнополитичка догађаја.

Један се односи на акцију новог италијанског амбасадора у Атени, г. Каруса. Тај господин је преко министарства спољних послова Грчке затражио да му се омогући предаја акредитивних писама краљу Павлу пре доласка председника Тита. Он

инсистира на хитности, која у таквим случајевима није уобичајена. Нормално је да се из тога повлаче закључци веома симптоматични за италијански став према балканском савезу, који треба да буде предмет разговора између Тита и грчких представника. Као што је познато, Италија је после Титовог разговора с председником Турске Републике Бајаром покушала да утиче на Грчку у смислу осујећивања још нествореног балканског савеза. Рим је покушао и преко Атлантског пакта да присили Грчку на одступање. Ти су покушаји пропали. Водећи грчки државници Папагос и Стефанопулос јавно су дезавуисали италијанске махинације. Грчка штампа је отворено поручила италијанском империјализму: Даље руке од Балкана!

Други догађај, који је заокупио овдашњу штампу, јесте пролазак руских ратних бродова из Црног мора за Албанију. [...] Москва шаље своје разраче управо у време кад ће истим водама пловити југословенски брод „Галеб“ с председником Титом. [...] Овде се то тумачи као упозорење Москве, да је она заинтересована за Балкан, сада конкретно за Албанију, и да будући Балкански савез мора о томе да води рачуна. Дакле, и то је својеврсни притисак на три земље управо уочи њиховог коначног договора о стварању савеза. Да су то Грци тако и схватили, показује и писање водећих атинских листова.

Оба та, по начину нова, притиска на три земље, и онај римски и овај московски, само су облак који долази и пролази, као што је и поподневним пљуском у Атини било замрачено небо, да би кратко након тога Акропола поново засијала на овом пријатном медитеранском сунцу.

Јошко Палавршић, *Вјесник*, 30. мај 1954, стр. 1.

Б. Изводи из говора министра спољних послова, професора Фуатра Копрулуа, након потписивања Споразума из Анкаре, 28. фебруар 1953.

Овај споразум је резултат реалистичних ставова трију земаља које су дубоко посвећене принципима Повеље Уједињених нација и идеалу мира у

духу сарадње и искреног пријатељства, као и одлучности да одбране своју независност од претњи заједничког непријатеља. Дакле, овај споразум који је у геополитичком смислу у складу са идеалима и заједничким интересима свих мирољубивих држава, показује се као солидан и поуздан документ. [...] Док одлучно идемо у правцу пријатељства и сарадње, ми пружамо и нову основу за мир и ауторитет у светлу реализма и промовисања мира у слободном свету. Турска је поносна што је домаћин потписивања овог споразума о сарадњи и безбедности, који је замишљен у Београду, а састављен у Атини.

Milliyet новине, 1. март 1953, стр. 1, 7.

В. Изјава Хулусија Којмена, посланика Демократске партије, током скупштинске расправе о усвајању споразума

У случају рата у Европи, стратешки значај Балканског полуострва и географског положаја Турске постаће очигледан. Да би постигле победу, агресорске снаге мораће да прошире своје операције на копну и мору на три континента и да контролишу ресурсе у овим областима. Главни путеви тог проширења пролазе кроз Балкан, кроз мореузе и кроз нашу земљу. С обзиром на ову стратешку чињеницу, заједничка одлука трију земаља, које имају водећу улогу у одређивању судбине овог подручја, донета у циљу очувања мира и координације напора за његово очување, несумњиво ће одвратити сваки непријатељски покушај и осујетити планове агресора.

Milliyet новине, 19. мај 1953, стр. 7.

Зашто је овај Пакт формиран? Шта је у њему необично? Према извору II-43А, како објашњаваш интерес Италије и шта значи помињање италијанског империјализма на Балкану? Зашто је Пакт био кратког века?

► II.6.3. Албански пут

Године 1949. Албанија је била у прилично тешкој ситуацији. Прекид односа са Југославијом, укидање кредита и одлазак југословенских

стручњака представљали су тежак ударац за слабу албанску економију. У таквим околностима, Енвер Хоџа имао је само једну могућност: да захтева

потпуну совјетску подршку и заштиту, и самим тим прихвати совјетски ауторитет. С друге стране, након распада совјетско-југословенских односа, чак је и Стаљину било потребно да се Албанија окрене против Титове Југославије како би додатно стегао обруч изолације око југословенског вође који се усудио да му се супротстави. После званичне осуде злочина стаљинизма 1956, односи између Албаније и СССР-а су се знатно погоршали. Године 1961. Албанија је изашла из Савета за узајамну економску помоћ и престала да учествује у раду Варшавског пакта (званично га је напустила 1968, у знак протеста против инвазије на Чехословачку) и сврстала се уз маоистичку Кину све до 1978. године.

II-44. Албанија и СССР, 1961.

НАРОДНА РЕПУБЛИКА АЛБАНИЈА
МИНИСТАРСТВО СПОЉНИХ ПОСЛОВА
Бр. 12

Министарство спољних послова Народне Републике Албаније [...] има част да предложи Амбасади СССР-а у Тирани следећи [документ], и моли да он буде прослеђен совјетској влади:

I. Влада Народне Републике Албаније са великим изненађењем и жаљењем примила је обавештење о одлуци Владе СССР-а о повлачењу амбасадора из Народне Републике Албаније, на основу неутемељеног и фиктивног изговора да је Народна Република Албанија створила извесне услове који су му онемогућили вршење дипломатске функције.

Влада Народне Републике Албаније најодлучније одбацује ову лажну оптужбу, која представља још једну од бројних клевета и других непријатељских аката које совјетски руководиоци континуирано и систематски предузимају против Народне Републике Албаније. Они имају један једини циљ: погоршање и заостравање братских односа између наших пријатељских народа и наших социјалистичких земаља.

Амбасадор Народне Републике Албаније у Совјетском Савезу, друг Нести Насе, увек је савесно обављао своју дужност као дипломата, као Албанац и као комуниста, строго поштујући законе и обичаје Совјетског Савеза. Свим снагама се залагао да ојача и учврсти пријатељство између наша два братака народа и наших социјалистичких земаља.

Треба напоменути да, у обављању његове племените мисије као социјалистичког дипломате, не само што није добијао помоћ совјетских власти, већ су га оне на сваки начин спутавале, чак и потпуно недопустивим методама, укључујући нескривени и тајни надзор. Заправо, позната је чињеница да се амбасада Народне Републике Албаније у Совјетском Савезу већ неколико година налази под константном присмотром преко специјалне техничке опреме, која је већ била уграђена у време њене изградње, и да је од тада до данас под директном полицијском контролом.

Влада Народне Републике Албаније изражава најоштрији протест поводом одлуке совјетске владе да протера амбасадора Народне Републике Албаније из Совјетског Савеза, одлуке која је у потпуности неправедна, неоправдана и директно супротна основним принципима међународног права [и права која регулишу] односе између социјалистичких земаља. Она сматра совјетску владу одговорном за [последнице такве одлуке по] односе између Народне Републике Албаније и Совјетског Савеза.

Тирана, 4. децембар 1961.

МПЈ [Министарство спољних послова], 1961,
досије 37, стр. 22–25.

II-45. Чланак *Вашингтон Њосџа*, 1975: „Албанија је изолована и тој се свиђа. Одлучно против САД и Совјетског савеза”

ТИРАНА – На међународном аеродрому у овом граду влада језива атмосфера, а терминал се само понекад буди из сна, пет пута недељно када авион из спољњег света слети на писту престонице једне од најизолованијих земаља света.

Албанија, која данас броји 2,4 милиона становника, једина је земља у Европи која одбија да успостави дипломатске односе са Сједињеним Државама и Совјетским Савезом.

Страни посетиоци су ретки – има их мање од 10.000 годишње – а Албанија се успешно опире искушењу да своје јадранске плаже претвори у одмаралишта и заради девизе од европских љубитеља сунца.

Већину посетилаца чине политички симпатизери, углавном комунисти из западне Европе, разочарани развојем догађаја у Совјетском Савезу, који сада сматрају марксистичко-лењинистичку Албанију својим уточиштем.

Албанија прима госте по сопственим правилима. Као што је њен вођа Енвер Хоџа недавно истакао, држава не жели да слуша своје непријатеље „који нас саветују да од своје земље направимо гостионицу са отвореним вратима за свиње и краве, за људе у панталонама или без панталона, за длакаве и космате, који би својим дивљим оргијама да замене лепе игре нашег народа.“

На аеродрому у Тирани постоји берберин који шиша све придошле мушке путнике уколико имају

макар један прамен косе који им пада преко ушију. У продавници сувенира не продају се само уобичајене туристичке ситнице, већ и панталоне за жене са прекратким или предугачким сукњама. Албанија је чврсто решена да не допусти улазак западног индивидуализма – чак ни у најповршнијим облицима – покушавајући да очува чистоту своје револуције.

Вашингтон Њосџ, 8. септембар 1975, стр. А11.

II-46. Кинески плакат посвећен кинеско-албанском савезу, 1956.

<https://www.marxists.org/history/erol/albania/>, приступљено 24. 8. 2016.

Редак кинески плакат у славу кинеско-албанског пријатељства поводом сусрета Маоа и Енвера Хоџе 1956. године. Велика фигура Мао Цедунга и његово далеко већи значај у савезу велике

комунистичке Кине и мале комунистичке Албаније може се наслутити из држања Енвера Хоџе, благо погнутог пред Маом, који са обе руке граби Маову руку.

II-47. Карикатура која исмева кинеског руководиоца Денг Сјао Пинга после кинеско-албанског разлаза 1978.

<https://www.marxists.org/history/erol/albania/>,
приступљено 24. 8. 2016.

1. Проучи кључ и плакат (II-46) и опиши значај држања Маоа и Хоџе. Какав је био савез између Кине и Албаније?

2. Опиши карикатуру (II-47). Ко су људи на цртежу? Какву политичку поруку преноси карикатура?

II-48. Албански руководиоци објашњавају разлаз са Кином, 1978.

ЦЕНТРАЛНОМ КОМИТЕТУ
КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ КИНЕ
ДРЖАВНОМ САВЕТУ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ КИНЕ

Министарство спољних послова Народне Републике Кине упутило је 7. јула 1978. Амбасади Социјалистичке Народне Републике Албаније у Пекингу службени допис у којем се констатује да је кинеска влада донела одлуку да „обустави економску и војну помоћ Албанији, обустави исплате везане за Албанију и повуче економске и војне стручњаке“ који су до тада били ангажовани у Албанији.

Централни комитет Албанске партије рада и албанска влада осуђују ваш брутални [поступак] пред читавом светском јавношћу као реакционарни, као поступак који, како у својој форми тако и

по садржају, подсећа на окупационе и шовинистичке методе Тита, Хрушчова и Брежњева, које је и сама Кина некада осуђивала.

Сваком обичном човеку потпуно је невероватно и ван сваке памети да једна Албанија, мала земља која се бори против империјалистичко-ревизионистичке опсаде и блокаде, која је предузела обиман и свеобухватан напор ради брзог економског и културног развоја и која се неуморно труди да учврсти одбрану своје социјалистичке отаџбине, да таква земља покушава да уништи економску сарадњу са Кином и одбија цивилне и војне кредите и помоћ.

Када је Партија рада Албаније бранила Комунистичку партију Кине од напада хрушчовљевских ревизиониста на састанцима комунистичких и народних партија у Букурешту и Москви 1960. године, она је била потпуно свесна да на тај начин брани принципе марксизма-лењинизма, и то није радила да би од Кине добила фабрике и тракторе. Када је социјалистичка Албанија дуги низ година бранила права Народне Републике Кине у Уједињеним нацијама од америчке завере, није то чинила зарад материјалне добити, већ је тако бранила праведну и принципијелну ствар. Када су Партија рада Албаније и наша радничка класа подржавале стратешке циљеве кинеске културне револуције, нису то чиниле да би нешто заузврат добиле, већ да би помогле кинеској радничкој класи, кинеском народу и комунистима да сачувају своју земљу од капиталистичких елемената који су узурпирали власт у Кини.

Социјалистичка Народна Република Албанија и албански народ, под руководством Партије рада Албаније на челу са другом Енвером Хоџом, испуниће до краја и часно своју историјску мисију изградње социјализма сопственим снагама, и тако показати светском пролетаријату и људима широм света неисцрпну и непобедиву виталност марксистичко-лењинистичке идеологије, која омогућава чак и једној малој земљи као што је Албанија, окруженој империјализмом и ревизионизмом, да успешно изгради социјализам, да га заштити и стално унапређује.

Албанија се никоме неће покорити. Увек ће остати верна марксизму-лењинизму и пролетерском интернационализму. Неуморно ће марширати путем социјализма и комунизма, вођена учењима Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина.

САВЕТ МИНИСТАРА СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ
ЦЕНТРАЛНОГ КОМИТЕТА
НАРОДНА РЕПУБЛИКА АЛБАНИЈА
ПАРТИЈА РАДА АЛБАНИЈЕ
Тирана, 20. јул 1978.

МПЈ [Министарство иностраних послова], 1978,
документ 284, стр. 73–119.

ПОГЛАВЉЕ III: ДИКТАТУРЕ И ДЕМОКРАТСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

Увод	101
III.1. Комунистички режими	105
III.1.1. Реални социјализам	105
III.1.2. Југославија и самоуправљање	106
III.2. Војни режими	108
III.2.1. Војна диктатура у Турској	108
III.2.2. Диктатура пуковника у Грчкој	112
III.3. Контролисање грађана: Логори и затвореници	114
III.4. Омладински покрети	120
III.5. Демократске промене:	
Успешне и неуспешне	122
III.5.1. Грчка	122
III.5.2. Турска	124
III.5.3. Југославија	125

► УВОД

По завршетку стаљинистичког револуционарног периода борбе против „фашиста, реакционара и кулака“ (богатих сељака), комунистички режими у југоисточној Европи били су приморани да пронађу нове идеолошке метафоре да би објаснили зашто је „комунистичко друштво“ одложено за много даљу будућност и оправдали државну контролу над друштвеном и економском сфером. Тако је измишљен и развијен концепт „реалног социјализма“ као одговор на потребу за општим историјским оквиром у пропаганди и друштвеним наукама. Тај концепт је постао део општеважеће периодизације по којој се радило о фазама развоја система, које су водиле у „конечну победу комунизма“. Као израз који описује стање социјалистичких друштава, појам реални социјализам (појмови „зрели социјализам“ и „напредно социјалистичко друштво“ коришћени су као синоними) односи се на крај педесетих година прошлог века, а нарочито на прву половину шездесетих, када се, према важећој комунистичкој идеологији, завршио први, радикалнији и брутални период социјалистичке револуције. У том периоду дошло је до преузимања политичке власти, елиминације „експлоататорских класа“ и експропријације приватног власништва над средствима за производњу. У наредном периоду успостављена је нова, „виша фаза“, током које ће се потпуно показати предности новог друштвеног поретка – односно „реални“, „зрели“ социјализам.

У периоду реалног социјализма очекивало се да ће планска привреда однети победу над капиталистичком производњом и радном продуктивношћу. У октобру 1958, Тодор Живков, вероватно подстакнут кинеским примером, изнео је своје идеје о бугарском „великом скоку напред“. Резолуције 22. Конгреса Комунистичке партије Совјетског Савеза у октобру 1961, као и наредних конгреса „братских партија“, предвиђале су нешто више од добробити коју су уживали људи у „реално постојећем социјализму“. Обећавале су остварење комунизма и потпуни просперитет до 1980. године – што је била врло нереална и неоснована „прогноза“ која је у наредним годинама брзо заборављена и уклоњена из јавног опцијаја. Вођене захтевима реалног социјализма, социјалистичке земље су шездесетих и седамдесетих година спроводиле бројне експерименте, покушавајући

да модернизују привреду „увођењем научног и технолошког прогреса“, „концентрацијом производње“ у великим предузећима и „интензивирањем производног процеса“. Сада су социјалистичке државе концентрисале напоре да се прилагоде променама у светској економији и технолошком развоју, да ускладе своје економске структуре са светом који се мењао, прилагођавајући се новим потрошачким потребама становништва и утицајима масовне културе у својим друштвима. Пропагандни слоган „све у име човека, за добро човека“ описује кључни идеолошки конструкт „реално постојећег социјализма“.

Комунистичке диктатуре Југоисточне Европе репродуковале су основне карактеристике ауторитарних диктатура двадесетог века; масовну мобилизацију и политику која је тежила томе да у потпуности организује живот друштва. После уклањања „буржоаског“ политичког плурализма (буржоаског вишепартијског система), на његовом месту су развијани такозвани „масовни покрети“, под контролом њихових комунистичких партија. На свим нивоима организоване су друштвене заједнице да не би остао простор за „неформално“ умрежавање људи, за независне иницијативе и за испољавање било какве јавне опозиције водећој политичкој снази. Комунистички режими приказивали су „масовне покрете“ и њихове организације као центре грађанске активности, иако су то заправо били инструменти за тоталну контролу друштва и представљали основу нове хијерархизоване друштвене структуре, на чијем се највишем нивоу налазила нова друштвена елита – комунистичко руководство, а на самом врху „вођа и учитељ“ (до средине 1950-их), а касније Комунистичка партија и вођа државе.

Следећи такву логику, након „победе“ сви комунистички режими почели су да шире своју партијску базу, достижући вишемилионско чланство до 1989. Њихов раст су прекидале „чистке“ и репресалије над члановима партије као испробани систем одржавања националних елита у подређеном положају. Било је неколико главних облика организовања „масовних покрета“ који су начелно важили у свим комунистичким земљама Балкана, и поред локалних специфичности. У првом реду, то је значило да су бројна креативна удружења и грађанске организације које

су биле слободно формиране у предкомунистичко доба (различита уметничка, спортска, планинарска, мањинска, феминистичка и слична друштва) формално опстале у новом систему. Али, да би опстале, било је потребно да се њихови руководиоци замене кадровима блиским комунистичком режиму. То је гарантовало и промену принципа на којима се заснивало њихово слободно деловање пре успостављања комунистичких режима. После победе комунистичког режима, све такве организације и удружења прихватале су „водећу улогу Партије“. Уобичајена пракса у оснивању „масовних покрета“ и „организација“ била је обједињавање – у једну велику формацију – бивших политичких странака кооптираних од стране режима, постојећих грађанских удружења, као и локалних непартијаца. Сваки члан, било да је појединац (као у случају непартијаца) или организација (у случају странака и грађанских организација), могао је да делује само у унапред утврђеном организационом оквиру. Типичан пример била је Уједињена народна друштвенополитичка организација „Отаџбински фронт“ у Бугарској. Такве масовне организације званично су одржавале изборе и служиле као масовни пропагандни оквир за економске, друштвене и међународне иницијативе. Истовремено, строга партијска контрола значила је да је све то било само формално.

Синдикати су још једна врста масовних организација чији је значај био одређен идеолошким наглашавањем водеће улоге радничке класе у социјалним односима новог друштва. Међутим, имајући у виду да су средства за производњу била у потпуном власништву државе, као и да није било слободе за запошљавање радника, њихова улога била је, са синдикалног становишта, апсурдна. Синдикати су, заправо, били део механизма који је, у складу са партијским смерницама, обезбеђивао константну мобилизацију радника ради пребацивања дневне радне норме. На тај начин су заправо вршили функцију супротну основној сврси синдиката. У свим комунистичким земљама Балкана синдикати су били изграђени по совјетском узору – „једна класа, једна партија, заједнички синдикат“ – а чланство свих „радних људи“ било је обавезно. Није случајно што се почетак кризе која је довела до краха социјализма осамдесетих година, повезује са формирањем синдиката Солидарност у Пољској 1980, који је себе дефинисао као „независни самоуправни синдикат“; то јест, Солидарност је била све што званични синдикати у комунистичким земљама нису ни могли бити.

Једна од најважнијих масовних организација била је комунистичка омладинска организација, која се у

Совјетском Савезу звала *Комсомол*. Она се заснивала на обавезном чланству свих младих од 14 до 28 година, и требало је да буде „школа комунистичког образовања“ и омогући константну политичку мобилизацију младих. Једна од њених карактеристичних али веома значајних функција била је да обезбеди нове руководеће партијске кадрове. Уопште узев, структура комунистичких омладинских организација заснивала се на структури комунистичке партије. Таква организација је имала свој буџет, редовно запослену администрацију и пирамидалну структуру, почев од локалних комсомолских организација па до окружних и виших нивоа, са централним комитетом на врху. Комунистичке организације деце и адолесцената до 14 година такође су биле под вођством *Комсомола*. Њихове активности је требало да обухвате све аспекте омладинског живота, укључујући рад, јавне наступе, индивидуално понашање и изражавање.

Начелно, општа периодизација комунистичких диктатура у земљама совјетског блока била је усклађена са кључним догађајима у историји Комунистичке партије Совјетског Савеза (КПСС): Стаљинова смрт 1953; 20. Конгрес КПСС 1956. године и каснија осуда „култа личности“ и злочина стаљинизма; 1968. и интервенција Совјетског Савеза и Варшавског пакта у Чехословачкој; те на крају, избор Михаила Горбачова за генералног секретара КПСС и његови покушаји „реструктурирања“ социјализма (*џереспројка*). Стаљинистичка диктатура Енвера Хоџе наставила се у Албанији након удаљавања од Совјетског Савеза, у периоду савезништва са Кином (1960–1978), а затим у периоду самоизолације. У Југославији, након почетних година ортодоксног стаљинизма, уведена је „мекша“, али ипак неспорна Титова диктатура. Још једна одлика свих комунистичких диктатура на Балкану била је и водећа улоге комунистичке партије у свим државним и економским институцијама – спајање партије и државе заједничко је свим тоталитарним режимима. Сваки административни ниво државне власти и сваки ниво привредног менаџмента имао је сопствену партијску организацију и све њихове одлуке увек су биле синхронизоване са партијским руководством. О спајању партије и државе сведочи и чињеница да су руководиоци свих административних и економских јединица увек истовремено били и „одговорни Партијски кадрови“, а њихов положај је зависио првенствено од њиховог партијског статуса, а не увек од стручности. И поред неких изузетака, партијско руководство надзирало је рад владе, министарстава, парламента, оружаних снага, полиције и безбедносних

служби, медија, образовног система и свих других институција – што је заједничка одлика свих балканских комунистичких диктатура. Чак и Југославија, која је „скренула с правог пута“ и разишла се са Совјетским Савезом 1948, није у том погледу била изузетак. Заједничка свим балканским комунистичким режимима била је и репресија совјетског типа у свим својим облицима: репресија над комунистима у борби против „непријатеља са партијском књижицом“; насиље над власницима током принудне колективизације пољопривредних добара и експропријације имовине; фарсична суђења уз претходно донете смртне пресуде; хапшење и затварање у радне логоре; протеривање из земље; принудна мобилизација радне снаге; отпуштање с посла – да наведемо само најчешће примере. Друге кључне карактеристике комунистичке владавине на Балкану јесу различити облици укидања људских права и дисквалификација оних који су били означени као непријатељи режима (онемогућавање образовања, запошљавања, путовања у иностранство, индивидуалних животних избора и тако даље), као и различите агресивне кампање против „хулиганства“, „идеолошке субверзије“, дисидената и слично.

Од краја 1960-их па надаље, заједничка карактеристика свих комунистичких режима на Балкану било је напуштање кључних лењинистичких концепата зарад националистичких идеолошких конструката, као и везивање званичних ритуала и најважнијих догађаја у јавном животу за велике догађаје и личности из националног пантеона државе (или републике/народа у југословенском случају). Обележавање 2050. годишњице стварања Дакије и 1300. годишњице оснивања бугарске државе седамдесетих и осамдесетих година одражава ову тенденцију у њеном најтеатралнијем облику.

До почетка 1980-их, примери отпора комунистичким диктатурама на Балкану били су насумични, изоловани и нестални. То је била последица природе самих режима, као и чињенице да су често најоштрије критике „система“ долазиле од људи који су били повезани са комунистичким партијама и њиховим идеологијама. У том погледу посебно је индикативан случај Милована Ђиласа у Југославији, који је са марксистичког становишта критиковао разне недостатке реалног социјализма, пре свега јаз између владајућих комунистичких елита, *номенклатуре*, и маса. Трагична судбина бугарског дисидента Георгија Маркова такође илуструје ову тенденцију. Током 1980-их, идеје о променама које су потицале из тих кругова пратиле су магловите поруке

совјетске *Њересџројке* о хуманизацији социјалистичког друштва и изградњи „социјализма са људским ликом“, како је то описао Александар Дубчек 1968. године. Праве „неформалне“ дисидентске организације појавиле су се у Бугарској само годину или две пре пада комунизма, и биле су фокусиране на проблеме типичне за касне осамдесете – загађење животне средине, као и питање политичких и грађанских права турске мањине у тој земљи.

После диктатуре стаљинистичког типа, нешто другачији модел успостављен је у Југославији. У оквиру федералне структуре, тај модел је комбиновао државну контролу привреде и друштва и политички монопол Комунистичке партије са доктрином колективног самоуправљања на различитим нивоима, као и већу отвореност према Западу – посебно у поређењу са Албанијом, Бугарском и Румунијом. Тако је шездесетих и почетком седамдесетих година, растућа критика различитих друштвених проблема постајала све гласнија и износили су је многи истакнути интелектуалци, организације и групе, који су организовали дебате тражећи либерализацију, хуманизацију и демократизацију постојећег друштвеног стања по угледу на реформе у Чехословачкој. На крају, „Хрватско прољеће“ је такође угушено након краха „Прашког пролећа“, а исту судбину су доживели и словеначки и српски „либерали“. Међутим, све дубља криза наставила је да утиче на све комунистичке земље, и током 1980-их власти у Југославији поново су почеле да трагају за решењима горућих питања ефикасне економије и политичке децентрализације.

С друге стране гвоздене завесе у региону, и унутрашњи и међународни фактори поново су подстицали борбу за проширење људских права и слобода, као и обнову демократског парламентарног система и уставног поретка, који су периодично нарушавани или укидани од стране ауторитарних војних режима у Турској или десничарске диктатуре пуковника у Грчкој (1967–1974). Наравно, у овим земљама је спектар политичког отпора или легалне опозиције био много шири и разноврснији, и обухватао је и левичарске и десничарске или центристичке партије, и радикалне и либералне покрете и групе са различитим визијама и идеологијама. Несумњиво, то је било условљено идеолошким, стратешким или другим интересима САД и западних савезника. Нису биле искључене различите интервенције, иако оне нису биле отворене као што су биле интервенције Совјетског Савеза у Мађарској и Чехословачкој. Заправо, у Грчкој је наслеђе грађанског рата бацало

мрачну сенку на државу, и он се може окривити за „слабу“ или „контролисану“ демократију до 1967. године. Међутим, до 1967. године, изабране владе увек су морале да воде рачуна о ставовима изабраних политичара и слободних медија који су имали сасвим другачије политичке претпоставке од оних у палати, војсци или служби безбедности. На пример, почетком педесетих година било је гласних захтева за општом амнестијом; 1958. године забележен је велики пораст гласова за левицу; 1961. центристи су се бунили због „насиља и крађе“ на изборима те године; 1963–64. центристичке партије однеле су победу на изборима. Антикомунистичка репресија у првим годинама након грађанског рата, попут радног логора на Макронисосу, постепено је замењивана мерама „пацификације“ педесетих и демократизације почетком шездесетих година, која је прекинута војном диктатуром. Хунта се у великој мери ослањала на војску и службе безбедности, што важи и за изабране владе после грађанског рата, од Споразума у Варкизи 1945. па надаље. На снази је остала и одлука владе десног центра из 1947. о забрани Комунистичке партије. Након пада хунте 1974, Комунистичка партија је легализована, монархија је укинута и грчко друштво је демократизовано.

Кипар је ишао другим путем, јер је упркос антикомунистичкој делатности ЕОКА-е и кипарско-турског ТМТ-а, комунистичка партија кипарских Грка, АКЕЛ, била легална откад је острво стекло независност 1960. Међутим, међуетнички сукоби који су довели до насиља и слома двонационалне државе (као што је описано у поглављу II.4) обежалили су развој Кипра и кулминирали државним ударом грчке хунте против Макариоса и турском инвазијом у јулу и августу 1974. године.

Турска је увела политички плурализам после Другог светског рата, али искусила је политичку, социјалну и економску нестабилност, што је доводило до војних преврата и владавине ауторитарних, војних режима (1960. и 1971. године) или Савета за националну безбедност у којем је војска играла главну улогу. Осамдесетих година, Турска је доживела најконзервативнији и најбруталнији војни режим, на челу са начелником генералштаба, генералом Кенаном Евреном. На крају, и поред успешне владе премијера Тургута Озала после 1983. године, Турска није успела да стабилизује своју демократију током осамдесетих и деведесетих година.

▶ III.1. КОМУНИСТИЧКИ РЕЖИМИ

▶ III.1.1. Реални социјализам

III-1. Изводи из извештаја Тодора Живкова Пленуму Централног комитета Комунистичке партије Бугарске, 11. децембар 1972.

Важно место у природном процесу демократизације заузима питање ставова руководиоца према радницима [...]. У том смислу, морамо истаћи потребу неговања квалитета данашњих руководиоца, без обзира на њихов положај, а то су: а) Политички квалитети: лојалност класи и Партији; дубоко разумевање партијске и државне политике и борба за њено спровођење; након креативног приступа конкретној политици коју је Партија разрадила и коју спроводи у датом сектору; едукација маса у комунистичком духу, способност да се са њима ради и да се оне организују; поседовање високих моралних квалитета и пружање личног примера; б) Руководилачки квалитети: способност да се руководи и ради колективно; неопходне квалификације у складу са савременим достигнућима науке и технике; познавање производње и способност да се њоме управља; искуство у савременим методама и средствима доношења одлука и њиховог спровођења. Ти захтеви подразумевају радикалне промене у постојећем систему школовања водећих кадрова, а посебно њихове преквалификације.

Живков, 1978, књ. III, стр. 319–322.

Како се социјалистичко друштво развијало и комплексност друштвеног живота повећавала, управљање и руковођење помоћу средстава политичке принуде постајало је све проблематичније. Залажући се за професионализацију руководилачких и административних кадрова, Живков у свом говору показује да се држава више није могла водити помоћу директне политичке присиле. Овај говор сведочи о покушајима превазилажења инерције доминантног идеолошког дискурса који је прожимао све области друштвеног живота, и покушајима да се административни послови препусте стручњацима који комуницирају са грађанима на обичном, јасном, стручном језику, а не као идеолошки индоктриниране бирократе које покушавају да спроводе институционална правила и прописе у „комунистичком духу“.

III-2. Извод из разговора са бившим радником фабрике у Јашију, који објашњава зашто се учланио у Комунистичку партију Румуније

Нисам хтео да будем члан партије [...] то је био један од проблема. Али у неком тренутку, зашто да будем лицемер, схватио сам да ако не будем члан партије, нећу ништа постићи, нећу моћи више да зарађујем. Нико, апсолутно нико није могао да буде шеф погона, а да истовремено не буде и члан партије. Када су ме учланили у партију, учланили су још пет радника [...], морао си да научиш [...] како да кажеш разне политичке ствари [...]. Не могу да кажем да сам узвикивао, одувек сам био помало повучен, нисам се гурао у први план, нисам имао, како да кажем, односе са тим људима [...]. Био сам изненађен када су ме пустили да путујем на Запад под Чаушескуом.

Пинтилие, 2015, стр. 118.

Зашто је интервјуисани радник ушао у Комунистичку партију Румуније? Шта ти то говори о друштву у коме је живео?

III-3. Изводи из одлука Петог пленума Комунистичке партије Албаније где се осуђује „опортунистичка“ делатност бившег комунистичког руководиоца Сејфуле Маљешова

Пети пленум КПА означио је крај унутар-партијских дебата и тријумф стаљинистичке догме..

А. Извештај поднет пре пленума Централног комитета Комунистичке партије Албаније (21. фебруар 1946)

Пленум је утврдио да човек који је дао основни тон овом размишљању, који је формулисао и до краја показивао опортунистичке тенденције, јесте

Сејфула Маљешова, човек који је чак и на састанку пленума показао резерве, посебно у погледу економске политике и Фронта.

Пленум је једногласно одлучио да искључи Сејфула Маљешова из Централног комитета.

Б. Одлуке 3. марта 1946.

Радне масе постале су главна снага народноослободилачког рата. У току рата, у нашој земљи дошло је до важног развоја догађаја када су се владајуће класе удружиле са окупатором. Рат је вођен и против њих. У складу с тим, Народни покрет је такође прерастао у покрет против владајуће класе и за народну власт. Под вођством Комунистичке партије, догађала се народна револуција, који је завршена ослобођењем Албаније, стварањем Народне армије и преузимањем власти од стране радних маса.

У нашој земљи влада револуционарна демократска диктатуре радника и сељака на челу са Комунистичком партијом.

Сада је циљ да се један од темељних стубова власти, а то је привреда, доведе под контролу радних маса. Партија мора да поведе радне масе у борбу против класа које су некад држале власт, феудалне и буржоаске класе, које под својом контролом још увек држе важне позиције.

У складу са својом линијом, Партија мора вршити свој задатак, посебно у погледу следећа два циља:

1. *Обнова земље.* Наша земља је опустошена ратом, производња је пала и опао је животни стандард. Наш задатак није само да обновимо ратом уништено, већ и да изградимо бољи живот.

Писац и песник Сејфула Маљешова (1900–1971) био је албански комуниста који се тридесетих година обрео у Совјетском Савезу као политички емигрант. После ослобођења Албаније, постао је члан Политбироа, председник Удружења књижевника Албаније, председник Народне банке и председник Економског савета. Године 1946. године, оштро је критикован на Петом пленуму Комунистичке партије због става да албанска привреда треба да се развија кроз комбинацију јавног и приватног сектора. Маљешова је био против вештачког потпиривања

Поред привредне обнове, морамо развијати све друштвене и културне аспекте нашег друштва.

Нашем народу је потребно још хране, још културе. Сврха овог задатка мора бити уздизање радних маса и ликвидација класа које су досад биле на власти. Овај задатак мора да носи печат наших ставова о изградњи социјализма.

Наши људи морају се мобилисати у добровољном раду, који је кључан за реконструкцију наше земље.

Требало би јасно ставити до знања, да све докле је радничка класа свесна да се рад врши у њихову корист, радници морају поднети сваку жртву.

2. *Пишање кадрова.* Без способних функционера, наша Партије неће успети да испуни своје задатке.

Од руководиоца се мора захтевати да буду свесно посвећени социјализму. Они морају знати како да се боре против старих заостатака и како да раде на испуњењу наших циљева.

Образовање руководиоца мора се довести под потпуно окриље Централног комитета. Руководећи кадрови морају се пажљиво бирати, бити образовани и надзирани у току рада. Морамо им обезбедити још више културе, а нарочито марксистичке културе. Морамо послати јасну поруку да ће они који боље разумеју Стаљиново учење моћи боље да раде и да ће чинити мање грешака.

Мора бити јасно да онај ко хоће да добро служи Партији мора бити у стању да служи новој власти, нашој новој привреди, нашој новој војсци, нашој култури и нашој земљи.

Централни комитет Комунистичке партије Албаније AQSH,
Ф. 489, в.1946, Д.10, фл. 1

класне борбе и тврдио је да би у послератној Албанији првих година било паметније ујединити различите друштвене сталеже ради привредне и културне обнове земље. Руководство Комунистичке партије сматрало је да су те претпоставке опортунистичке и либералне, па је Маљешова искључен из партије и протеран из земље. Пети пленум Комунистичке партије означио је почетак оштрих мера против приватног власништва. Званично је фаворизован државни сектор и започета је кампања прогона трговаца и приватних предузетника.

► III.1.2. Југославија и самоуправљање

Током сукоба са Информбироом, Комунистичка партија Југославије одлучила је да одбаци

совјетски модел привредног развоја, што се првенствено односило на улогу државе, и да створи

потпуно нови систем. Тај нови систем је назван самоуправљање, а његови творци били су Борис Кидрич и Милован Ђилас. Наводно, у самоуправљању фабрике и предузећа препуштени су самим радницима, а предузећа постају друштвено (не државно) власништво. Главни орган у самоуправљању био је раднички савет. Први такав савет је изабран 31. децембра 1949. у фабрици цемента „Првоборац“ у Солину, код Сплита. Током 1950. године, када је Народна скупштина донела Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива, којим је самоуправљање званично уведено, основано је чак 250 радничких савета који су имали од 15 до 120 чланова. Као колективни органи, требало је да ти савети доносе најважније одлуке о раду фирме, фабрике, предузећа итд. Законодавци су радили „у духу три Д: деби-рократизација, демократизација и децентрализација“. Закон је требало да институционализује Марксову идеју о диктатури пролетаријата. Међутим, стварна власт у предузећима још увек је била у рукама партије и руководиоца.

III-4. Критика партијског монопола Милована Ђиласа, 1957.

Комунистичка револуција, вођена у име укидања класа, довела је – насупрот ранијим револуцијама – до најпотпунијег господства искључиво једне – нове класе. Све друго су само привиди и илузије.[...] Комунистичка власт брзо се сведе на веома узан круг партијских вођа. Од тзв. диктатуре пролетеријата остану празне приче.[...] Комунистичка држава, односно власт, тежи ка потпуном обезличавању како индивиду тако и народа, па чак и њених властитих заступника. Она тежи томе да читав народ претвори у неке врсте чиновника. Плате, стамбени услови, и у крајњој линији чак и духовне разоноде – теже да све буде посредно или непосредно контролисано.[...] Историја ће опростити комунистима много штошта, утврдивши да су на многе сурове чиновне били присиљени околностима и ради одбране свога опстанка. Али гушење сваког другог мишљења, односно монопол искључиво њиховог мишљења, ради одбране најсебичнијих интереса – то ће их приковати на срамни стуб историје, тамо где су инквизиција и ломача,

ако не и на почасном мјесту међу њима.[...] Савремени комунизам је такав тоталитаризам у коме су три основна фактора господарења људима – власт, својина и идеологија, монопол једне једине политичке партије, односно – према мом досадашњем излагању и терминологији – једне нове класе, а у данашњој конкретной ситуацији – олигархије те партије, односно те класе. Ниједан тоталитаризам у историји, па ни савремени, изузев комунизма, није успео да истовремено у тој мјери приграби сва та три фактора господарења људима.[...]

Ђилас, 1990, стр. 40, 79, 94, 138, 156.

1. Ко је био Милован Ђилас?
2. На шта је Ђилас мислио кад је говорио о „новој класи“? Ко је чинио ту нову класу?
3. Које појаве је Ђилас критиковао?

III-5. Избор радничког савета у фабрици цемента „Првоборац“ у Солину

На предлог Централног комитета Савеза синдиката Југославије, радни колектив цементне индустрије „Првоборац“ у Солину изабрао је свој Раднички савет од 13 чланова. Први пут у Сплитској области формирано је радничко руководство фабрике као Савет који ће својим радом при извршавању планских задатака донети предузећу велике користи. Дужност Радничког савета је да стално прати рад предузећа, улазећи у све његове проблеме. Савет ће нарочиту пажњу поклонити уздизању новог кадра, утрошку неискоришћених материјала, снижењу пуне цене коштања, контролисати извршавање месечних и годишњих планова, а одлучиваће и о спровођењу социјалистичког такмичења, о радној дисциплини, награђивању најбољих радника. Водиће рачуна о новаторима, рационализаторима итд. Формирањем Радничког савета улога директора предузећа није умањена, јер он као руководиоца предузећа улази у савет с којим заједнички ријешава све проблеме предузећа. У Савет су ушли радници који најбоље познају пословање предузећа. Њима се сада пружа могућност да још више подигну своје стручно знање, да помогну предузећу и да се оспособе за будуће руководиоце. Зато је колектив предузећа „Првоборац“ на свечан начин по први пут изабрао своје радничко руководство.

Вјесник, 10.1.1950.

1. Које су карактеристике југословенског модела социјализма?
2. Дефиниши појмове попут самоуправљања и радничких савета? Ко су били чланови радничких савета?

III-6. Деца у контексту идеолошког образовања

Оснивање Савеза пионира Југославије током ратне 1942. године открива какав је значај будућа социјалистичка власт придавала омладини. Савез је окупљао децу од 7 до 15 година, након чега су она прелазила у Савез социјалистичке омладине Југославије. Полагање заклетве у првом разреду основне школе била је врло свечана церемонија која се одржавала у свим школама на Дан републике, 29. новембра. Током церемоније, пионери су рецитовали заклетву у глас и добијали пионирску књижицу, црвену мараму и плаву капу с петокраком, такозвану титовку. То је био начин да се деца укључе у идеолошки и политички систем, у којем су играла важну пропагандну улогу.

А. Символи

Пионирска капа и марама.

Пионирска значка.

Приватна колекција.

Б. Пионирска заклетва

*Данас, када постојем пионир
дајем часну пионирску реч:
да ћу марљиво учићи и радићи
поштоваћи родитеље и старије,
и бићи веран и искрен друг,
који држи дашу реч;
да ћу волећи нашу домовину, самоуправну
Социјалистичку Федеративну Републику
Југославију
да ћу развијати брајство и јединство
и идеје за које се борио друг Тито
и ценити све људе свећа
који желе слободу и мир!*

Пажљиво проучи изворе поглавља III.1 (текстуалне и визуелне). Затим обрати пажњу на:

1. Карактеристичан речник који се везује за политичке режиме поменутих држава.
2. Обавезе грађана према режиму и како су оне дефинисане.
3. Елементе који показују да режим има одлике диктатуре.
4. Како грађани изражавају лојалност и посвећеност режиму.
5. Церемонијални аспект тог процеса.
6. Третман људи који исказују другачије мишљење.
7. Дефиниши термин „реални социјализам“ и реци нешто о њему.

▶ III.2. ВОЈНИ РЕЖИМИ

▶ III.2.1. Војна диктатура у Турској

Турска је усвојила принцип политичког плурализма и постала део западног блока у другој половини 1940-их. Године 1950. Републиканска народна партија (СНР) Исмета Иненија изгубила је изборе након 27 година непрекидне владавине. Међутим, од

1950. до 1983. Турску су потресали врло ауторитарни десничарски режими, као и политичка, друштвена и економска нестабилност, која је доводила до војних пучева. Демократска партија (ДП) Аднана Мендереса и Челала Бајара, која је направила врло

репресиван заокрет након избора 1957. године, није умела да се избори са економском кризом и низом студентских протеста и срушена је 1960. у првом војном удару на изабрану владу. Године 1971, после трогодишњих насилних сукоба радикалне левице и крајње деснице и усред све дубље финансијске и економске кризе, војска је присилила конзервативног премијера Сулејмана Демирела да поднесе оставку. Војска је препустила управљање државом цивилној власти након избора у октобру 1973. Међутим, Турска је убрзо затим ушла у период великог политичког и економског превирања. Од 1975. до 1980. године је чак 5.000 грађана изгубило живот у насилним политичким сукобима, док се држава, имајући у виду тешке последице инвазије на Кипар 1974. суочавала са огромним таласима девалвације (од којих је последњи износио 48%) и високом инфлацијом (106% године 1980). То је довело до трећег војног пуча у септембру 1980. који је предводио начелник Генералштаба Кенан Еврен. Евренов режим, који је званично био на власти до избора у новембру 1983. није био само најбруталнији, већ и најконзервативнији од сва три. Иако је покушавао да се представи као „други Ататурк” и обнови оно што је по њему био „истински кемализам”, Еврен је од такозване „турско-исламске синтезе” направио нову званичну државну доктрину.

III-7. Државни удар 27. маја 1960. Декларација комитета националног јединства

Двадесет седмог маја 1960. војни комитет на челу са генералом Џемалом Гурселом преузео је власт после вишенедељних политичких немира. Студенти и интелектуалци подржали су пуч и тако је војска постала институционални чинилац у политици, као оличење народа и државе. Мендерес, Бајар и водећи људи из владе Демократске партије су ухапшени. Годину дана касније, Мендерес и двојица његових министара су обешени.

А. Проглас турских оружаних снага

Драги грађани, Данас, услед кризе с којом се суочава наша демократија и како не бисмо изазивали додатне братоубилачке борбе због последњих несрећних

догађаја, турске оружане снаге су преузеле руковођење државом. Оружане снаге су ту операцију предузеле како би извукле партије из безизлазног стања у које су пале. Након одржавања што скоријих фер и слободних избора, под контролом и арбитражом нестраначке и непристрасне администрације, оружане снаге ће препустити управљање државом изабраним победницима, са које год стране они били.

Ова иницијатива није била усмерена против било које личности или групе. Наша управа неће предузимати никакве насилне мере против било ког појединца и неће толерисати спровођење таквих мера од стране других. Без обзира на лична опредељења или страначку припадност, сваки грађанин биће третиран у складу са принципима закона. Да би наши проблеми престали и ради нашег националног опстанка, врло је важно да сви грађани имају у виду да смо сви изданци истог народа, да смо изнад партија, као и да треба једни према другима да се односимо са поштовањем, разумевањем и без мржње.

Молимо чланове кабинета да потраже уточиште код турских оружаних снага. Њихова лична безбедност гарантована је законом.

Апелујемо на наше савезнике, наше суседе и читав свет. Наш циљ је да у потпуности делујемо у складу са Повељом Уједињених нација и принципима људских права. Принцип „Мир у кући, мир у свету” великог Ататурка наша је водиља. Лојални смо нашим савезницима и поштоваћемо своје обавезе. Верујемо и посвећени смо НАТО-у и ЦЕНТО-у. Искрено верујемо у паролу „Мир у кући, мир у свету”.

https://tr.wikisource.org/wiki/27_May%C4%B1s_Darbe_Bildirisi,
приступљено 25. 8. 2016.

Б. Мендерес, неколико секунди пре него што је обешен

<http://alchetron.com/Adnan-Menderes-1318013-W>,
приступљено 8. 9. 2016.

Оснивачи ЦЕНТО пакта, познатог и као Багдадски пакт или Организација блискоисточног савеза (МЕТО), били су Иран, Ирак, Пакистан, Турска и Велика Британија. Пакт је расформиран 1979.

Аднан Мендерес (1899–1961) постао је водећа личност нове политичке опозиције СНР-у после Другог светског рата. Био је један од оснивача Демократске партије (ДП). После победе ДП на изборима 1950, председник Челал Бајар одлучио је да га постави за премијера. Педесетих година, Мендерес постаје један од најмоћнијих политичких лидера у Турској. Под његовом влашћу, Турска је доживела „зелени устанак“ (друштвену и политичку мобилизацију руралних крајева) и исламски препород. Турска војска га је збацила са власти у крвавом пучу 1960. године. Осуђен је на смрт и обешен због кршења Устава и зато што је наредио погром немуслимана (углавном грчке националне мањине) у Истанбулу 1955. (види поглавље II. 4.2).

Челал Бајар (1883–1986) био је члан Комитета за јединство и напредак (младотурци), учествовао у рату за турску независност и вршио дужност премијера (1937–1939) и председника републике (1950–1960). Један је од оснивача и истакнутих чланова Демократске партије. Прогоњен од пучистичке власти, заједно са Аднаном Мендересом и другим члановима владе, осуђен је на доживотну робију. Помилован је 1966. године.

1. Које су водеће идеје прогласа турских оружаних снага? Шта су они истицали?

2. Размисли о разлозима које они наводе за своју интервенцију, размисли о њиховим циљевима и посвећености демократским принципима. Зашто покушавају да оправдају мешање у политички живот? Шта покушавају да ураде, а шта да спрече? Прокоментариши спорна питања.

III-8. Ултимаатум од 12. марта 1971.

Војска је 12. марта 1971. поставила ултимаатум, приморавајући премијера Сулејмана Демирела да поднесе оставку. Турска је ушла у период „белог терора“, током кога су предводници радикалне левице осуђивани на смрт или убијани.

1. Својим понашањем, ставовима и делима, влада је државу увела у анархију, у братоубилачке сукобе и социјалне и економске немире. Није била способна да спроведе реформе које Устав предвиђа, доводећи у опасност и саму будућност Републике Турске. Грађани су изгубили наду да ће икада достићи цивилизацијски ниво који нам је Ататурк поставио као циљ.

2. Закључак је да се мора формирати снажна, поуздана и непристрасна влада, која ће елиминисати преовлађујућу анархију, спровести реформе предвиђене Уставом у кемалистичком духу, спровести револуционарне законе и сарађивати са парламентом у проналажењу одговарајућих решења да би се стало на крај беде и очајању које турски народ и оружана снага осећају у овој безизлазној ситуацији.

3. У случају да се таква влада одмах не формира, турске оружане снаге чврсто су решене да испуне своју свету дужност и заштите Републику Турску у складу са важећим законима, и директно преузму вођење државе. За вашу информацију.

http://dosyalar.hurriyet.com.tr/haber_resim_3/12_mart_raporu.pdf, приступљено 25. 8. 2016.

III-9. Државни удар од 12. септембра 1980.

Дванаестог септембра 1980. године, Савет за националну безбедност на челу са генералом Кенаном Евреном оборио је мањинску владу Сулејмана Демирела. Под новим војним режимом, који је званично био на власти до 1983. (али је заправо владао до краја те деценије), стрељано је око 50 активиста, стотине људи је убијено, док је 650.000 осуђено на затворске казне. Јавна употреба курдског језика била је забрањена.

A. Насловна страна листа *Hürriyet*

Превод: ВАНРЕДНО СТАЊЕ УВЕДЕНО У ЧИТАВОЈ ЗЕМЉИ
Војска је преузела власт.

Б. Прво саопштење Савета за националну безбедност, 12. септембар 1980.

Велики турски народе,

Република Турска, целовита земља и народ коју нам је поверио велики Ататурк, недавно се нашла под подмуклим интелектуалним и физичким нападима страних и домаћих непријатеља, усмерених против њеног постојања, њене власти и њене независности.

Држава је онеспособљена да функционише кроз своје главне органе; уставна тела су уништена међусобним сукобима или су угушена; политичке партије, услед јалових спорова и непопустљивости, нису успеле да обезбеде јединство и заједништво потребно за спас државе и нису предузеле неопходне мере. Тако су деструктивне и сепаратистичке силе до крајњих граница напегле своје снаге и угрозиле животе и имовину грађана.

Уместо кемализма, произведене су реакционарне и друге наопаке идеологије, са циљем да изврше притисак на образовне институције, од основних школа до универзитета, на систем државне управе, правосудне органе, органе унутрашње безбедности, радничке организације, политичке партије, па чак и на наше грађане у најудаљенијим крајевима земље, доводећи их до ивице грађанског рата и отцепљења. У најкраћем, држава је остала немоћна и исцрпљена.

Славни турски народе,

У оваквим условима, турске оружане снаге одлучиле су да изврше дужност прописану Законом о унутрашњој служби, да заштите и сачувају Републику Турску, у име великог турског народа, у оквиру команде и контроле, и преузеле су вођење државе.

Сврха ове операције јесте да се очува интегритет државе, да се осигура национално јединство, да се спрече могући грађански рат и братоубилачки сукоби, да се поново успостави државна власт и присуство државе и да се елиминишу узроци који ометају функционисање демократског поретка.

Парламент и Влада су распуштени. Посланички имунитет се укида.

Проглашава се ванредно стање у читавој земљи. Путовање у иностранство се забрањује. У циљу очувања живота и имовине грађана, до даљег ће бити на снази полицијски час од 17:00 часова. Детаљне информације о овој операцији за заштиту народа биће објављене у вестима Турске Радио-телевизије у 13:00 часова. Од грађана очекујемо да мирно прате саопштења на радију и телевизији, као и да у потпуности поштују и имају поверења у турске оружане снаге, које су истински део народа.

Кенан Еврен

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c001/mgk_01001001.pdf, приступљено 25. 8. 2016.

1. Какав речник користе турске оружане снаге када говоре о обустављању парламентарне политике?

2. Како се обраћају турском народу? По њиховом мишљењу, која је то највећа опасност која прети републици? Како разумеш помињање кемализма у наведеним изворима?

► III.2.2. Диктатура пуковника у Грчкој

Државни удар 21. априла 1967. означио је крај периода који се у историографији назива „контролисано демократијом“. Тај период је почео 1946. године и био је обележен снажним присуством војске и карактеристичним спајањем демократских и ауторитарних пракси у политичком и административном животу земље. Извршен неколико недеља пре одржавања парламентарних избора, на којима се предвиђала победа Уније центра, државни удар је зауставио мукотрпни процес демократизације започет почетком шездесетих, након чега је држава потонула у седмогодишњи страх и ћутање.

III-10. Изводи из уводних напомена пуковника Јоргоса Пападопулоса на конференцији за штампу у Атини 27. априла 1967.

У присуству грчких и страних новинара, конференција за штампу одржана је мање од недељу дана након пуча. Ту је пуковник Јоргос Пападопулос, неприкосновени лидер такозване „револуције“, поменуо комунистичку претњу као главни разлог за интервенцију војске.

Држава се налазила у кризи, тражила је излаз из политичког застоја у којем се наша [због] неспособности политичких елемената да постигну договор, упркос краљевим, више пута поновљеним, апелима. Ниједан политички лидер није се потрудио да помогне краљу, који је узалуд трагао за решењем у оквиру уставног оквира. Нико није био спреман да жртвује своје интересе зарад интереса нације. Уз анархичност [ствари], наметнуту највећем делу друштва, ова ситуација је створила озбиљну опасност од комунизма, који би могао да заустави напредак државе.

Суочена са овом ситуацијом, Народна армија, државне оружане снаге, једина постојећа неутрална сила, оценила је да је требало да интервенише како би зауставила пут у пропаст.

Очеви грчке филозофије никад нису поистовећивали демократске слободе са неодговорношћу. Кон-

цепт демократије подразумева идеје дисциплине, реда, хијерархије и поштовања закона. Из ове перспективе, имамо право да себе сматрамо демократама и да тражимо да нас таквим сматрају. Неко се можда неће сложити с ових неколико ограничења која су на снази. Господо, не заборавите. Пред нама лежи пацијент кога смо ставили на операциони сто. Ако му хирург не убризга анестезију пре операције, постоји могућност да ће га убити уместо да га излечи. То је одговор који можете очекивати [од нас] ако, кад говорите о демократији и слободи, мислите на ограничења која су на снази. Ограничења представљају везивање пацијента за операциони сто, да би операција успешно протекла.

Пападопулос, 1969, књ. I, стр. 10,11.

III-11. Предговор из антологије грчких текстова објављене након укидања цензуре (1970)

Након укидања превентивне цензуре, коју је хунта је увела после преузимања власти у априлу 1967, истакнути грчки писци који у таквим условима нису желели да објављују, издали су кратку антологију нових написа. Под обичним насловом *Осамнаест њексџова*, ову антологију чиниле су песме и приповетке на тему репресије и цензуре.

Представљајући по први пут оригиналне књижевне радове у овој књизи, након три године [ћутања], верујемо да ћемо допринети напорима да се поново размотри проблем са којим се у овом тренутку суочавају грчки аутори.

Укидање превентивне цензуре није довољно за еманципацију књижевног живота једне земље, када се неке кључне области још увек налазе у условима који онемогућавају њихов детаљан опис и процену. Међутим, након што смо пажљиво размислили о [ситуацији], желимо да потврдимо своју веру у неке основне вредности, од којих је најважније право на интелектуалну и уметничку слободу; од тог уверења никад нећемо одустати, јер је оно нераскидиво повезано са [принципом] поштовања мишљења и интегритета свих аутора, као и свих људи.

Ово заједничко уверење и захтев нас уједињују без обзира на разлике у ставовима и стилевима, истакнуто је у овом колективном [делу].

Δεκαοκτώ κείμενα [Осамнаест текстова], 1970, предговор.

III-12. Хунта

Амалија Флеминг, супруга и сарадница нобеловца Александра Флеминга, по струци је била микробиолог. Због својих јавних исптупа против хунте, ухапшена је и мучена, након чега је протерана и остала без грчког држављанства.

[...] Момци и девојке студентског узраста почели су да пишу пароле по зидовима и деле летке са информацијама са страних радио станица [...]. Неки млади активисти, већином студенти, ухапшени су и подвргнути страшном мучењу. Мучење би престајало само кад неко падне у кому или се сломи и ода име пријатеља. Тада би хапсили тог пријатеља и њега обрађивали на исти начин док не проговори. Одељење службе безбедности које се бавило пребијањем студената звало се „интелектуално одељење“.

Најчешћи облик тортуре била је *фаланџа*, батинање по табанима [...]. Изгладњивање, ускраћивање воде, даноноћно стајање, мучење девојака електрошоковима, гашење цигарета по телу – све су то радили. Писало се о тим детаљима стотину пута. Зашто их сада понављам? Зато што још увек трају. Зато што сам упознала неке жртве и слушала њихове приче и видела њихове ожиљке.

Флеминг, 1972, стр. 34, 35.

III-13. Отпор против хунте:
Александрос Панагулис

Тринаестог августа 1968. Александрос Панагулис, бивши активиста омладинског покрета Уније центра, покушао је да убије вођу грчке хунте, пуковника Јоргоса Пападопулоса. Након хапшења и вишенедељног саслушавања и мучења, у новембру исте године осуђен је на смрт (пресуда је преиначена у доживотни затвор). Његово суђење показало је ужасну историју кршења људских права под овим режимом, које је обухватало мучења и силовања неподобних, који су се нашли у рукама злогласне војне полиције.

ΑΛΕΚΟΣ ΠΑΝΑΓΟΥΛΗΣ

ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΤΥΡΑΝΝΩΝ ΤΟΥ ΛΑΟΥΜΑΣ

ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ
ΤΗΝ ΤΥΡΑΝΝΙΑΝ

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΑΚΑΤΑΒΛΗΤΟΥ ΑΓΩΝΙΣΤΗ
ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΥΝΕΧΟΣ ΑΠΕΙΛΕΙΤΑΙ
ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΞΕΘΗ Ο ΗΡΩΑΣ ΠΑΝΑΓΟΥΛΗΣ
ΑΠΟ ΤΑ ΧΕΡΙΑ ΤΩΝ ΤΥΡΑΝΝΩΝ

Грчки отпор. Алексос Панагулис. Допринос нове генерације борби против тирана нашег народа. Живот неустрашивог борца за демократију у сталној је опасности. Херој Панагулис мора бити избављен из тиранских руку. Приватна колекција.

1. Пишући о грађанском рату демократа и олигарха на Крфу у лето 427 пре н. е., Тукидид (Ιστορία 3, 82, 83 – Патологија рата) наводи: „Променили су уобичајено значење речи и дали им значење које је њима одговарало, а не оно стварно.“ Можеш ли да пронађеш део који одговара овом опису у наведеном говору диктатора Пападопулоса (II-10)?
2. Ко је главни непријатељ и највећа опасност за грчки народ према Пападопулосу? Како је хунта грчким грађанима наметнула „страх и тишину“?
3. Упореди ситуацију описану у наведеним изворима са ситуацијом која се описује у Годишњем извештају Амнести интернешенала о Турској (извор II-15). Затим означи речи које су коришћене у промењеном смислу. Продискутуј.

	Турска	Грчка
Референце/ Речи које користе припадници хунте		

4. Упореди политичке догађаје у земљама југоисточне Европе под комунистичким режимима са

догађајима у Турској и Грчкој. Пронађи сличности и разлике..

► III.3. КОНТРОЛИСАЊЕ ГРАЂАНА: ЛОГОРИ И ЗАТВОРЕНИЦИ

III-14. Наслеђе грађанског рата у Грчкој

А. Логор Макронисос (1947–1950). Пропагандна фотографија

„Преваспитани“ војници на острву Макронисос, 14. јун 1949; Асошијетед прес.

У време грађанског рата, на ненасељеном острву Макронисос надомак Атике налазио се логор за индоктринацију хиљада левичарских политичких дисидената, укључујући и чланове партије, интелектуалаце и војнике. Касније, после успешног „преваспитавања“, које је подразумевало одрицање од комунизма и свега за шта се он залаже, као и потписивања изјаве о покајању, логораши су упућивани у борбу против својих бивших сабораца. У септембру 1947. приближно 12.000 војника и официра налазило се у том, како га је влада у Атини називала, „Новом Партенону“. Познати композитор светског гласа Микис Теодоракис и добитник међународне Лењинове награде за мир песник Јанис Рицос, као и други уметници и интелектуалци, били су интернирани на том злогласном острву. Логор је затворен 1950. године, годину дана након завршетка грађанског рата.

Опиши фотографију. Зашто је ово пропагандна фотографија? Прочитај кључ и објасни смисао „преваспитавања“ комунистичких затвореника.

Б. Одломци из писма политичке осуђенице Авги Харалампиди њеном сину о страдању ослобођених логораша, октобар 1959.

Иако је њихов број драстично опао након затварања концентрационог логора Макронисос и увођења такозваних „мера пацификације“ 1950. и 1952. године, године 1962. у логорима за прогане и затворима још увек се налазило више од 1.500 политичких затвореника. Нису сви били кадрови Комунистичке партије Грчке (ККЕ). Како ово писмо открива, у неким случајевима затвореници су пуштани да оду из места прогонства, у овом случају то је острво Ајос Ефстратиос, и прелазили су у градове у унутрашњости Грчке, далеко од својих домова. Ту су стављани под полицијски надзор и морали су да нађу смештај и зарађују за живот без било какве државне помоћи.

Знај, драги мој, да се налазим у Спарти. Са [острва] Ајос Ефстратиос отишли смо 23. октобра и стигли у Пиреј 26. октобра. Шест пута смо гледали смрти у очи, али смо се спасли. Све ствари су ми мокре. Спавам на затворском кревету, који се мало скупио, у капуту и на малом јастуку. Што би се рекло,

живим спартански живот у Спарти. Овде сам три дана и још ме нису преселили. Држе ме у притворској соби полицијске станице. Жалила сам се чувару, жалила сам се шефу чувара, жалила сам се ађутанту. А они ми кажу: „Иди и изнајми стан, нађи посао и живи ... Слободна си. Довели су те овде и ставили те под наш надзор.“

Ја сам у њиховој милости. Где да нађем новац да изнајмим стан? И како могу да нађем посао у непознатом месту и да живим? Ипак, не очајавам нити губим живце – уопште, чак ни на трен. Сваки преокрет ме храбри и чини ме јачом.

Архив за савремену друштвену историју (АСКИ),
ЕДА архиви, документ 124.

В. Изводи из предизборног говора Николаоса Пластираса који обећава амнестију и „пацификацију“, септембар 1951.

Николаос Пластирас (1883–1953) био је војни официр који је напредовао до чина генерала. Истакао се у балканским ратовима (1912–1913), као и операцијама у Украјини (1919) и Малој Азији (1919–1922). Као убеђени венизелиста, у међуратном периоду предводио је војну побуну после Малоазијске катастрофе (1922) и два војна удара (1933. и 1935). Политички се активирао након ослобођења државе од сила Осовине и обављао је дужност премијера од јануара до априла 1945. Године 1949. основао је Партију прогресивног либералног центра, која је оспорила резултат избора 1950. у савезу са Демократском напредном партијом, као и Националном унијом прогресивног центра (ЕПЕК). Од марта до августа 1950. године био је на челу коалиционе владе са Либералном партијом и партијом „Јоргос Папандреу“. Иако је на изборима 1951. године ЕПЕК био други, Пластирас се поново нашао на челу коалиционе владе са Либералном партијом, од октобра 1951. до октобра 1952. године.

Обећавам грчком народу да ћу, од тренутка када формирам јединствену владу – а нема никакве сумње да ћу то учинити – у року од два или три месеца остварити мир у земљи увођењем амнестије. Јединство се не може постићи све док се прошлост не опрости, док се деца народа не врате кући. Више пута сам поновио и нагласићу још једном: Срамота је да постоје места у која се прогоне људи. Срамота је да постоје затвореници који ма никад није суђено. Срамота је да тврдимо да

смо демократе а да нема ни трага од демократије. Када ми људи дају власт, обрачунаћу се са остацима полицијске државе, као што сам обећао у манифесту странке. Третираћу све Грке једнако.

Προοδευτικός Φιλελεύθερος [Прогресивни либерал] новине, 6. 9. 1951.

1. Пажљиво прочитај изворе III-14А, Б и В. Каква се „места у које се прогоне људи“ ту помињу? Која је сврха њиховог постојања и ко је тамо протериван? Да ли је, по твом мишљењу, протеривање људи било легално? Пронађи аргументе на основу текста.

2. Прокоментариши реченицу „Јединство се не може постићи све док се прошлост не опрости“. О каквој прошлости говори Николаос Пластирас?

3. Организуј дебату у разреду на основу наведене изјаве грчког премијера. Ученици треба да дискутују о томе да ли је могуће опростити злочине из прошлости.

4. Места која носе болно историјско сећање, као Макронисос, служе као отворени музеји. Те локације привлаче велики број посетилаца који истовремено и одају почаст болној прошлости и присуствују културним догађајима на којима се евоцирају сећања на ту прошлост. Пронађи примере меморијала те врсте и разговарај о питању њихове данашње употребе. Какав је твој став о „меморијалном туризму“? Упореди ово са извором III-16 и са Књигом 2, пог. В (румунски затвор итд.)

ДОДАТНЕ АКТИВНОСТИ

Погледајте филм: „Comme des Lions de Pierre a l'Entree de La Nuit“ Оливијеа Зухуата. (https://www.youtube.com/watch?v=9MSOtL_2j34, приступљено 26. 8.2016.)

III-15. Изводи из годишњег извештаја Амнести интернешенала о Турској, 1981.

Највећи проблеми које је уочио Амнести интернешенал јесу мучења, егзекуције и смртне казне, као и држање политичких затвореника. Политичко насиље, које је произвело хиљаде жртава од 1975, и даље траје. Ванредно стање, уведено у децембру 1978. у 13 од 67 провинција Турске, обнављано је у двомесечним интервалима и проширено на 20 провинција, али је убистава која врше и левичарске и десничарске групе било више од 5.000 до 12. септембра 1980, када су турски војни лидери распустили парламент након државног удара и увели ванредно стање

у читавој земљи. Генерал Кенан Еврен, начелник Генералштаба Оружаних снага, најавио је да ће законодавну и извршну власт вршити Савет за националну безбедност са њим на челу. Истог месеца, формирана је влада под руководством пензионисаног адмирала Булента Улусуа.

Хиљаде људи је похапшено, укључујући и народне посланике, чланове политичких странака и синдикалце. Трајање притвора без подизања оптужнице на основу ванредног стања подигнуто је са 15 на 30 дана, а затим у новембру 1980. на 90 дана. Забрањена је свака политичка и синдикална активност, као и три дневна листа, левичарски *Aydinlik* и *Demokrat* и десничарски *Hergün*. Накнадне промене прописа о ванредном стању дале су већа овлашћења командирима, пружајући им могућност да контролишу пошту и телекомуникације, да цензуришу штампу и све радне и синдикалне активности. По новом закону, људи су могли бити осуђени на затворску казну у трајању од шест месеци до две године због пропагирања „нетачних, неоснованих или предимензионираних информација које узнемиравају јавност“. Казна се удвостручава ако је дело извршено путем медија, а уколико у делу учествује и страни држављанин, минимална затворска казна износи годину дана. Друга промена закона прописује да на казне до три године затвора, које доноси војни суд, није било могуће поднети жалбу.

Годишњи извештај Амнести интернешенала за 1981, стр. 322, 323, <https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/0001/1981/en/>, приступљено 26. 8. 2016.

III-16. Случај Румуније

А. Туристички плакат тврђаве Фагарас 1970.

Фотографија Стефан Петрару, Константин Катрина, Меморијални центар Брашов, Букурешт, Издавач Спорт-Туризам, 1976.

Тврђаву Фагарас преузела је Општа затворска управа 1950. и она је функционисала као затвор наредних десет година. Њени први затвореници били су припадници безбедносног одељења полиције из међуратног периода, а затим припадници антикомунистичких организација и противници колективизације. Лоша хигијена, лоши здравствени и материјални услови затвореника довели су до великог броја смртних случајева. Године 1960, када је затвор престао с радом, тврђава је претворена у музеј Земље Фагарас. Године 1976. комунистички режим је почео да промовише тврђаву као важан историјски споменик, потпуно изостављајући чињеницу да се у њој педесетих година налазио затвор.

Б. Изводи из Уредбе бр. 221/1948 Председништва Велике народне скупштине о оснивању Опште управе за народну безбедности, август 1948.

Чл. 1. У оквиру Министарства унутрашњих послова, формира се Општа управа за народну безбедност.

Чл. 2. Управа је задужена да брани демократске тековине Народне Републике Румуније и да сачува безбедност народа од интрига унутрашњих и спољних непријатеља.

Чл. 3. Организација, надлежност и функционисање свих централних и спољних служби Управе биће регулисани интерним одлукама и инструкцијама Министарства унутрашњих послова. Те одлуке и инструкције неће бити објављиване. Након њиховог евидентирања у посебном регистру и саопштавања надлежнима, оне постају извршна наређења.

Чл. 4. Само службеници државне безбедности имају право да предузимају мере против кривичних дела којима се угрожава демократски поредак и безбедност народа.

Чл. 6. Прописи о постављању на дужност, вршењу и разрешавању дужности, као и права и обавезе службеника Управе наведени су у Статуту службеника и радника Управе, који се не објављује у *Службеном гласнику*.

Чл. 7. Без обзира на одредбу закона о јавним финансијама, буџет Управе биће објављен само у укупном износу, без детаљних образложења, у оквиру буџета Министарства унутрашњих послова.

Службени гласник, први део, бр. 200 (30. август 1948), стр. 7245–7246.

1. Пажљиво проучи уредбу. Посебну пажњу посвети члану 2: Зашто је формирана Општа управа за народну безбедност? Која је била њена наводна сврха?

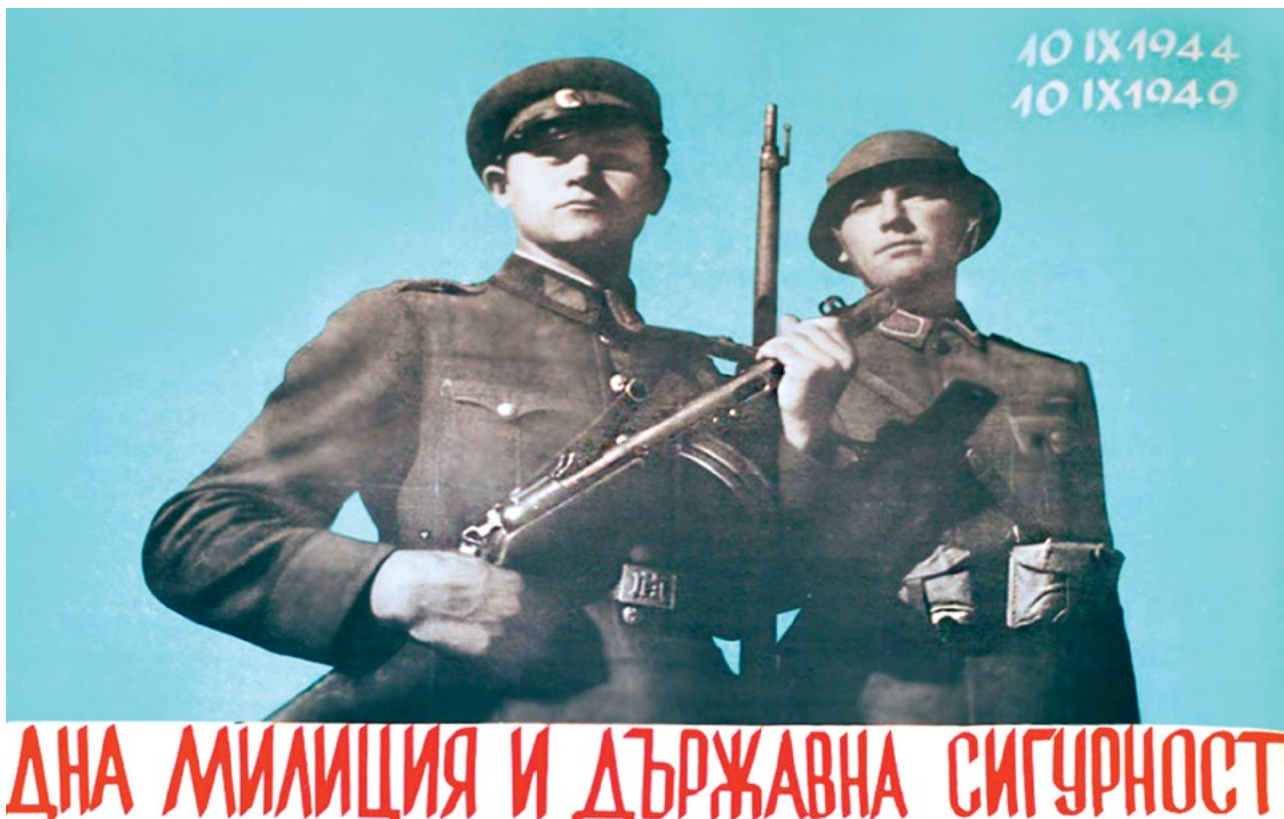
2. Прокоментариши и продискутуј следеће реченице: „Те одлуке и инструкције неће бити објављиване“ (члан 3), и „буџет Управе биће објављен само у укупном износу, без детаљних образложења“ (члан 7). Опиши и образложи сврху Управе.

III-17. Случај Бугарске

А. Одлука II, бр. 17 Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Бугарске, 27. јула 1977, о ограничавању и неутралисању активности непријатељске бугарске емиграције и побољшању избора и инструирања бугарских грађана који путују у иностранство

Имајући у виду попуштање напетости у међународним односима, непријатељске обавештајне службе и субверзивни пропагандни центри концентришу се на све активнију и све разноврснију употребу различитих категорија емиграната који субверзивно делују против Народне Републике Бугарске [...]. Политбиро сматра да је потребно побољшати и додатно стимулирати даљи рад на политичком, идеолошком и организационом дискредитовању и изолацији непријатељске бугарске емиграције, да би се она онеспособила да врши субверзивне активности против Народне Републике Бугарске. Активност Министарства унутрашњих послова против непријатељске емиграције углавном ће се концентрисати на дискредитовање и корумпирање њених организација; на интензивирање постојећих несугласица међу њима и стварање нових; спречавање њиховог уједињавања; дискредитовање и спречавање активности најактивнијих емигрантских лидера; и на сејање неповерења у непријатељским обавештајним службама према [Бугарској емиграцији] и њеним следбеницима; спречавање неконтролисаног успостављање криминалних контаката са лицима у земљи.

<http://desebg.com/2011-01-13-09-23-35/1406-2013-08-26-07-52-55>, приступљено 26. 8. 2016.

Б. Пропагандни постер у славу петогодишњице Народне милиције и Државне безбедности 1950.

НБКМ [Народна библиотека Св. Ћирило и Методије], Гр VI. 4387.

В. Изводи из писма Георги Маркова његовим родитељима

Тата ми каже да ме је суд на затвореној седници (зашто не отвореној?) осудио на шест година затвора, па и мало више. С обзиром на мрачну репутацију бугарских судова, који су осудили безброј невиних људи на смртне и затворске казне, то ме уопште не изненађује. Само ме подсећа на то да сам изабрао прави пут. На оптужбе изнете против мене могу само да кажем да су у оба случаја нетачне. Пре свега, нисам побегао, већ је власт вештачки и свесно креирала околности које су ме довеле у ситуацију да будем „протерано” лице. Неки људи у Бугарској очито морају да оправдају своју плату тако што ће измишљати непријатеље. Скидање мојих представа, оптужбе против мене, отказ који сам добио [као сценариста ТВ серије] *На сваком километру*, која је моја креација, претње и уцене, све је то почело много пре него што сам ја било шта предузео и без икаквог повода с

моје стране. Очигледно, циљ је био да се онемогући мој повратак у Бугарску. Друго, никада нисам био, нити сам данас, у служби било које стране државе или организације. ВВС [Би-Би-Си], где сам запослен у културном програму, јесте независна радио станица у којој раде људи из целог света и која је много пута емитовала објективне и позитивне коментаре о Бугарској. Моје колеге из мађарске, пољске, румунске и југословенске секције путују у своје земље неколико пута годишње и потпуно је незамисливо да они буду оптужени зато што раде за ВВС. Чак и људи из руског одсека путују у Русију. Зар бугарски милицајци не мисле да мало претерују? Треће, до дана данашњег нико ми никад није рекао шта да напишем и шта да кажем. Све што сам написао и изговорио представљало је моје лично мишљење. Према нашем Уставу и Повељи УН о људским правима, нико ми не може одузети право на сопствено мишљење. Само мутави немају своје мишљење.

Христов, 2006, стр.193.

Георги Иванов Марков (1929–1978) био је бугарски дисидентски романиста и драмски писац. Први роман објавио је 1957. Марков је написао и низ представа, али већина њих никада није постављена или су их са позоришног репертоара скидали цензори. Године 1969. одлази у Италију. Планирао је да се врати након нормализације односа с бугарским властима, али је у септембру 1971. бугарска влада одбила да му продужи пасош и он је одлучио да остане на Западу. Преселио се у Лондон, где је научио енглески језик и почео да ради за бугарску секцију ВВС-а. Сарађивао је и са *Дојче веле* и *Радио Слободном Европом*. Године 1972. искључен је из Савеза бугарских писаца и осуђен на шест година и шест месеци затвора због бекства из земље. Његове књиге су повучене из библиотека и књижара, а његово име се није спомињало у званичним бугарским медијима до 1989. На Западу је наставио успешну каријеру. Од 1975. до 1978, Марковљеви *Извештаји у одсуству*, који су анализирали живот у комунистичкој Бугарској, емитовани су једном недељно на Радију Слободна Европа. Критика комунистичке владе и вође партије Тодора Живкова коју је износио навела је режим на одлуку да га ућутка не бирајући средства. Маркова је у Лондону убио агент повезан са КГБ-ом и бугарском тајном полицијом.

Г. Изводи из биографског интервјуа о интернирању богате и образоване породице (Маркови) из града Јабланице у село Батолци

Мама је извукла тепих – то су они теписи од 12 килограма – и кад га је раширила нафталин се пресијавао као снег. И Рада Тодорова је рекла, „Ала је ово лепо! Ево, другарице,” и показала је на један угао тепиха, „овде ћемо привезати цедуљу с твојим именом и послаћемо га другу Стаљину, сад му је рођендан.” А моја мама је рекла, „Е не може, не дам вам овај. Пошаљите ми три жене и дајте ми недељу дана и направићу вам исти овакав. Имам и вуну и све.” „Али имаш два иста.” „Па имам две ћерке.” Али твоје име ће бити у Кремљу!” Никад нећу заборавити ту сцену. Почела је да вуче тепих, а мама га је вукла ка себи. Баш смо се уплашили. То је велики тепих, још увек га имамо! Није га дала. И они су отишли.

Сутрадан, на зиду куће неко је написао *кулак* [...]. Тата је ушао у собу, пробудио нас у четири

ујутро, и рекао: „Мими, Цаци, устајте девојке, расељавају нас”. „Шта значи *расељавају*?” „Избацују нас из куће, морамо да изађемо до вечерас. Устајте и почните да се пакујете.” А кад смо устали и погледали напоље видели смо да су врата од подрума отворена и да је све избачено, жито, кожа, сир, брашно, торбе. Никад нећу заборавити како је стара Библија лежала отворена, и мислим да је Јошко истрчао и зграбио је: „Али то је Библија.”

Даскалова и др., 2004, стр. 65, 66.

1. Како је бугарска емиграција дефинисана у Одлуци II, бр. 17 Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Бугарске?

Које мере они предлажу за елиминацију последица ове емиграције?

2. Зашто је Георги Марков осуђен на казну затвора? Која је била његова активност и у каквој је она вези са споменутом Одлуком II?

3. Пронађи у књизи изворе са личним искуствима прогнаних, депортованих, политичких затвореника, људи који су приморани да промене идентитет, итд. Како су различити режими у југоисточној Европи кршили људска права у другој половини двадесетог века? Која су основна људска права била константно угрожена?

► III.4. ОМЛАДИНСКИ ПОКРЕТИ

III-18. Студентске демонстрације у Београду, 1968.

Студентске демонстрације у Београду 1968. (који су имале одјека и на универзитетима у Загребу, Љубљани, Сарајеву и Новом Саду) биле су део таласа демонстрација који је захватио многе земље 1968. године. Прве демонстрације избиле су у Студентском граду 2. јуна, након што је студентима забрањено да гледају позоришну представу на Радничком универзитету, на Новом Београду. Студенти су се сукобили са полицијом, а сутрадан је група полицајаца ушла у Студентски град и пуцала из ватреног оружја да растера окупљене студенте. Након хитног састанка декана свих факултета и академија, одлучено је да се ступи у генерални штрајк и да се откажу сва предавања и испити. Студенти и професори, уз подршку самоуправних органа на факултетима, забарикадирани су се у зградама универзитета које је блокирала полиција. Током седмодневног штрајка, полиција је више пута упадала у зграде и тукла студенте. Дуге политичке

дискусије организоване су на Филозофском факултету, на њима је критикован режим, као и монополистичка позицију СКЈ на власти. Чули су се захтеви за демократизацију свих друштвено-политичких организација, посебно Савеза комуниста, за слободу избора и окупљања, за слободне изборе и укидање цензуре. На иницијативу студената, универзитет је преименован у „Црвени универзитет Карл Маркс“. Спевана је и револуционарна химна са рефреном „Лева, лева, лева“. Најпопуларнији слоган био је „Доле црвена буржоазија“. На крају, у телевизијском обраћању студентима 9. јуна, Тито је обећао хитно решавање свих „горућих питања“ и усвајање студентских захтева. Универзитетски протести завршили су се тиме што су студенти и професори певали, поздрављали Тита и играли козарачко коло. Након тога, вође демонстрација и протеста, попут Владимира Мијановића, избачени су са универзитета и одузети су им пасоши.

А. Проглас Универзитетског савета Савеза студената Универзитета у Београду, 3. јун 1968.

Радници, грађани, студенти Београда,

Вас су штампа, радио и остала средства информација обавестили са нечувеном подлошћу, да су синоћне и данашње демонстрације студената из Студентског града у ствари биле само иступи силеџија, изгредника и обесних доколичара који ломе излоге, краду и нападају милицију и омладинце бригадисте.

Због чега студенти демонстрирају? Које пароле уносили и за шта су се залагали? Пре свега они се залажу да се смање велике социјалне неједнакости у нашем друштву. Да се хитно решавају проблеми незапослености, како наши радници не би морали да се исељавају у иностранство; да се обезбеди стварна демократија у свим областима друштвеног живота и да се заједно са тим омогући брже и темељније успостављање самоуправних односа. Милиција је код подвожњака на Новом Београду сачекала студенте и оба пута их растерала употребом силе, употребом материјалног оружја, због чега је велики број наших колегиница и колега повређено. Понашање милиције било је дивљачко. Она је беспштедно тукла студенте и професоре такође, који су били заједно са нама.

Због свега што се десило захтевамо:

Да се сместа пуне из затвора наше колегинице и колеге и да се униште њихови досијеи.

Да се смене са положаја сви они који су на било који начин криви за неописиво сурово понашање милиције.

Да се хитно сазове председништво савеза скупштина које би са представницима студената и универзитета дискутовало о ставовима студената.

Да се због беспримерно лажних обавештења сме не директори и уредници београдских дневних листа, Радио Београда и Танјуга.

Јуни '68. Студентски протести у Београду, Каталог, Изложба Библиотеке града Београда, 2008.

Б. Стенографске белешке Извршног одбора Централног комитета Савеза комуниста Југославије (СКЈ), 4. јун 1968.

Стеван Дороники: „Ми смо имали јуче једну изванредно наелектрисану ситуацију. Лично сам био тамо и разговарао са оним студентима који су кренули на демонстрације, врло дуго, и ту смо могли видети и запазити да је једна група екстремних студената са филозофије, заједно са Љубом Тадићем, Мићуновићем, Светом Стојановићем у ствари доминирала [...]. У току ноћи траје једна непрекидна дискусија

на Филозофском факултету, негде око 350 студената у њој учествује и целу ноћ су са балкона држали говоре [...]. Ми смо јуче успели и то је била овако одмах, *ad hoc*, једна широка политичка акција Градског и општинских комитета и комуниста у предузећима да се одмах изолују студенти од радника, јер им је основна намера била повезати се са радницима и извести раднике на улицу [...]. И зато ми оцењујемо ситуацију крајње озбиљном и донели смо ноћас око 3-4 сата одлуку, поред свих политичких обезбеђења и активизације политичког партијског актива, о забрани демонстрација и митинга на улици [...]. Ако радници крену на улице, ми мислимо да се мора извести војска. Ситуација је дошла дотле.

АЈ [Архив Југославије, Београд], Савез комуниста Југославије, 507-III-41.

III-19. Закључци збора студената Универзитета у Загребу, 22. новембар 1971.

Ми студенти Хрватског свеучилишта прихватамо промене у друштвено-политичком систему које Социјалистичку Републику Хрватску конституишу као суверену, националну државу хрватског народа. Тим својим ставом придружујемо се закључцима Генералне скупштине Града Загеба.

Пружамо пуну подршку ставовима израженим у извештају др. Савке Дабчевић-Кучар поднетом на 22. седници Централног комитета Савеза комуниста Хрватске. Мислимо да он представља реалну платформу за деловање свих револуционарних и прогресивних снага нашег друштва.

Осуђујемо све покушаје да се поједини „надувани експеси“ прикажу као основно обележје и карактеристика друштвено-политичког тренутка Хрватске.

Истичемо да до револуционарних и радикалних промена у нашем друштву не може доћи све дотле док се не приступи коренитим кадровским изменама у свим постојећим друштвено-политичким и осталим структурама – како у Хрватској тако и у целој Југославији.

Како само својом вербалном подршком не можемо да изразимо своје поверење у Савез комуниста Хрватске, Савез комуниста Југославије и речи друга Тита, одлучујемо се за конкретну акцију – обуставити наставу на Хрватском свеучилишту.

Хрватски тједник, 26. новембар 1971.

Током 1971. године у Хрватској су се чули многи захтеви за реформом југословенске федерације. Промене је иницирало комунистичко

руководство Хрватске, а у томе су их подржале културне институције, појединци и посебно студенти Загребачког универзитета. Као израз подршке хрватском политичком руководству и реформама у смислу побољшања положаја Хрватске у Југославији, студенти крајем 1971. организују масовни штрајк на Универзитету. Овај штрајк ће послужити као директан повод смене хрватског политичког руководства.

III-20. Побуна на Политехници у Атини, новембар 1973.

Одломци из студентске радио емисије окупирани атинске Политехнике (14. до 17. новембра 1973). Студентски радио објавио је њихове захтеве, као и њихово потпуно супротстављање хунти, мобилишући тако хиљаде грађана који су се окупили испред Политехнике да би им дали подршку. Радио је „угушен“ чим су тенкови хунте ушли у простор Политехнике. Многе емисије овог радија постале су симбол борбе против хунте у иностранству.

Пажња пажња! Ово је [Радио] Политехника, ово је [Радио] Политехника!

Говоре вам слободни студенти универзитета који се боре, слободни Грци из Политехнике, који се боре за слободу!

Народе! Током шест и по година фашистичке диктатуре покушавали су да угуше сваки демократски покрет! Данас су студенти започели борбу за обнову демократије у нашој земљи, за грчку независност од интереса међународног капитала!

Сви видимо да цена хлеба расте, да је образовање намењено одабраној мањини и да Грчком управљају страни интереси.

Позивамо све људе да пруже отпор хунти јединим ефикасним оружјем које имају на располагању: генералним штрајком! Доле хунтини избори! Власт народу! Сви заједно против хунте!

Грчки радни народе, ово је радио станица слободних студената који се боре, слободних борбених Грка! Студенти су започели борбу против хунте уз праведне захтеве. Међутим, сви радни људи се суочавају са проблемима и зато сви треба да се боре за рушење хунте; то је предуслов за решавање свих основних захтева! Студентски штрајк је пример. Радници, хунта мора бити срушена, одмах! Борите се за одржавање генералног штрајка, јединог оружја којим можемо збацивати хунту!

Архив за савремену друштвену историју (АСКИ), Атина.

Упореди студентске захтеве на Универзитету у Београду 1968. године са захтевима студената Универзитета у Загребу 1971. и атинске Политехнике 1973.

Да ли је случајност што сви ови студентски покрети настају крајем 60-их и почетком 70-их? Истражи омладинске и протестне покрете у САД

шездесетих година. Упореди ове покрете са „мајем 1968” у Француској. Затим објасни постојање омладинских покрета у југоисточној Европи у глобалном контексту.

Шта мислиш, зашто студенти предводе омладинске покрете. Упореди ове покрете са сличним случајевима у својој земљи.

► III.5. ДЕМОКРАТСКЕ ПРОМЕНЕ: УСПЕШНЕ И НЕУСПЕШНЕ

► III.5.1. Грчка

III-21. Промена 1974. године

Рушење седмогодишње диктатуре у јулу 1974. и каснија промена политичког поретка (*мειταϊολιϊτες*) потврђени су формирањем владе националног јединства. На челу те владе налазио се Константинос Караманлис, за кога се сматрало да ће најуспешније повести земљу ка демократској стабилности. Једна од првих мера ове владе била је легализација Комунистичке партије Грчке, забрањене 1947. године, као и укидање сертификата о „здравим друштвеним уверењима”. На изборима 17. новембра 1974, које је такође оспорила коалиција левицарских партија под називом Уједињена Левица, Караманлисова десничарска Нова демократија убедљиво је победила са незапамћених 54% гласова. Мање од месец дана након избора, одржан је референдум о уставном питању. Упркос традиционално блиским везама деснице са двором, влада Караманлисове Нове демократије по том питању држала се неутрално. За републику и против обнављања монархије гласало је 69.2% бирача, стављајући тачку на дугогодишње уставно питање монархије и започињући ново доба републике.

А. Константинос Караманлис враћа се у Грчку из самонаметнутог изгнанства у Француској док се пуковничка диктатура руши, 24. јул 1974.

Са четрнаест година на функцији премијера (1955–1963, 1974–1980) и још десет као председник републике (1980–1985, 1990–1995),

Константинос Караманлис (1907–1998) издваја се као водећи грчки конзервативни политичар двадесетог века. Одиграо је кључну улогу у обнови парламентарне политике у Грчкој након пада хунте и након турске војне интервенције на Кипру у јулу 1974; његово чврсто уверење да Грчка „припада Западу” и чврст проевропски став на крају су преточени у стварност у мају 1979. године потписивањем уговора о приступању Грчке ЕЕЗ.

Фотографска збирка Константиноса Караманлиса / Фондација Константинос Г. Караманлис.

Б. Укидање монархије у Грчкој, децембар 1974.

Карикатура Сп. Орнеракиса

1. Како карикатуриста прилази проблему референдума? Зашто, по твом мишљењу, институцију монархије приказује на такав начин?

2. Пронађи податке о улози краљевске породице и краља у грчкој политици током 20. века. Прочитај изворе у поглављу I (референдум о повратку краља, I-28).

3. Упореди ово са балканским земљама које су имале (или имају) краља. Како се институција монархије доживљава у региону?

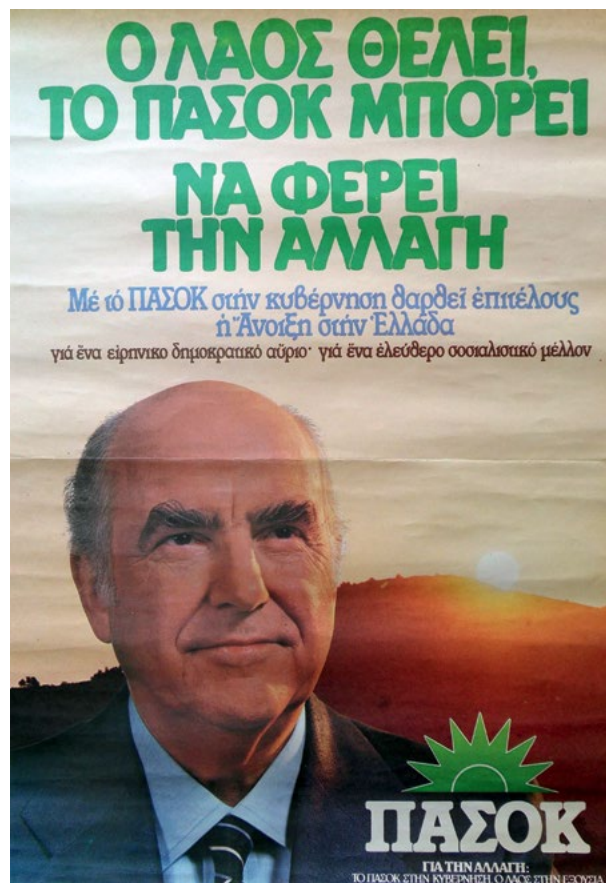
В. Андреас Папандреу и Панхеленски социјалистички покрет (ПАСОК)

Овај предизборни плакат ПАСОК-а који најављује последњи предизборни митинг „покрета“ 15. октобра 1981. приказује самоувереног Андреаса Папандреуа као премијера који чека свој тренутак. Папандреу (1919–1996) био је један од

најпопуларнијих политичара у Грчкој после хунте. Заслужан за прву социјалистичку владу (1981–1985), у другом мандату суочио се са оптужбама за непотизам и разне финансијске скандале, због чега је изведен пред суд. Након ослобађајуће пресуде Специјалног суда, Папандреу се вратио на дужност премијера, након победе на изборима у септембру 1993.

Превод: ЉУДИ ИХ ТРАЖЕ, ПАСОК МОЖЕ ДОНЕТИ ПРОМЕНЕ. Са ПАСОК-ом на власти, пролеће ће коначно доћи у Грчку, уз мирну демократску будућност; за слободну социјалистичку будућност. ПАСОК ЗА ПРОМЕНЕ. ПАСОК У ВЛАДИ; НАРОД НА ВЛАСТИ.

Архив за савремену друштвену историју (АСКИ), Атина.

Главни ПАСОК-ов слоган током предизборне кампање 1981. био је „промена“ и показао се као врло делотворан. Шта је смисао таквог слогана? Каква је промена била потребна Грчкој у то време? Да ли знаш за сличан политички слоган у својој земљи?

► III.5.2. Турска

III-22. Левичарски протести и политичка нестабилност

 Крајем 60-их и почетком 70-их година, у Турској се развио снажан раднички покрет и државу су непрекидно потресали левичарски протести. Гушили су их, уз велики број жртава, радикални десничари и снаге безбедности. Најважнији догађаји били су „Крвава недеља” 16. фебруара 1969. и масовне радничке демонстрације 15–16. јуна 1970. у Истанбулу.

А. „Крвава недеља: Ово није био састанак већ братоубилачка борба – двоје мртвих, 100 повређених”, *Hürriyet*, 17. фебруар 1969.

Б. Прослава Првог маја 1977. у Истанбулу пре „масакра”

 Од 1974. до 1980. године Турска је пролазила кроз период насиља које је однело око 5.000 живота. Радикална десница и радикална левица били су главни протагонисти тог квази-грађанског рата, али сукоб је имао и верску димензију. Године 1977. убијено је 34 људи у „првомајском масакру” у Истанбулу, једном од најкрвавијих догађаја до пуча 1980.

<http://www.barikat-lar.de/tarih/77.htm>,
приступљено 1. 10. 2016.

III-23. Сведочење о почетку герилског ратовања ПКК

Курдистанску радничку партију (*Partiya Karkerên Kurdistanê*, ПКК) основао је Абдулах Оџалан 1978. године. После државног удара 1980. појачано је гушење курдског националног идентитета па је забрањена чак и приватна употреба курдског језика. Петнаестог августа 1984. ПКК је започела прве војне операције у Турској, отпочевши тако дуги герилски рат који још увек траје. Приближно 45.000 људи (већином Курда) изгубило је живот, и уништено је 4.000 села. Турске власти су основале курдску паравојну формацију под називом „Сеоска заштита“, која ипак није успела да се избори са ПКК. Крајем осамдесетих формиран је и легални курдски политички покрет. Упркос масовној државној репресији, тај покрет је и даље доминантан у Курдистану и представља четврту политичку снагу у турском парламенту. Оџалан је ухапшен у Кенији 1999. и осуђен најпре на смртну казну, а затим на доживотни затвор.

Агит је спустио пушку, стао пред војнике и одржао кратак говор. „Нећу да држим дугачак говор. Ускоро ћемо започети напад на циљеве који симболизују турску окупацију и експлоатацију Еруха [...]. Какав год био исход [...], сигурно ћемо заслужити помен у историји. Знамо за многе сличне операције [из прошлости]. Међутим, не желимо да се историја понавља. Овај пут неће писати „побунили су се као јунаци, али су одмах претрпели ударац и операција је завршена поразом“, као што пише о свим курдским побунама. То дефинитивно нећемо дозволити. Заувек ћемо раскрстити с логиком пораза који, попут црног белега, стоји на челу сваког Курда.

Ви знате да прва ударна операција игра одлучујућу улогу у судбини герилског рата. Историја ће забележити „Савез оружане пропаганде 14. јул“ као монументалну победу. Заклели смо се да ћемо успети. Заузећемо непријатељске циљеве, послаћемо читавом свету поруку да смо „отпочели герилски рат“, и истовремено ћемо даровати ову врло значајну победу на поклон курдском народу. Честитам вам унапред ваш успех, наш успех.“

<http://www.kurdistan-post.eu/tr/kurdistan/15-agustos-atilimizamettin-tas>, приступљено 20. 9. 2016.

► III.5.3. Југославија

III-24. Опозиција унутар режима

А. Које треба Праксис?

Часопис *Праксис* издаје Хрватско филозофско друштво, а седиште му је у Загребу. [...] У складу с оваквим схватањима часопис ће расправљати не само о неким специфично хрватским или југословенским темама, него такође и у првом реду о општим проблемима савременог човека и савремене филозофије. И приступ темама биће социјалистички и марксистички, дакле интернационалистички. [...] уз југословенско издање часописа (на хрватско-српском језику) издаваћемо и интернационално издање (на енглеском и француском језику). Сврха интернационалног издања није „репрезентовање“ југословенске мисли у иностранству, него стимулисање међународне филозофске сарадње у расправљању о одлучним питањима нашег времена. [...] Сматрамо да је критичност, која иде до корена ствари не презајући ни од каквих последица, једна од битних карактеристика сваке праве филозофије. [...] Међутим сматрамо да је првенствен задатак марксиста и социјалиста појединих земаља да уз опште проблеме савременог света, критички осветљавају проблеме своје

властите земље. Примарни је задатак југословенских марксиста, на пример, да критички расправљају о југословенском социјализму. Таквим критичким расправљањем југословенски марксиста могу највише допринети не само свом властитом, већ и светском социјализму.

Праксис, бр. 1 (1964), стр. 3.

Б. Изводи из говора Владимира Бакарића о Праксису, 12. јул 1968.

Неколико последњих година имали смо на дневном реду *Праксис*. Рекао бих да он умногоме изражава модерну америчку антикомунистичку струју која настоји да се ушанчи у социјалистичком свету. Дате формуле су, на пример, прођиласовске [...]. Њихова је основна платформа, платформа дискусије, дијалога, слободна демократија. Све то на једној, тако да кажем, бирократској, и то старој основи, уз повратак на тип буржоаске демократије, која увек само јача бирократију без обзира на то што онај који се за то бори има у својој глави. [...]. Друго, с овим стремљењима која имају овакав привидно прихватљив облик морамо раскрстити. И то раскрстити на две стране. На једној с *Праксисом*, сумарно речено – с модерним

антикомунизмом и, на другој, с левом струјом [...]. Ми смо се разграничили са праксисовцима пре пет година, отприлике. Нисмо с њиховим идејним струјама раскрстили до те мере да нам се нове не би рађале. Затим, има у нашим редовима људи који су по схватањима праксисовци, а политички то нису.

Бакарић, 1983, стр. 528–536.

Специфичност југословенског социјализма огледала се и у могућности (ограничене) критике владајуће идеологије. То се, пре свега, односило на тзв. критику с лева. Праксис је била марксистичка филозофска школа која је издавала и истоимени часопис те одржавала Корчуланску летњу школу на коју су долазили истакнути интелектуалци и са Истока и са Запада. Праксисовци су указивали на велики раскорак између прокламоване теорије и постојеће праксе југословенског социјализма. Упркос понекад врло оштрим нападима водећих југословенских политичара (попут Владимира Бакарића), Праксис и Корчуланска школа одржали су се пуних 10 година.

1. Како је, по твом мишљењу, било могуће десет година издавати часопис као што је Праксис, који је критиковао југословенску владу? (Повежи одговор са променама које су се десиле у Југославији после разлаза Тита и Стаљина.)

2. Како разумеш следећу изјаву: „Сматрамо да је првенствени задатак марксиста и социјалиста појединих земаља да, уз опште проблеме савременог света, критички осветљавају проблеме своје властите земље. Примарни је задатак југословенских марксиста, на пример, да критички расправљају о југословенском социјализму. Таквим критичким расправљањем југословенски марксисте могу највише допринети не само свом властитом, већ и светском социјализму“.

3. Како објашњаваш чињеницу да су филозофи окупљени око Праксиса себе описивали као социјалисте и марксисте, док их је Владимир Бакарић приказивао као део „модерне америчке антикомунистичке струје“?

4. Да ли, по твом мишљењу, Бакарић изражава позитиван или негативан став када каже да је кључна платформа праксисоваца „платформа дискусије, дијалога и слободне демократије“?

III-25. Одлуке ЦК СКЈ о државној безбедности и Александру Ранковићу, 1966.

Централни комитет Савеза комуниста Југославије [...] усваја Извештај комисије Извршног комитета Савеза комуниста Југославије о стању, методу руковођења и појавама злоупотребе у органима државне безбедности. Централни комитет такође усваја политичку оцену комисије о узроцима и могућим последицама претварања службе државне безбедности у силу изнад друштва. На основу предлога комисије и дискусије Централни комитет Савеза комуниста Југославије доноси следеће одлуке: препоручује да се одмах приђе реорганизацији органа државне безбедности како би се прилагодили насталим променама у нашем друштву и развијеном систему самоуправљања. Потребно је да представничка тела и њихови извршни органи обезбеде фактичку друштвену контролу над радом државне безбедности, на бази уставних норми и законских прописа. Такође се препоручује одговарајућим органима да се у циљу кадровског појачања и олакшања спровођења реорганизације на дужности руководиоца органа унутрашњих послова бирају и политички функционери и пре коначне реорганизације државне безбедности [...]. Прихвата се оставка коју је друг Александар Ранковић поднео на функције члана ЦК СКЈ и Извршног комитета Централног комитета и прихвата се да поднесе оставку Савезној скупштини на функцију потпредседника Републике, јер је његова политичка одговорност за рад органа државне безбедности таква да на овим функцијама више не може остати.

Петрановић и Зечевић, 1988, стр. 1108, 1109.

На Четвртој пленарној седници Пленума Централног комитета Савеза комуниста Југославије, одржаној на Брионима 1. јула 1966. године, Александар Ранковић, водећи српски функционер, разрешен је свих партијских и државних функција. Формални разлог за његову смену било је наводно прислушкивање Тита, за шта је Ранковић оптужен као једна од кључних личности Државне безбедности. Прави разлог су били његови покушаји увођења још веће централизације Југославије, као одговор на све гласније захтеве да аутономна покрајина Косово постаје република. Сматрало се да су на Пленуму победиле снаге које су подржавале децентрализацију федерације и довеле до усвајања уставних амандмана и новог устава 1974. Ранковићеви следбеници су га представљали као борца за српске националне интересе који су, по њиховој оцени, били погажени. Његовој сахрани 1983. године присуствовало је безмало 100.000 људи. У многим круговима у Србији Ранковићев пад још увек се сматра почетком краја Југославије.

III-26. Демонстрације на Косову 1968.

Након Брионског пленума 1966. насиље милиције и војске над косовским Албанцима у извесној мери је попустило, док су се захтеви за широм аутономијом покрајине појачали. У октобру и децембру 1968. организоване су масовне демонстрације у Приштини и Тетову, са паролама којима се

захтевало самоопредељење, јединство, устав и универзитет, и, пре свега, да Косово добије статус републике. Као резултат, косовски Албанци добили су извесне уступке: у Приштини је отворен универзитет, усвојен је Устав Косова који је пружао ширу аутономију, основана је Академија наука и уметности Косова итд.

А. Демонстрације у Приштини, октобар 1968.

Agjencioni Shtetëror i Arkivave të Kosovës, Fondi Fotografitë në versionin bardhë e zi [Агенција државног архива Косова, Фотографска колекција].

Б. Албански демонстранти на демонстрацијама у Приштини

Agjencioni Shtetëror i Arkivave të Kosovës, Fondi Fotografitë në versionin bardhë e zi [Агенција државног архива Косова, Фотографска колекција].

III-27. Хрватско пролеће. Савка Дабчевић говори окупљенима у Загребу, 1971.

Институт за лексикографију, Загреб; <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26516>, приступљено 20. 9. 2016.

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, хрватско политичко руководство захтевало је реформу југословенске федерације, тврдећи да постојећи облик не омогућава пуну равноправност свих југословенских народа и република. Те захтеве су подржале и бројне културне институције, студенти, али и најшира јавност. Због масовне подршке хрватском руководству, југословенски политичари почињу да користе назив Масовни покрет (*Масџок*), углавном у негативном контексту. Каснијих година, уводи се израз Хрватско пролеће. Најважнији захтеви односили су се на једнаку расподелу прихода (посебно девизних прилива од туризма, у којем је Хрватска имала највећи удео), на право кориштења хрватског језика као стандарда који се разликује од српског, равноправну заступљеност на руководећим позицијама, где су Хрвати сматрали да нису довољно заступљени итд. Под оптужбама за национализам и сепаратизам, хрватско руководство је смењено крајем 1971, док су бројни интелектуалци и студенти осуђени на дуге затворске казне. Савка Дабчевић Кучар, која је од 1969. била на челу Централног комитета Савеза комуниста Хрватске, предводила је реформско крило хрватских комуниста и била је кључна личност Хрватског пролећа. Њени говори привлачили су велике масе, које су подржавале захтеве хрватског политичког руководства. Велики транспарент на фотографији (први ред десно) гласи: „Суверена [хрватска] држава је право хрватског и осталих народа СФРЈ”.

III-28. Пад либерала у Србији, октобар 1972.

Централни комитет Савеза комуниста Србије објавио је јуче следеће саопштење са своје седнице одржане 26. октобра 1972. године:

Централни комитет СКС је усвојио оставке досадашњег председника и секретара ЦК СКС друга Марка Никезића и другарице Латинке Перовић, оцењујући то као поступак који доприноси стварању услова да се Централни комитет СКС што пре оспособи за акцију на линији писма и говора друга Тита [...] и у том смислу као политички правилну и одговорну одлуку.

Неопходно је да комунисти Социјалистичке Републике Србије [...] одлучно развијају организовану и трајну активност на мењању стања у правцу јачања улоге и утицаја радничке класе у друштву. Спровођење задатака из писма и говора друга

Тита је и најбоља брана деловању антисамоуправних снага које се са националистичких, ранковићевских, анархолибералистичких и бирократско-централистичких позиција супротстављају линији Савеза комуниста.

Полиџика, 28. октобар 1972, стр. 1.

Српско партијско руководство (тзв. „либерали“) оптуживано је за „техноменаџерију у привреди“ (што значи да су професионални руководиоци имали већа овлашћења од радничких савета), за либерализам у науци, култури и нарочито штампи, за опортунизам у борби са класним непријатељем, напуштање демократског централизма у Партији, удаљавање од Тита, и за совјетофобичне и прозападне ставове. У октобру 1972. године председник ЦК Марко Никезић и секретар Латинка Перовић приморани су да поднесу оставку, као и многи други водећи српски политички кадрови. Перовић тврди да је отпуштено између 5.000 и 12.000 службеника, док адвокат Рајко Даниловић процењује да је 1972. године „премештено“ чак 20.000 „либерала“. У неким случајевима током прве половине 1973. смењивана су читава руководства општина и радних организација.

Према наводима из извора, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година Југославија је пролазила кроз велика превирања и сукобе. Које су главне проблеме истицали демонстранти и реформисти? Какве су критике упућиване држави и режиму?

ПОГЛАВЉЕ IV: ИДЕОЛОГИЈА

Увод	131
IV.1. Пропаганда	135
IV.2. Култ личности	141
IV.3. Различите верзије историје	144
IV.4. Образовање	147
IV.5. Језичка политика	152
IV.6. Уметност	155

► УВОД

После Другог светског рата у Европи, људи који су преживели Холокауст, рађање и пропаст диктатура, дугу и неуморну борбу комунизма против нацизма и фашизма, очекивали су да ће уследити период мирног живота. У тим данима победе, многи су очекивали да неће бити нових покушаја увођења монопола на истину и потпуне контроле над јавном и приватном сфером. Многи који су учествовали у покретима отпора надали су се остварењу комунистичке утопије о праведном свету. С друге стране, било је оних који су подржавали западни демократски модел као одговор на нацистички тоталитарни режим. Међутим, Хладни рат и глобална поларизација око два супротстављена економска, политичка и идеолошка модела одразили су се и на југоисточну Европу. Овај регион је подељен на два идеолошка табора који су, и поред међусобних разлика, пропагирали два супротна тумачења прошлости, садашњости и будућности.

У комунистичком блоку, државна пропаганда користила је новонасталу друштвену неједнакост како би оправдала нормативне визије о праведном, напредном друштву у којем ће сви бити третирани једнако и награђивани према залагању и способностима, док је са друге стране гвоздене завесе владала конзервативна десничарска реторика о „спасавању нације“, која је захтевала строго обрачунавање са сваком врстом угрожавања националне традиције, религије и језика. Главни циљ државне пропаганде био је да кроз плански и систематски притисак константно одржава своја идеолошка објашњења света и да их наметне сваком појединцу као „исправно мишљење“. Та објашњења наметана су у првом реду кроз образовни систем, медије и уметност, који су често екстремно улепшавали или изобличавали постојећу друштвену стварност, покушавајући да продру до последње нити јавног и приватног живота појединаца. Објашњења су се мењала или подешавала у складу са потребом константног легитимисања незамењиве и неограничене моћи партије на Истоку или генерала и популистичких политичара на Западу, као и борбе опозиције против тих режима. Тврдо језгро званичне државне пропаганде чинили су основни постулати марксизма-лењинизма: капиталистички имовински односи као извор свих друштвених

зала, еманципација радне снаге и радног народа од експлоатације повлашћених класа, успостављање колективног власништва над средствима за производњу и тако даље – као и култ личности, односно хероизација и сакрализација партијског вође, која је директно произилазила из наратива о водећој улози радника (тј. Комунистичке партије) у наметању социјалистичког система. У случају Југославије, величање улоге Титових партизана и њихових победа у важним борбама Другог светског рата, са уграђеном поруком револуционарне промене власти, имало је посебно важну функцију у јачању режима, али и јачању јединства југословенских народа. Случај Југославије од самог почетка се издваја од осталих, јер су комунистички органи власти формиран на територијама које су ослободили сами партизани, што је омогућило државном руководству да води политику независно од осталих држава источног блока.

Како су се главне идеолошке поруке комунистичких режима у југоисточној Европи мењале од 1945. до 1989? Током првих „револуционарних“ година, непосредно након доласка комуниста на власт, главни фокус је био на борби против „класног непријатеља“: буржоазије, кулака (богатих земљопоседника) и дисидента или независних интелектуалаца. Они су манипулативно приказивани као нацисти, фашисти и западни империјалисти. Тај обрачун је осудио хиљаде људи на смрт, довео до стварања логора са нехуманим радним и животним условима, осудио читаве породице на унутрашњу изолацију, а многе друге на присилни одлазак из земље. Истовремено је трајала и „борба за мир“ и међународну сарадњу комунистичких земаља – као и угледање на Совјетски Савез. У случају Југославије, разлаз Тита и Стаљина 1948. године представљао је прекретницу, јер је држава кренула „сопственим социјалистичким путем“. Они који су се томе противили, као и они који су оптужени за противљење, завршавали су на Голем отоку или у другим затворима.

Како се „мирна изградња социјализма“ развијала, „борба“ се претворила у узвишено остваривање радних успеха, реализацију петогодишњих планова убрзаног економског развоја, отварање индустријских постројења и модернизацију пољопривреде итд. У такозваној ери „реалног социјализма“, послератну

реторику замениле су метафоре о друштвеном благостању и просперитету, подизању материјалног и културног нивоа радног народа, поређењу прогресивне „народне културе“ социјалистичке „уметничко-креативне интелигенције“ са декадентном „масовном културом“ Запада, о значају „научне и технолошке револуције“, позивима на сарадњу са братским народима Трећег света, итд. Југославија је развила сопствени модел социјалистичког самоуправљања, који се разликовао од других модела „реалног социјализма“, док је на спољнополитичком плану била један од оснивача Покрета несврстаних, који се супротстављао блоковској подели света. Границе су биле отворене, и југословенски грађани могли су да путују и на исток и на запад од почетка шездесетих, док је седамдесетих година забележен значајан пораст животног стандарда.

У неким земљама, интернационалистички дискурс режима постепено је комбинован са националистичким, па су тако у њега продрле и теме које нису спојиве с научним атеизмом и модернизацијским програмом, као што су црква, обичаји и традиције. Тако је у јулу 1977. мајка Николаје Чаушескуа сахрањена уз раскошну православну процесију и опело. Крајем комунистичке ере почела је да се промовише идеја о „демократском плурализму“. Сада су се гласно изговарале паролe као што су *гласности* и *перестројка*, које су само две или три деценије раније осуђиване као скретање с пута Партије (нпр. током Мађарског пролећа 1956. године, које је разбила Црвена армија, и Прашког пролећа 1968. године, угушеног инвазијом свих земаља Варшавског пакта).

Култ личности прошао је сличан развој. Култ личности је био илустрација историјског оптимизма радног народа и радничке класе, синтетизујући различите идеолошке слике о личности комунистичког вође као највишег оличења знања, хуманости и непопустљиве посвећености идејама правде и интегритета. У земљама Источног блока, култ вође грађен је по совјетском моделу. До Стаљинове смрти, вођа партије увек је био ветеран ратова или отпора против фашизма (Георги Димитров, Тито, Хоџа), строг, али правичан осветник против издајника пролетерске идеје, док је његов лик био сакрализован. После 20. Конгреса Комунистичке партије Совјетског Савеза 1956. када је, на иницијативу совјетског лидера Никите Хрушчова, култ личности званично осуђен као извртање комунистичких идеала и када је званично осуђена масовна репресија над милионима људи, култна фигура вође незванично је проширена на свеобухватан, обавезан и скоро апсурдни

приказ „љубави радних маса“ према „првом човеку Партије и државе“. На свакој паради у славу Првог маја или било ког другог великог државног празника, насмејани пионири уручивали су цвеће Тодору Живкову, Титу или Енверу Хоџи у специјалној ложи (у Бугарској, на платформи Маузолеја Георгија Димитрова), док су изморени сељаци препричавали како је сусрет са Чаушескуом некога излечио од рака. Наравно, култ личности није била ексклузивна одлика комунистичких режима. У Турској, Кемал Ататурк (р. 1938) је изузетан пример лидера чији је култ укоренењен у свим аспектима јавног живота и чије је наслеђе одредило послератну турску историју.

У ауторитарним и тоталитарним режимима, државно контролисано и централизовано образовање увек је представљало институцију политичке индоктринације. Непосредно по завршетку Другог светског рата, марксистичко-лењинистичко-стаљинистичка идеологија прожимала је образовање у земљама Источног блока. Прво је уклоњен „стари“, „буржоаски“ наставни кадар, где је чистка захватила све, од васпитача у предшколским установама до универзитетских професора. У наредним годинама уведени су прописи за праћење социјалног састава ученика, нарочито у средњим и вишим школама, као и контрола приступа високом образовању. Те мере биле су директно везане за политику комунистичког „друштвеног инжењеринга“ у циљу стварања нове „праве народне интелигенције“. До краја четрдесетих година, све комунистичке земље усвојиле су законе о националном образовању и наставним плановима и програмима у складу са доктрином марксизма-лењинизма и великим циљем „стварања грађана социјалистичке државе“. У ту сврху, „дијалектички материјализам“ уведен је у низ предмета који се предају у школи и на универзитету, без обзира да ли се радило о друштвеном или природном смеру. Од свих дисциплина, посебан приоритет имала је историја, која је била задужена да оправда епохални значај и вечност комунистичког режима. Она је претварала све друштвене побуне из далеке прошлости у веснике социјалистичке револуције и хероизовала политичке животне путање партијских лидера.

Употреба културе као идеолошког оруђа била је још једна кључна одлика комунистичких друштава. Њена функција је тумачена према класичном марксистичком концепту као „надградња базе (економских и друштвених) односа“, па је зато морала да покаже дубоке промене у друштвима која су кренула путем комунизма. Њен главни инструмент и „правилни метод у свим уметностима“ био је такозвани

„социјалистички реализам“. Дефиниција тог метода формулисана је у Статутима совјетских писаца усвојеним на њиховом првом Свесавезном конгресу 1934. године: „Социјалистички реализам [...] од уметника захтева истинито, историјски конкретно представљање реалности у њеном револуционарном развоју“. Социјалистички реализам успешно је наметнут као конзервативни стандард и свакодневна уметничка пракса у земљама совјетског блока и Југославији. Он је помогао комунистичким режимима да обезбеде потпуну централизацију и контролу над свим културним институцијама и њиховим одлукама, као и да успоставе контролу над свим организацијама интелектуалаца које су слободно формиране у предкомунистичко време и свим слободним културним иницијативама. После разлаза са СССР-ом, у Југославији је дошло до промена у области уметности и културе. Социјалистички реализам је напуштен, док су уметници добили слободу да прате западне трендове савремене уметности. У позним годинама комунистичког периода, чак и у државама које су верно следиле социјалистички реализам, његове догме су постепено слабиле услед све ширих контаката са западном културом и попуштања цензуре у модерним, алтернативним, апстрактним и другим формама уметности.

Идеолошки клишеи и „слике“ социјалистичке стварности дословно су уништили критичку друштвену функцију медија. Поред стварања квази-јавне сфере, идеологија је допирала и до интимне сфере породичних годишњих одмора. Све социјалистичке земље покушавале су да уведу грађанске ритуале којима је намењено да замене верске ритуале и испуне директиве научног атеизма, као јединог објашњења егзистенцијалних проблема људског постојања. Такви покушаји нису увек били успешни. Тако, на пример у Бугарској именоване детета никада није постало популарно, за разлику од ритуала грађанског венчања и грађанске сахране. Међутим, многи други званични ритуали несумњиво су помогли убрзању процеса секуларизације у комунистичкој југоисточној Европи.

Истовремено, у земљама западног блока, постојали су покушаји изградње социјалне државе и снажне економије, не на државној пропаганди и комунистичкој идеологији „социјалистичке револуције“, већ на основу милитаристичких, патерналистичких или националистичких приступа. Пропаганда је у тим случајевима била обрнута, али је била одраз свог комунистичког еквивалента. У време диктатуре или ауторитарне владавине, та пропаганда била

је наметана једнако агресивно. Међутим, постојала је једна кључна разлика. Свуда где су постојали изабрани парламенти, постојала је слобода говора за изабране политичаре. Исто тако, критичка друштвена функција медија могла је да се настави, осим под диктаторском владавином.

У Грчкој, у време грађанског рата (1946–1949) и касније, државни „непријатељ“ није била буржоазија као у комунистичким земљама, већ су то били „комунистички бандити“. Током седмогодишње војне диктатуре (1967–1974) неки медији су затворени, док су остали били подвргнути цензури. Хиљаде противника хунте је мучено, затварано, принудно расељавано и лишавано држављанства у случају да побегну у иностранство. Мучење дисидента било је главни разлог избацивања Грчке из Савета Европе 1969. године, што је важан преседан. Заправо, вођа хунте, пуковник Јоргос Пападопулос, дао је допринос идеолошком арсеналу ауторитаризма употребљавајући хируршку метафору о држави као „пацијенту у гипсу“ коме је хитно потребан „доктор“. Истовремено је истичана „Револуција 21. априла“, уместо монархије, хеленско-хришћанске цивилизације и неопходног економског напретка у свим областима.

Војска је такође подржавала тежње да се изгради снажна економија у Турској, нарочито након усвајања Устава из 1961. године, којим је Република Турска дефинисана као „национална, демократска, секуларна и социјална држава под владавином права“. Потврда о секуларној природи државе била је суштински важна за националну доктрину. Међутим, за разлику од Грчке, сукоб левице и деснице одвијао се уз бројне неочекиване преокрете (у овом случају, улогу су играле и етничке поделе), уз сложене и непрекидне идеолошке и друштвене сукобе и променљив успех у очувању репутације Турске као секуларне и модерне државе Кемала Ататурка. Критички однос према његовом култу личности постепено је постајао део расправа у Турској. У раним фазама Хладног рата, идеолошке преференције Турске, као и њен економски и политички смер, с једне стране је одређивала совјетска претња, а с друге стране то су биле америчке безбедносне гаранције и финансијска помоћ. То је довело до редефинисања кемализма као антикомунистичке доктрине (заправо, та идеологија ће касније добити и другачији назив: „Ататуркизам“ [Atatürkçülük], како би се турске елите приближиле „слободном свету“ и ослободиле антиимперијалистичких импликација кемализма). Такво антикомунистичко престојивање темељне државне идеологије додатно ће оснажити култ личности

око Ататурка и доделити војсци задатак заштите идеолошког смера републике (углавном у складу са политиком НАТО савеза).

Намера овог поглавља јесте да представи уравнотежену слику различитих аспеката идеолошких процеса на Балкану током идеологизованог хладноратовског периода. Идеологија је била кључно оружје за оба блока, који су покушавали да демонстрирају и оправдају не само своју војну надмоћ, већ и моралну супериорност. То глобално надметање одражавало се и на балканска друштва, где су сви режими и лидери покушавали да остваре – или једноставно измисле – лојалност својих грађана. Међутим, ако се пропагандни механизми проучавају без социјалних и културних података, могло би се помислити да је пропаганда била заиста ефикасна или, супротно, да нико није био лојалан режиму. Реалност је мало сложенија. Иза пропагандне фасаде, доминантној

идеологији могао се пружити прећутни отпор, нпр. на радном месту или у породици. С друге стране, поред оних који су јавно исказивали противљење режиму, било је и тихих присталица режима који нису нужно били припадници владајућих елита. Тако су многи, нарочито међу нижим друштвеним слојевима, подржавали систем зато што им је омогућио бесплатно школовање, потпуну здравствену заштиту, бројне социјалне бенефиције и, што је пресудно, прилику за узлазну друштвену покретљивост, нпр. прелазак из села у град. У највећем броју случајева, чланство у партији било је предуслов за то; међутим, многи су то сматрали јединственом животном приликом. Као резултат тога, у пост-хладноратовском периоду, у многим земљама се манифестовала носталгија за комунизмом, посебно у земљама „транзиционим губитницама“, које су се тешко суочавале са проблемима у процесима трансформације.

► IV.1. ПРОПАГАНДА

IV-1. Пропагандни плакат жене која поздравља трактор, Бугарска 1950–1960.

НБКМ [Народна библиотека Св. Ѓирило и Методије], Гр VI 4387.

Слоган на плакату гласи „А сада, да прослави-мо“. Плакат треба да прикаже бугарске девојке које улазе у модернизовану пољопривре-ду „са знањем и одговорношћу за производне циље-ве“. Такође треба да покаже како само радници који су испунили производну норму заслужују да празнују (у овом случају, да прославе Први мај).

→
На плакату пише „Турски радни народе, жене и мушкарци који живите у Бугарској! Народна власт увек показује бригу за побољшање вашег материјалног и културног положаја. Дајте глас Отаџбинском фронту!“

IV-2. Пропагандни плакат на турском, Бугарска 1954.

НБКМ [Народна библиотека Св. Ѓирило и Методије], Гр VI 1516.

1. Опиши два плаката. Како су приказане жене (одећа, држање, израз лица)? Каква се политичка порука преноси таквим сликама? Зашто се, по твом мишљењу, плакати фокусирају на жене? Да ли овде препознајеш неки одређени стил?

2. Главна карактеристика социјалистичког реализма јесте извесни оптимизам који представља светлу садашњост и будућност идеалног друштва заснованог на социјализму. Да ли се та карактеристика може уочити овде? Пронађи додатне информације и визуелни материјал који представља тај стил у социјалистичким земљама тог времена.

IV-3. Предлози за организацију Параде радног народа у Букурешту 23. августа 1971.

За прославу двадесет седме годишњице ослобађања Румуније од фашистичког јарма, ми [Централни комитет Комунистичке партије Румуније] предлагемо следеће за радни народ општине Букурешт: 1. На Тргу авијатичара, војну параду и скуп радних људи треба организовати од 8 до 11 часова, са 150.000 учесника. [Догађај] ће отворити химна Социјалистичке Републике Румуније [СРР], а затим следе: војна парада; ред патриотске гарде са 3.000 бораца; ред омладине која је учествовала на обуци за одбрану земље сачињен од 1.100 омладинаца и одреда бригадира из патриотског рада од 900 другова; ред радног народа од приближно 134.000 грађана, од којих ће 3.000 другова предводити колону; ред спортиста од 6.000 другова; група пионира ће уручити цвеће државним и партијским руководиоцима; догађај ће се завршити парадом од 5.000 полицајаца. 2. ред радника ће носити следеће: портрете Маркса, Енгелса и Лењина; портрете чланова Извршног одбора Централног комитета Комунистичке партије Румуније [КПР]; заставе КПР и државне заставе СРР, у једнаком броју; грбове КПР и СРР; транспаренте са честиткама народа социјалистичких земаља; панеле са слоганима и цртежима о резултатима у производњи, цвеће и друге декоративне предмете [...]. 4. На Тргу авијатичара биће подигнута званична трибина, као и две бочне трибине од по 500 седишта, док ће на супротној страни бити подигнуте две трибине од по 550 седишта. 5. У поподневним

сатима 23. и 24. августа, на главним престоничким трговима и парковима биће одржани народни фестивали, са аматерским и професионалним уметничким саставима. [...]

Организоваће се 30 излета, као и карневали за младе, спортска такмичења и екскурзије.

Национални архив Букурешта, збирка: Централни комитет Румунске комунистичке партије, одељак: Председништво, документ 85-1971, стр. 44, 45.

IV-4. Војна парада у Београду 1949.

Музеј историје Југославије.

Народноослободилачка војска Југославије одржавала је војне параде од 1941. до 1945. као преглед војних јединица или ради обележавања важних догађаја. Војне параде Југословенске народне армије организоване су од 1945. до 1960. године. Прве велике параде одржане су 1. маја 1945. године у Београду, Крагујевцу, Нишу, Новом Саду, Сплиту и Сарајеву. У наредне две године војне параде су организоване у свим великим гарнизонима у славу Дана победе, 9. маја, Дана републике, 29. новембра, и Дана војске, 22. децембра. Од 1948. до 1957. параде су одржаване само 1. маја, и то само у Београду и републичким престоницама. Првомајске параде биле су организоване у оквиру прославе Међународног дана рада и у њима су, поред војних јединица, учествовале и спортске, политичке и друге организације. Параде су укинуте 1965. године из економских

разлога, и тада је одлучено да се одржавају сваке пете године на Дан победе. Прва војна парада којој није присуствовао врховни командант, маршал Тито (који је умро 1980. године), и последња у организацији Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, одржана је 9. маја 1985. године у Београду.

Два извора (IV-3 и IV-4) описују јавне ритуале. Који је смисао параде? Да ли се последњих година у твојој земљи одржавају параде и којим поводом? Истражи националне параде у твојој земљи.

IV-5. Увођење грађанских ритуала у Бугарској

А. Смернице о церемонији именовања, Стара Загора 1975.

Званичник изговара: „Данас смо се окупили да свечано дамо име још једном грађанину наше социјалистичке отаџбине, Народне Републике Бугарске: ћерки/сину породице Марије и Огњена Димитрова. Сваки грађанин ступа у друштво са својим именом. У духу бугарске традиције, родитељи су изабрали да свом детету дају име Албена. (Ако дете није бугарско, последња реченица се замењује, са нпр. „Родитељи су изабрали да свом детету дају име ...“). „Нека га он/она часно носи“. Хор почиње тихо да пева „Као борић“ од Асена Карастојанова. Помоћник официра почиње церемонију именовања. Мајка, која држи дете, устаје. Помоћник службеника: „Да Албена одрасте здраво и весело! Да буде жива и вредна! Да буде паметна и марљива! Да буде лепа као цвеће које цвета широм наше отаџбине! Да буде упорна и опрезна! Да донесе само радост својим родитељима! Да буде понос својих спонзора (кумова), својих бака и дедова! Да воли нашу отаџбину као што су је волели њени најбољи синови и ћерке! Да буде верна социјализму и комунизму!“ Церемонија именовања се завршава. Хор престаје да пева.

Сборник нормативни актове... , стр.100, 101.

Б. Фотографија именовања бебе, 1974.

<http://socbg.com/2015/01/%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%B2-%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D1%81-%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B5-80-%D1%82%D0%B5.html>, приступљено 21. 9. 2016.

1. Које су пожељне врлине и особине детета наведене у Смерницама? Које су личне, а које идеолошке?

2. Замоли родитеље да се присете успомена везаних за јавне или приватне ритуале, попут оних описаних у изворима IV-3, IV-4 и IV-5. Пронађи старе породичне фотографије. Упореди их са наведеним изворима. Затим конструиши свој наратив на основу усмених сведочанстава и других извора.

IV-6. „Кућа Попорулуи” [Дом Републике, познат и као Народна кућа; данас Скупштинска палата] у Букурешту

<https://daniilgaucan.wordpress.com/2011/08/05/casa-poporului-vazuta-din-plan-astral>, приступљено 12. 10. 2016.

Зграда која је данас позната као Скупштинска палата представља најречитији архитектонски симбол маније величине Николаје Чаушескуа. Он је донео одлуку о њеној изградњи после великог земљотреса 1977. године, када је стари центар града у Букурешту тешко настрадао. Чаушеску је наредио изградњу новог „градског центра” у главном граду – од нуле. Тако је стари крај Уранус срушен, како би

се раскрчио простор за Булевар победе социјализма и Народну кућу. Кад су почели радови, срушено је седам квадратних километара зграда и исељено 40.000 људи. Године 1989. укупни трошкови процењени су на 1,75 милијарди долара – у време када је режим, да би отплатио спољни дуг, уводио строге мере штедње. На изградњи Народне куће било је ангажовано чак 200 архитеката и око 20.000 радника.

1. Пажљиво погледај слику IV-6. Затим продискутуј одлуку о изградњи таквог објекта узимајући у обзир укупни трошак, економију земље и последице по људе из тог краја.

2. Зашто мислиш да је Чаушеску тражио такву грађевину? Прокоментариши назив „Народна кућа”. Шта је у тој кући било смештено у време владавине Чаушескуа, а шта је смештено данас?

3. Да ли знаш за сличне случајеве у твојој земљи?

IV-7. Антикомунистички плакат у Грчкој

Приватна колекција.

У хладноратовском контексту, антикомунизам је био доминантна карактеристика Грчке након грађанског рата, а ту идеологију су усвојиле и шириле такозване „национално свесне” политичке класе, монархија и армија. Овај пропагандни плакат штампан је уочи општинских избора у фебруару 1958, када је Уједињена демократска левица (ЕДА), савез левичарских снага који је обухватао забрањену Комунистичку партију Грчке (ККЕ), освојила друго место. На плакату је хоботница са совјетском капом, која се протеже преко читаве територије Грчке са својих осам пипака и на сваком од њих исписан је назив неке грчке групе или покрета који су наводно повезани са комунистичком субверзијом. На једном оку пише „ЕДА”, на другом „ККЕ”, чиме се изједначавају ове две организације. Порука плаката је „Гласај против ЕДА”.

Зашто је левица представљена као хоботница која протеже пипке преко целе Грчке? Пронађи сличне политичке плакате или карикатуре са хоботницом. Шта та слика симболизује? Који се образац понавља?

IV-8. Жена „ратник” у Социјалистичкој Албанији 1972.

Послератна Албанија била је рурална и неразвијена земља са веома слабом привредом и претежно патријархалним друштвом. Предратни пописи становништва откривају да је 80% Албанаца живело на селу и да је око 75% становника било неписмено. Неписменост међу женама још увек је била врло висока (1950. године око 67%). Међутим, комунистички режим извео је земљу на пут контролисане индустријализације и успоставио државни сектор у привреди. У руралним крајевима, приватна својина је постепено укидана и замењивана државним пољопривредним задругама. Таква привредна трансформација захтевала је велику радну снагу, што је променило положај жена у друштву. Жене су све чешће заузеле места у јавном животу, производњи, образовању и култури, док је патријархалну улогу породице преузела патерналистичка Партија. Та ће партија научити Албанке да буду „добре мајке и корисне за друштво, али пре свега раднице и војници у служби народа”. Према последњем попису становништва из комунистичког доба, 1989. године, сеоско становништво чинило је 65% укупног становништва, док је неписменост међу женама износила око 11%.

Фотограф Петрит Куми.

Прочитај пажљиво кључ и погледај фотографију. Шта открива држање ове девојке? Прокоментариши на часу следећу реченицу: „Жене су све чешће заузиле места у јавном животу, производњи, образовању и култури, док је патријархалну улогу породице преузела патерналистичка Партија. Та ће партија научити Албанке да буду 'добре мајке и корисне за друштво, али пре свега раднице и војници у служби народа'”.

Како се „унапређени положај” жене у друштву овде доводи у питање?

IV-9. Живео Централни комитет Партије рада Албаније под руководством Енвера Хоџе. Транспарент у фабрици

Фотограф Петрит Куми.

IV-10. Идеолошки симболи у комунистичкој Албанији: пијук, пушка и Историја Радничке партије Албаније

Фотограф Петрит Куми.

Опиши горњу слику. Који су симболи присутни? У каквој су они вези са одређеним карактеристикама земље?

► IV.2. КУЛТ ЛИЧНОСТИ

IV-11. Аниткабир, Ататурков маузолеј у Анкари (1944–1953)

Фотографија Лук Вутер.

Мустафа Кемал (Ататурк) умро је 10. новембра 1938. након што је радикално трансформисао турско друштво. Његов култ, који се већ градио за његовог живота, наставио се и након његове смрти. Ататурков маузолеј, рад Емина Оната и Орхана Арде, може се сматрати „највећим националистичким државним спомеником“ Турске, како тврди Сибел Боздоган. Његова изградња започела је 9. новембра 1944. уз

величанствену церемонију, а завршена је девет година касније. Споменик припада „Другом националном архитектонском периоду“ турске архитектуре (1940–1950), када је подигнуто много монументалних, симетричних зграда, са каменим блоковима у облику коцке. Истовремено, Маузолеј иконографски реферише на предисламску анадолску цивилизацију и одражава званичне турске историјске тезе о том периоду.

Како тврди Сибел Боздоган, Ататурков маузолеј може се сматрати „највећим националистичким државним спомеником“ Турске. Како ти то разумеш? Шта је маузолеј? Упореди са

извором VI-4 (Рушење Димитровљевог маузолеја, 1999) у књизи 2 и реци нешто о симболици ових споменика у јавној сфери.

IV-11. Култ личности породице Чаушеску. Румунски вођа као „кум“ на „ловачком крштењу“

Виртуелна фотографска библиотека румунског комунизма, <http://fototeca.iicr.ro/fototeca/>, приступљено 28. 7. 2016.

Румунски диктатор био је страствени ловац. Често је приликом својих званичних посета страним земљама добијао на поклон ловачко оружје. Међу његовим ловачким друговима били су и други познати лидери попут Јосипа Броза Тита и Тодора Живкова. За време лова у којем су учествовали припадници дипломатског особља акредитовани у Букурешту, румунски лидер је пожелео да буде „кум“ на ловачком крштењу.

IV-12. Символична Стаљинова сахрана у Књажеву, Софија, 9. март 1953.

<http://www.lostbulgaria.com/?cat=344>, приступљено 28. 7. 2016.

Погледај румунски филм *Nunta muta* (Тихо венчање) Хорашију Малаелеа о Стаљиновој смрти. Радња је следећа: у малом забаченом селу, године 1953, вест о Стаљиновој смрти прекинула је венчање. Пошто су све прославе забрањене, они одлучују да „веселење“ претворе у тихо венчање. Форшпан се може погледати на: <https://www.youtube.com/watch?v=LoRZBEpbqyA>.

Сазнај више о стаљинизму и продискутуј о томе како се он одражавао на свакодневни живот изван Совјетског Савеза.

IV-13. Изјава Валка Червенкова на пленуму Комунистичке партије Бугарске, 2. април 1956.

Управо од 1950. године па надаље, постепено и све чешће, налик на праксу Стаљиновог култа личности, почело је пречесто спомињање мог имена, почеле су похвале, егзалтације, приписивање непостојећих заслуга, константно истицање свега што сам учинио, што је довело до ситуације да се Червенков поистовећује са Централним комитетом [ЦК] и издиже изнад партије. [...] Ја нисам успео да у потпуној мери схватим озбиљност утицаја култа личности на мене и нисам урадио све што је неопходно да се тај утицај потпуно елиминише из мог рада. То се објашњава чињеницом да је култ личности, који смо увезли у нашу земљу, јако слаток отров који – без обзира да ли човек то жели или не – полако опија, заслепљује, ствара такво самопоуздање да [човек] де факто и формално себе поставља изнад ЦК, изнад Партије и државе, и све више верује у илузију да је његов ауторитет исто што и ауторитет Партије. [...] Под утицајем култа личности, који је достигао прилично велике размере у нашој земљи, развио сам навике и начин опхођења и издавања наредби, скоро као велможа, у Политбироу, у ЦК и у Партији. У суштини, развио сам менталитет [врховног] „вожда“. Навике, начини и методе рада које произилазе из таквог лидерског самопоуздања, настали из култа личности, могу се назвати *вождизмом*. То је значило да сам ја, и само ја, морао бити онај који разговара са Партијом и људима о свим важним питањима; да је иницијатива увек и свуда морала да буде моја; да сам прву и последњу реч о свему имао ја. Постао

сам, у ствари, монополиста свега и свачага, а посебно на идеолошком плану.

Кирјаков и др. (ур.), 2013, стр. 50–54.

Валко Велев Червенков био је вођа Комунистичке партије Бугарске од 1950. до 1954. године, и премијер од 1950. до 1956. Његову владавину обележила је консолидација стаљинистичког модела, брза индустријализације, колективизација и велики прогон политичких противника.

1. Пажљиво прочитај наведени извор. Како Червенков описује своју постепену трансформацију? Пронађи тачне речи које одражавају овај процес. Зашто мислиш да се то догађало?

2. Преточи ову личну исповест у позоришни монолог који прати визуелну презентацију ритуала култа личности сличних политичких лидера у свету.

3. Овај говор је одржан месец и по дана након познатог говора („О култу личности и његовим последицама“) који је одржао Никита Хрушчов на 20. партијском конгресу Комунистичке партије СССР, 25. фебруара 1956. Упореди та два говора. <https://www.marxists.org/archive/khrushchev/1956/02/24.htm>, приступљено 28. 7. 2016.

IV-14. Фудбалери плачу на вест о Титовој смрти

Сторџи, 14. мај 1980; Арена, 9. мај 1980.

После дуге болести, Тито је умро 4. маја 1980. Због улоге коју је имао у југословенском друштву и у међународној заједници, његова смрт, колико год очекивана (имао је 88 година), шокирала је већину људи. Ова фотографија је снимљена на фудбалској утакмици Хајдука из Сплита и Црвене звезде из Београда, неколико секунди након саопштења вести о Титовој смрти. Заплакали су и играчи и гледаоци.

IV-15. Смрт Енвера Хоџе

ПАРТИЈА И АЛБАНСКИ НАРОД
У ДУБОКОЈ ЖАЛОСТИ

НАШ ВОЉЕНИ ВОЂА ЕНВЕР ХОЏА ЈЕ УМРО

Другови, комунисти, радници, задругари, интелектуалци, жене и омладино Албаније, ратни ветерани и земљаци

Са дубоком тугом и болом обавештавамо вас да је данас, 11. априла 1985, у 02.15 часова, срце драгог и славног вође наше партије и наших народа Енвера Хоџе – генералног секретара Централног комитета Албанске радничке партије, лидера Генералног савета Албанског демократског фронта, врховног команданта оружаних снага Социјалистичке Републике Албаније – престало да куца.

Растали смо се од оснивача наше славне партије, организатора и вође народноослободилачког рата и вође наше народне револуције, творца нове социјалистичке Албаније. Јуначки командант наше народноослободилачке војске затворио је очи. Он је створио Демократски фронт и поставио темеље народне власти.

Живот и дело друга Енвера Хоџе јесте жива историја данашње Албаније. Његово име се везује за све борбе друштвених класа и све победе албанске партије и народа. Током свих фаза које је наш народ прошао, од стварања Комунистичке партије до данас, кад год се одређивала судбина нашег народа и отаџбине, његова мисао и личност увек су били присутни. У свим судбоносним тренуцима, када смо прелазили пут којим треба поћи и рат који треба водити, његово вођство и усмерење били су пресудни.

Zëri i Popullit, 11. април 1985.

Енвер Хоџа (1908–1985) био је комунистички вођа са најдужим стажом на власти. Током Другог светског рата, предводио је Комунистичку партију Албаније и претежно комунистичку Народноослободилачку армију. Након доласка комуниста на власт у новембру 1944, Хоџа је постепено постајао неприкосновени диктатор који је остао на власти скоро пола века. У почетку је вршио дужност генералног секретара Партије, премијера и министра спољних послова, а затим је дао оставку на све државне функције и преузео апсолутну власт као

генерални секретар Партије рада. Био је творац оштре економске политике, као и низа политичких савеза са Титовом Југославијом (1945–1948), Совјетским Савезом (1948–1960), и Маовом Кином (1960–78). Сматрајући комунистичку Албанију „једином социјалистичком земљом на свету“, водио је земљу у међународну изолацију од краја 1970-их па до своје смрти. Једна од карактеристика његовог режима била је жестока политичка репресија; око 20.000 Албанаца, од укупно 3 милиона становника, убијено је или затворено.

Зашто се, по твом мишљењу, жалост за покојним Стаљином, Хоџом и Титом изражавала на

такав начин? Шта то говори о вези између комунистичких лидера и народа?

► IV.3. РАЗЛИЧИТЕ ВЕРЗИЈЕ ИСТОРИЈЕ

IV-16. Изводи из уџбеника за четврти разред (1954)

УБРЗАНИ РАЗВОЈ КАПИТАЛИЗМА У БУГАРСКОЈ ПРОИЗВОДНОЈ ИНДУСТРИЈИ

У првим годинама двадесетог века, капитализам у Бугарској почео је убрзано да се развија, како показује велики број тада отворених фабрика. Истовремено, изграђене су путеви и аутопутеви, као и луке на Дунаву и Црном мору. За фабрике и возове био је потребан угаљ. Отворени су рудници у Димитрову [Пернику] и на Старој планини. Ослобођење [од османске владавине 1878] затекло је Бугарску са врло мало фабрика, док је већ 1911. године њихов број порастао на 350, са 16.000 радника.

КУЛТУРНИ НАПРЕДАК

Развој капитализма у Бугарској пратила је велика потреба за образовањем. Бугарској буржоазији требали су образовани људи за државне службенике, управнике фабрика, рачуновође, итд. Зато је у земљи отворено много школа, као и универзитет и Академија уметности у Софији. Основана је Бугарска академија наука.

ПОЛОЖАЈ РАДНИКА И СЕЉАКА

Само је буржоазија имала користи од тог културног напретка. Положај радника и сељака није се поправио. Буржоазија је брутално експлоатисала њихов

рад. Радници су добијали мале наднице. Живели су на периферији градова. Положај сељака такође је био бедан. Од јутра до вечери, сељаци су се мучили радећи на пољу застарелим алатом. Били су оптерећени порезима. Велики део њихове производње одлазио је на плаћање пореза и дугова.

Бурмов и др., 1954, стр. 93.

IV-17. Две различите верзије ослобођење албанске престонице Тиране, новембар 1944.

А. Улога бившег комунистичког премијера Мехмета Шехуа као једног од партизанских руководица високо је оцењена, 1967.

Битка за Тирану. Док је у Берату текао други састанак Антифашистичког народноослободилачког савета, Албанска народноослободилачка армија (АНА) водила је последње битке против немачког окупатора и остатака антиреволуционарних банди, који су на сваки начин покушавали да напусте Албанију како би избегли смрт.

Најважнији војни догађај у то време била је битка за ослобођење Тиране. [...] Главни штаб Првог корпуса израдио је детаљан план операције, према смерницама врховног команданта. [...] У Тирани, трупе Прве дивизије под командом Мехмета Шехуа требало је да крену у операцију.

У кључној фази офанзиве, покренуте 11. новембра, распоређене су и остале јединице АНА. [...] Након што су елиминисале готово сва непријатељска упоришта једно за другим, партизанске снаге су 14. новембра преузеле контролу над читавим градом, изузев три до четири непријатељска утврђења која су била под контролом непријатеља.

У међувремену, XV бригада је 11. новембра ослободила Елбасан, након тешке битке против хитлеровских трупа које су се повлачиле из Грчке. Те трупе, од око 5.000 људи, имале су задатак да нападну позадину партизанских снага које су опколиле Тирану, да униште град и заједно са немачким гарнизonom наставе повлачење ка Скадру. [Партизанским снагама] и житељима Тиране претила је озбиљна опасност. Али та опасност је савладана захваљујући одлучној и хитрој реакцији Првог армијског корпуса који је водио битку за ослобођење главног града.

Ујутро 17. новембра 1944. отпор непријатеља у главном граду је савладан. Велики део непријатељских снага био је опкољен и уништен. Тирана је ослобођена.

Битка за ослобођење Тиране трајала је још 19 дана. Борци АНА су јуначки нападали и заузимали непријатељска упоришта једно за другим, иако су она била појачана бодљикавом жицом и минама, тенковима и оклопним возилима. У борби против хитлероваца, заједно са партизанима, покренуо се читав народ Тиране.

Поло, 1967, стр. 810–813.

Б. Улога Мехмета Шехуа уопште се не помиње, јер је проглашен за „народног непријатеља“ након што је у децембру 1981. себи одузео живот

Битка за Тирану. Док је текао други састанак Антифашистичког народноослободилачког већа у Берату, Албанска народноослободилачка армија (АНА) водила је коначне битке са немачким окупатором и остацима антиреволуционарних банди, које су очајнички покушавале да напусте Албанију како би избегле смрт.

У тиранском одсеку, распоређене су трупе Прве дивизије.

У кључној фази офанзиве, која је започела 11. новембра, распоређене су друге јединице АНА. [...] Ликвидирајући непријатељска упоришта једно за другим, партизанске снаге су 14. новембра

заузеле готово читав град, осим неколико утврђених упоришта.

У јутарњим часовима 17. новембра 1944. сломљен је отпор непријатеља у главном граду. Тирана је ослобођена.

Поло, 1984, стр. 625–628.

IV-18. Различита тумачења краја Другог светског рата

Народноослободилачка борба (како су је називале њене присталице) током Другог светског рата постала је један од кључних догађаја на којима је почивао легитимитет социјалистичке Југославије. Званичне интерпретације рата нису допуштале никакве критичке ревизије. Злочини против непријатеља и ратних заробљеника гурнути су под тепих или умањивани. С друге стране, припадници поражених снага који су успели да побегну из Југославије релативизовали су своју улогу током рата, наглашавајући и често преувеличавајући те злочине.

А. Званична верзија југословенских комунистичких власти

Главешине усташког режима у последњим данима тзв. НДХ [Независне Државе Хрватске], кад је било очито да је Немачка изгубила рат, уверавале су и себе и друге злочинце и заведене десетине хиљада грађана и сељака у војничким униформама како ће се пробити у Корушку и тамо састати са савезничким војскама. [...] Југословенска армија је у априлу и почетком маја снагом од око 800.000 бораца разбила окупаторску војску, ослободила целу земљу, укључивши и Трст и избила на Сочу. Тиме су напoкон разбијене и квислиншке снаге. У току тих операција био је постигнут савез између четника и усташа о заједничкој борби против партизана, без обзира на пређашње крваве сукобе. [...] Јединице ЈА успеле су да пресеку пут квислиншким снагама на аустријско-југословенској граници и тако спречиле да се предају војскама западних сила заробивши око 50.000 војника, углавном усташа и четника. Остаци тих снага прешли су у Аустрију и у Италију где су смештени у логоре.

Биланџић, 1978, стр. 78, 79.

Б. Верзија хрватских политичких емиграната који су напустили земљу 1945.

У првим месецима 1945. становништво Загреба се удвостручило од силног прилива убогих прогнаника. У међувремену Дубровник, Сплит, Сињ, Имотски, Мостар, Широки Бријег, Травник, Сарајево, Нашице, Митровица, Госпић и друга хрватска места пала су у руке „црвених“, које су војно помагале Америка и Велика Британија. У свим овим местима одиграли су се призори таквих масакра и дивљаштва каква нису забележена од времена монголских и турских освајања! Титови су следбеници извршили свој наум ликвидације свих хрватских родољуба, мушких и женских, старих и младих, богатих и сиромашних, школованих или неуких. Бројком од 600.000 хрватских држављана убијених по свршетку Другог светског рата служио сам и се пре 25 година. [...] Хрвати се данас највише служе Николићевом проценом од преко 200.000 „блајбуршких“ жртава, а моју процену ни не спомињу, иако баратам с пет пута више примарних докумената него што се може наћи у књизи на шпанском те у Николић-Невистићевом каснијем преводу.

Прцела, 2001, стр. XXXI.

IV-19. Различита тумачења Другог светског рата двојице грчких историчара

Питање историјске оцене грчког отпора у време окупације сила Осовине 1941–1944. није искључиво везано за различите историјске приступе који су примењивани од 1950-их. Било је везано и за савремену политику и првенствено за то како су супротстављени политички блокови послератне Грчке градили своје идентитете. Признање комунистичког доприноса отпору, оптужбе за колаборацију, грађански сукоби у време окупације, само су неке од тема које су заокупљале, и још увек заокупљају, грчку историографију и политику.

А. Левичарска перспектива

Двадесет седмог септембра 1941. године, један број малих синдиката и политичких лидера, заједно са Комунистичком партијом (ККЕ) и њој блиским странкама, Социјалистичком партијом и новооснованим Савезом народне демократије, формирали

су Народноослободилачки фронт (ЕАМ) и истовремено створили центар војног отпора, Народноослободилачку армију (ЕЛАС), која се активирала у фебруару 1942. ЕАМ је ујединио огромну већину грчког народа и значај његових активности превазилазио је обичан покрет отпора. [...] Значај ЕАМ-а, његова тежња ка дубоким друштвеним реформама и доминација [ККЕ] у његовом руководству забринула је [Британце], предратне политичке партије и краљевску владу у Каиру, која је желела да створи друге покрете отпора.

Своронос, 1978, стр. 139,140.

Б. Десничарска перспектива

Људи најчешће поштују, и то с правом, Битку за Британију, као што обично презриво заобилазе „*pourquoi*“ Француза или свих оних који су у то време капитулирали. Али истовремено често неправедно игноришу грчки допринос [у Другом светском рату]. И сами Грци су делимично за то одговорни, јер не само што су још једном започели међусобне обрачуне, већ су се и показали неспособним да у миру искористе оно што су остварили и за шта су се жртвовали у рату. Краљ и влада су се борили у иностранству са западним савезницима у Ел Аламејну и Риминију, помагали својим трговачким бродовима и морнарицом, каква год она била. У самој Грчкој, пружили су отпор непријатељу. Колаборационисти и опортунисти чинили су незнатну мањину овог народа. Нажалост, унутрашње међустраничке расправе и непостојање организације и заједничког деловања омогућило је комунистима да ЕАМ-у пруже широку базу. Јер права истина је да су комунисти у ЕАМ-у увек чинили незнатну мањину.

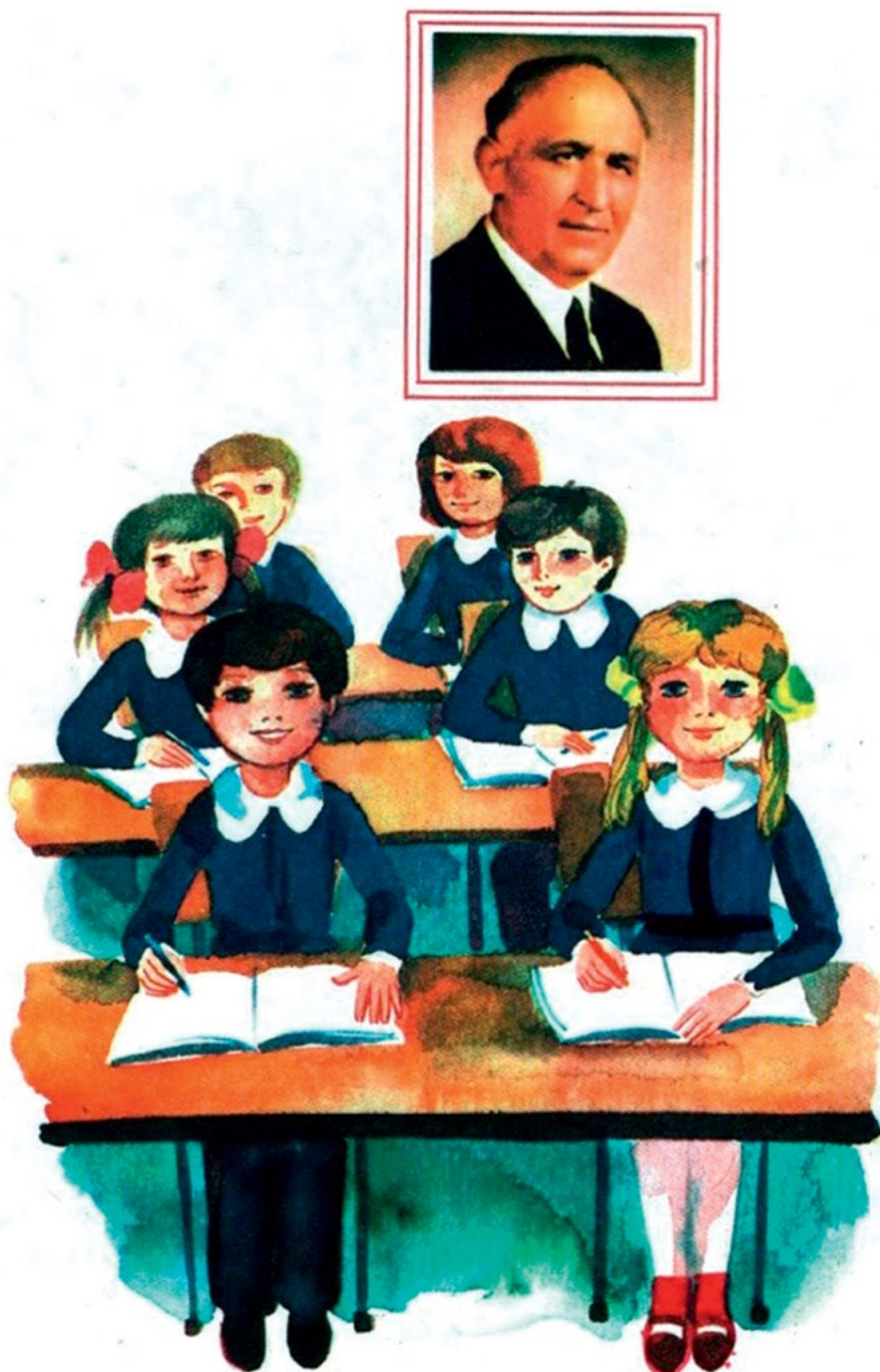
Маркезинис, 1968, Књ. 4, стр. 326.

Прочитај ова два тумачења покрета отпора у Грчкој. Уочи разлике између ова два приступа. Да ли постоје неки заједнички елементи и који су они? Продискутуј питање објективности историчара.

► IV.4. ОБРАЗОВАЊЕ

IV-20. Страница из последњег социјалистичког буквара у Бугарској, 1986.

<http://socbg.com/2015/01/%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%B2-%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D1%81-%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B5-80-%D1%82%D0%B5.html>,
приступљено 21. 9. 2016.

IV-21. Изводи из циркуларног писма послатог румунским школама у фебруару 1948.

Школе морају почети да функционишу новим темпом, динамичним и револуционарним. Морамо [...] покренути нови живот у народним школама. [...] Наставници ће у свакој школи организовати школски хор; [...] осим песама које би требало да буду у духу нашег времена, њихова ће обавеза бити и да припреме Интернационалу и совјетску химну. [...] Учионице ће бити украшене [на следећи начин]:

Угао АРЛУС-а, са портретима генералисимуса Стаљина, чланова Врховног савета [Велике народне скупштине], председника Савета министара, као и различити постери и слогани у славу пријатељских односа Совјетског Савеза и Народне Републике Румуније.

Зидне новине [пропагандне огласне табле] треба да садрже писмене саставе ученика о школи и друштвеном животу села, најбоље цртеже, итд, и треба их мењати једном месечно.

Образовање ученика у републиканском духу спроводиће се на свакодневним предавањима и кроз „Републикански час“, који ће се одржавати сваке суботе, по завршетку школских часова. [...] Наставници ће, уз помоћ ученика, прикупљати и користити потребан материјал из новина, часописа и брошура, и тако попуњавати фасциклу која се користи за „Републикански час“. [...] Све школе треба хитно да унесу следеће измене у [постојеће] уџбенике:

Читанка за први разред: Уклонити почетне стране са краљевским портретима.

Читанка за други разред: Уклонити почетне стране са краљевским портретима. На страни 131, избрисати реченице у лекцији о краљу. На страни 235. (Садржај), избрисати прва два реда.

Вежбанка за трећи разред: Избрисати речи „Његовом краљевском величанству Краљу додељено је највише совјетско одликовање, Орден победе“.

Математика за трећи разред (стр. 73. и 74): Прекрити слику бившег краља на кованицама од 20 и 100 леја.

Географија за четврти разред (страна 64): Избрисати синтагме „Фердинанд је крунисан“ „Фердинанд је крунисан за краља свих Румуна“, и заменити их са „Јединство свих Румуна се прославља“.

Циркуларно писмо бр. 2265, фебруар 1948, објављено у Службеном гласнику школе Инспектората округа Бакау, бр. 23-24/јануар–фебруар 1948. (Национални архив Јашија, збирка: Регионални инспекторат школа у Јашију, документ 97/1948, страна 21, стр. 1–13).

АРЛУС је акроним за Румунско друштво пријатељства са Совјетским Савезом. То је била културна организација основана од стране групе левичарских интелектуалаца у јесен 1944. Године и брзо се претворила у пропагандно средство под контролом државе, која ју је и финансирала.

Које су новине уведене у румунским школама 1948. године? Помоћу свог знања, објасни разлоге за брисање краља из уџбеника. Продискутуј о односу између сећања и заборавља.

IV-22. Писмо министра народне просвете К. Драмалијева Централном комитету Комунистичке партије Бугарске, 30. август 1950.

Другови, на проширеном састанку одржаном у Министарству народне просвете 21. августа усвојен је план за искорењивање неписмености, према којем 100.000 неписмених и 50.000 функционално неписмених треба уписати на курсеве описмењавања у школској 1950-1951.

Досадашњи рад дао је лоше резултате. Године 1948-1949. описмењено је 49.951 лице. Године 1949-1950. било је 49.192 полазника курсева описмењавања. Око 140.000 неписмених и функционално неписмених похађало је ове курсеве од 1945. до 1950. године.

Главни разлог за слаб резултат јесте што се овај рад вршио мимо Партије. Министарство народне просвете сматра да се могу очекивати велики успеси уколико се партијским организацијама повери задатак да директно учествују у кампањи за елиминацију неписмености и ако се за овај подухват заинтересује јавност. Наши напори да привучемо јавне организације нису дали значајне резултате. Елиминација неписмености и даље је „посао наставника“.

Бугарски народни савез жена требало би да води кампању међу женама, нарочито међу Туркињама и бугарским мухамеданкама. Требало би да организују дневне боравке за децу чије мајке похађају курсеве описмењавања.

Генерални раднички синдикат и Министарство индустрије треба да се потруде да пронађу све не-

писмене раднике и упишу их на курс, као и да обезбеде просторије за курсеве. Контролу редовног рада курсева треба да врше синдикални комитети и руководиоци предузећа. Треба обезбедити грејање, расвету и наставна средства, као и награде.

ЦДА [Централни државни архив], ф.1Б, инв. 6, арх. јед. 1090.

Пажљиво прочитај извор. Затим прокоментариши следеће реченице: „Главни разлог за слаб резултат јесте што се овај рад вршио мимо Партије” и „Наши напори да привучемо јавне организације нису дале значајне резултате. Елиминација неписмености и даље је 'посао наставника". Чији је посао искорењавање неписмености? Каква је била улога Комунистичке партије у јавним пословима, а нарочито у образовању? Како, према овом извору, Партија може помоћи да се искорени неписменост?

IV-23. Члан 16 првог грчког устава донетог после грађанског рата 1952. о образовању

Образовање се ставља под искључиву контролу државе и финансира га држава или локална самоуправа. У свим средњим и основним школама настава је усмерена на морално и интелектуално образовање младих и развој њихове националне свести на основу идеолошких принципа хеленско-хришћанске цивилизације. Основно образовање је обавезно за све и финансира га држава. Закон предвиђа да обавезно школовање траје најмање шест година. Високошколске установе су самосталне под надзором државе, а њихови професори су јавни функционери. Формирање образовних институција које функционишу у складу са Уставом и законима државе одобравају органи власти лицима која уживају грађанска права, као и правним лицима.

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως [Службени гласник], Година I, но. 1 (1. јануар 1952)

IV-24. Кипарска црква и образовање, 1970.

У изјави објављеној у последњем броју лимасолског недељника Паратиритис, 21. фебруара 1970, митрополит Антим китионски по-

новио је оно што је недуго пре тога рекао на проповеди у селу Ерими, да „они који тренутно владају Кипром нису Грци и не размишљају грчки” и да наставници имају „проблематичне националне и друштвене ставове”. Иако његови погледи нису одражавали ставове већине кипарских Грка, њихов утицај на друштво није био занемарљив, с обзиром на традиционалну улогу цркве у образовању кипарских Грка. То је посебно важило у периоду након 1967. године, због утицаја националистичког политичког дискурса грчких пуковника на кипарске Грке. Заправо, митрополитова индиректна критика председника Макариоса била је само варијација истих критика из Атине. Хунта је сматрала да је Макариосово толерисање левице неприхватљиво.

Неспорна је историјска чињеница да су Црква и школа одувек биле чувари грчко-хришћанске традиције; да су то најважнији и најснажнији елементи те традиције, који су током векова бруталног ропства очували националну свест грчког народа. Нисам сигуран и свакако не могу да тврдим да школа на Кипру више не игра ону улогу коју је некада имала. Међутим, оно што знам јесте да у основним и средњим школама постоје наставници са сумњивим националним и друштвеним ставовима, чији су напори фокусирани на стварање кипарске свести и одвлачење кипарске омладине од грчко-хришћанских традиција.

У овом тренутку морам да упутим честитку министру образовања, који је, упркос нападима са свих страна, чврсто одлучио да се бори за грчки карактер кипарског образовања. Морам такође да нагласим изванредно национално образовање које грчки официри пружају младим кипарским војницима.

Φιλελεύθερος [Филелефтерос] новине, 25. фебруар 1970.

Извори IV-23 и IV-24 говоре о грчко-хришћанској цивилизацији и грчко-хришћанској традицији. Какву је идеологију, по твом мишљењу, образовање у Грчкој и на Кипру покушавало да наметне деци у то време? Пронађи речи које изражавају ову идеологију и на основу њих наведи своје аргументе.

IV-25. Државни универзитет у Тирани са огромном сликом комунистичког вође Енвера Хоџе (1908–1985)

Фотограф Роланд Ташо

Фотографија је снимљена у октобру 1988. поводом осамдесетогодишњице рођења албанског комунистичког вође.

IV-26. Породично и сексуално образовање у Бугарској

Сексуално и породично-брачно образовање све више препознаје као саставни део укупног образовања социјалистичке личности. Као такво, сексуално и породично-брачно образовање, које представља посебан аспект образовног процеса, тесно је и непосредно везано за све друге области образовања: интелектуално, морално, физичко, естетско, идејно-политичко итд.

Сексуално и брачно образовање не треба схватити уско и несофистицирано. Заправо, сексуално и брачно образовање обухвата врло широк спектар тема које могу бити организоване у неколико група:

1. Сексуална просвета – пружање потребних информација и знања о биолошким, психолошким, друштвеним и здравствено-хигијенским аспектима сексуалног и породичног живота.

2. образовање о сексу (у ужем смислу речи) – педагошка активност кроз коју се свесно врши

сврсисходан и систематски утицај на личност младих, како би они формирали исправне ставове о сексу и породичном животу у складу са нормама комунистичког морала.

Читава ова сложена и обимна образовна и наставна активност мора трајати од раног детињства до доба када личност достиже пуну зрелост, полазећи од претпоставки савремене науке и категорички одбацујући све анахронизме из прошлости.

Данас када се наш образовни систем из темеља престројава, сексуално и породично-брачно образовање мора пронаћи своје легитимно место у укупном образовно-наставном процесу. У том циљу се израђују релевантни програми. Наравно, кад су у питању школе, поред доброг програма најважније је имати и добро обучен наставни кадар који је оспособљен да ради ауторитативно и стручно.

С друге стране, школа није једини фактор у остваривању систематског, сврсисходног, правовременог и научно утемељеног сексуалног и породично-брачног образовања. образовање о сексуалној и породично-брачној заједници мора бити посао за читаво наше друштво – породице, здравствене установе, друштвене организације, медије и културне институције.

Бостанџијев, 1979, стр. 24–26.

Шездесетих и седамдесетих година двадесетог века дошло је до необичне „револуције“ у понашању младих у социјалистичком блоку, и она је, чак и под строгим контролом режима, била повезана са сталним ширењем простора за контакт и интеракцију са западном популарном културом и „сексуалном револуцијом“, која је, с друге стране, подстицала одређене музичке укусе (првенствено преференције за разне врсте рок музике), промискуитетне праксе и идеологије ослобађања тела (попут нудизма). Водећи пример у том погледу била је Источна Немачка: источњонемачки нудистички покрет, који су власти толерисале, и бестселер Сигфрида Шнабла *Mann und Frau intim* (Човек и жена, интимно) направили су пометњу у читавом социјалистичком блоку. Покушавајући да контролишу нове ставове и идеје о полу и сексу, бугарске комунистичке елите покренуле су научне и образовне иницијативе у циљу државног и друштвеног регулисања интересовања младих за интимну сферу. Све је више чланака о моралном и сексуалном образовању објављивано у социјалистичкој штампи. Већ 1963. године, професор Тодор Бостанџијев отворио је прво сексолошко саветовалиште у Бугарској и покренуо низ иницијатива

за сексуално образовање. Поред писања чланака за женске и омладинске часописе и научно-популарних књига о сексуалним питањима, активно је радио на увођењу сексуалног образовања у школски програм. И други лекари и научници трудили су се да либерализују дискурс о сексу. Није случајно што је у предговору првом бугарском издању *Човека и жене, интимно* професор Христо Големанов, директор Института за здравствено образовање, цитирао следећи говор Тодора Живкова: „Питање сексуалне културе и сексуалног образовања младих још увек је готово проскрибовано у јавности. Незнање у овом домену често доводи физичко и морално здравље младих људи у непотребан ризик. Очигледно постоји потреба за стварањем свеобухватног система за сексуално и породично-брачно образовање младих.”

1. Прокоментариши извор IV-26 и кључ. Зашто је, по твом мишљењу, социјалистичким друштвима било толико важно да формирају одређене ставове о сексуалном животу и интимности? Притом, имај у виду непостојање верског образовања у то време.

2. Упореди ове иницијативе са данашњим сличним образовним праксама у твојој земљи.

IV-27. Устав Републике Турске, 7. новембар 1982.

Иако је Устав из 1982. практично одредио кемализам као званичну и једину идеологију, прогласивши оданост секуларизму, у том Уставу религији је истовремено додељена национална мисија. Према члану 24, искључиво је држава била задужена за верско образовање.

ЧЛАН 24

Образовање у области религије и етике спроводи се под надзором и контролом државе. Настава о верској култури и моралном образовању биће обавезна у наставним плановима основних и средњих школа. Други видови верског образовања и подучавања подлежу личним жељама појединца, а у случају малолетника, жељама његових старатеља.

ЧЛАН 42

Настава и образовање спроводе се у складу с принципима и реформама Ататурка, на основу савремених научних и образовних метода, под надзором и контролом државе. Образовне установе које крше ове одредбе неће се оснивати. [...] Ниједан други језик, осим турског, не предаје се као матерњи језик турских држављана у било којој образовној установи. Страни језици који се предају у образовним установама и правила која морају поштовати школе које врше обуку и образовање на страном језику утврђују се законом. Одредбе међународних уговора су заштићене.

<http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?docid=3ae6b5be0>, приступљено 26. 11. 2015.

Прокоментариши реченицу: „Ниједан други језик, осим турског, не предаје се као матерњи језик турских држављана у било којој образовној установи.”

ЗАДАЦИ ЗА ПОГЛАВЉЕ IV.4

Израз социјализација означава доживотни процес током којег стичемо вештине и навике неопходне за суделовање у друштву. Током тог процеса стичемо сазнања о друштвеним очекивањима – нормама, обичајима, вредностима и идеологијама. Постоје различити чиниоци социјализације у детињству. Поред породице, школа је један од најважнијих чинилаца. Зато се образовна питања редовно третирају не само као педагошка, већ и као политичка питања. Анализирај изворе у овом и следећем поглављу (IV.5, Језичка политика) и уочи неке праксе социјализације у образовном процесу. Обрати пажњу на друштвену, културну и политичку социјализацију, идентитетске политике и покушаје стварања „новог социјалистичког човека”. Изабери изворе имајући то у виду (имај у виду да неће сви извори бити од помоћи за решавање овог питања).

На Првој седници Антифашистичке скупштине Народноослободилачког фронта Македоније (АСНОМ), одржаној у Пчињи 2. августа 1944, македонски народни језик проглашен је службеним језиком македонске државе и постављени су темељи данашњег стандардног македонског језика. Процес кодификације језика наставио се формалним усвајањем македонске азбуке и законским регулисањем македонске ортографије. Комисија за језик и ортографију, коју је у новембру 1944. формирало Председништво АСНОМ-а, добило је задатак да ради на азбуци и ортографији. У мају 1945. Народна влада Републике Македоније усвојила је одлуку о увођењу македонске азбуке, која је затим објављена у првом броју првог македонског дневног листа *Нова Македонија*, 5. маја 1945. Седмог јуна 1945, Министарство народног образовања усвојило је предложени правопис. Кодификација је одражавала македонски народни говор. Одлуком Министарства народног образовања од 24. јануара 1946, *Грамаџика македонског језика*, лингвисте Круме Кепеског, усвојена је као уџбеник за средњу школу.

IV-29. Новосадски договор (1954)

У вишенационалној југословенској федерацији језичко питање често је постајало и важно политичко питање. Након што су Новосадским договором из 1954. хрватски и српски лингвисти утврдили да Хрвати, Срби и Црногорци говоре једним језиком који се зове српскохрватски тј. хрваткосрпски, хрватски лингвисти окупљени око Матице хрватске 1967. објављују Декларацију о називу и положају хрватског књижевног језика. Истицање посебности хрватског у односу на српски језик представљало је један у низу захтева за променом положаја Хрватске у Југославији.

ЗАКЉУЧЦИ

- 1) Народни језик Срба, Хрвата и Црногораца један је језик. Стога је и књижевни језик који се развио на његовој основи око два главна средишта, Београда и Загреба, јединствен, са два изговора, ијекавским и екавским.
- 2) У називу језика нужно је увек у службеној употреби истаћи оба његова саставна дела.

3) Оба писма, латиница и ћирилица, равноправна су; зато треба настојати да и Срби и Хрвати подједнако науче оба писма, што ће се постићи у првом реду школском наставом.

4) Оба изговора, екавски и ијекавски, такође су у свему равноправна.

[...]

7) Заједнички језик треба да има и заједнички правопис. Израда тога правописа данас је најбитнија културна и друштвена потреба. Нацрт правописа израдиће споразумно комисија српских и хрватских стручњака.

[...]

9) Комисије за израду правописа и терминологије одредиће наша три универзитета (у Београду, Загребу и Сарајеву), две академије (у Загребу и Београду), Матица српска у Новом Саду и Матица хрватска у Загребу. За израду терминологије потребно је започети сарадњу са савезним установама за законодавство и стандардизацију, као и са стручним установама у друштвима.

У Новом Саду, 10 децембра 1954.

Правовис хрватско-српског књижевног језика с његовим рјечником, 1960, стр. 9, 10.

IV-30. Декларација о називу и положају хрватског књижевног језика (1967)

Потписане хрватске културне и научне установе и организације сматрају да је неопходно потребно:

1. Уставним прописом утврдити јасну и несумњиву једнакост и равноправност четирију књижевних језика: словеначког, хрватског, српског, македонског. У ту сврху треба изменити формулацију из Устава СФРЈ, чл. 131, која би морала гласити овако: „Савезни закони и други општи акти савезних органа објављују се у аутентичном тексту на четири књижевна језика народа Југославије: српском, хрватском, словеначком, македонском.“ [...] Досадашња уставна одредба о „српскохрватском односно хрваткосрпском језику“ својом непрецизношћу омогућује да се у пракси та два упоредна назива схвате као синоними, а не као темељ за равноправност и хрватског и српског књижевног језика, једнако међу собом, као и у односу према језицима осталих југославенских народа. Таква нејасноћа омогућује да се у примени српски књижевни језик силом стварности намеће као јединствен језик за Србе и Хрвате. [...]

Потписане установе и организације сматрају да у таквим случајевима хрватски народ није заступан и да је доведен у неравноправан положај. Таква се пракса ни у којем случају не може оправдати иначе неоспореном научном чињеницом да хрватски и српски књижевни језик имају заједничку лингвистичку основу.

2. У складу с горњим захтевима и објашњењима потребно је осигурати доследну примену хрватског књижевног језика у школама, новинству, јавном и политичком животу, на радију и телевизији.

Телеграм, 17.3.1967.

Који су били главни захтеви Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика из 1967? Како се они разликују од Новосадског договора? На који је начин језик повезан са националним идентитетом? Да ли је могуће да различити народи говоре исти језик? Да ли знаш за такве примере? Прокоментариши друге важне аспекте сваке нације.

IV-31. Резолуција Језичког конгреса о албанском стандардном језику (Тирана, 1972)

[...]

III. Иако уважавамо заједнички књижевни језик као једно од највећих културних достигнућа нашег социјалистичког друштва, као круну неуморног рада многих генерација које су и у најмрачнија времена сањале о овом дану и беспощедно радиле на његовом остварењу, Конгрес апелује на све Албанце да користе јединствени књижевни језик као снажно оруђе друштвеног напретка и да раде на његовом непрекидном развоју и процвату.

1. Конкретно, Конгрес апелује на:

- а) Албанске школе, главне центре који образују младе да воле свој матерњи језик, да прихвате заједничке норме књижевног језика и правописа који је усвојио Конгрес и потпуно примењују нова правописна правила од школске 1973-74. године.
- б) Установе за израду уџбеника, да припреме и објаве додатни наставни материјал и друге материјале неопходне за усвајање и практично овладавање нормама књижевног језика и правописа.

в) Албанске писце, који играју важну и директну улогу у кристализацији и усвајању националног књижевног стандарда, да неуморно раде на увођењу и ширењу заједничког правописног стандарда.

г) Издавачке куће, да верно поштују правописна правила и активно помажу у ширењу књижевног стандарда и развоју народне језичке културе.

д) Државне установе, друштвене организације, научне и културне институције, да предузму мере за примену правописних правила у писаном језику.

ђ) Радио и телевизију, позориште и кинематографију, да настоје да примењују граматичка правила и правилни изговор и допринесу ширењу стандарда говорног књижевног језика.

е) Образовне и научне институције које се баве проучавањем албанског језика, да будно воде рачуна о правописним проблемима и додатном проучавању ове области.

2. Имајући у виду промене које књижевни језик доживљава током свог развоја и нове проблеме које отвара језичка пракса, Конгрес препоручује да се убудуће, и кад је неопходно, граматичка правила подвргавају одговарајућим побољшањима и изменама.

Конгрес изражава чврсто уверење да ће овај позив бити поздрављен и да ће подстаћи наставнике, писце, културне и научне раднике, читаву интелигенцију и све радне људе који стваралачким активностима обогаћују и унапређују наш књижевни језик.

www.shqiptarja.com, приступљено 21.10.2015.

IV-32. Министар за национално образовање Јоргос Ралис о увођењу *димотској* (народног језика) у основно и средње образовање (Грчки парламент, 7. април 1976)

Такозвано „језичко питање“ забринуло је Грчку крајем 19. века. У питању је био спор између присталица народног језика (*димотски*) и присталица *каџаревусе*, вештачког „чистог“ језика који је имитирао старогрчки. Избор званичног и наставног језика државе представљао је политичко, друштвено и идеолошко питање, јер је био директно повезан са дефинисањем грчког националног идентитета. Од почетка 20. века покренут је низ

→

неуспешних образовних реформи. У послератном периоду, најважнију реформу спровела је центристичка влада Јоргоса Папандреуа 1964. године. Међутим, та реформа је укинута током диктатуре, и *димотшики* је тек 1976. године усвојен као службени језик у основним и средњим школама и на универзитету.

Овим предлогом закона намеће се један језик. Данас не постоји ниједан. Само треба да погледате неки документ из пера неког државног службеника млађег од тридесет пет година, или неког ко је управо завршио средњу школу. Ситуација је ужасна, како у смислу правописних грешака, тако и у погледу синтаксе. За то је крива чињеница што се у основним школама користи *димотшики* а у средњим *каџаревуса* – а они не знају ни један. Чак ни ми, који смо завршили средњу школу када је царевала *каџаревуса*, не говоримо тај језик. И пошто га чак ни ми не говоримо, замислите само кроз какве муке пролазе деца и колико то утиче на њихово размишљање. Да ли неко може логично да размишља кад своје мисли не може да

изрази? Зато уз увођење димотског грчког, тражимо, изузев позајмљеница и идиома, увођење јединственог језика.

Πρακτικά της Βουλής [Скупштински стенограми], 1976, књ. 7, стр. 4118, 4119.

Језичко питање веома је важно за неговање националне свести. „Језички ратови“ подстакли су читав век социјалних немира (као у случају Грчке) или су изазивали етничке сукобе. Зашто је језик, по твом мишљењу, толико важан за самосвест грађана? Подсети се теорија о националној припадности и националној свести заснованој на критеријумима као што су језик, религија и традиција (немачки приступ/романтизам) или критеријумима попут слободне воље и слободе избора, дељења истих ставова и осећања (француски приступ/просветитељство). Затим прокоментариши тему језичке политике имајући у виду своју земљу.

► IV.6. УМЕТНОСТ

IV-33. Одлука Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Бугарске о „даљем убрзању развоја бугарске архитектуре и уметничке синтезе у изградњи архитектонско-уметничког изгледа градова и животног простора“ (28. јун 1977)

Политбиро доноси
ОДЛУКУ

1. Бугарска социјалистичка архитектура треба да настави да активно учествује у стварању комплексног животног простора који ће задовољити растуће материјалне и духовне потребе зрелог социјалистичког друштва, те допринети формирању заокружене, хармонично развијене социјалистичке личности. [...] Истовремено, архитектура мора бити оличење богатог духа нашег народа, вековне љубави Бугара према лепоти. Она мора у највећој могућој мери да служи естетском образовању народа и омладине. Главне одлике наше архитектуре би требало да буду њена дубоко народна природа која одражава бригу Партије за народ, њихову срећу и добробит; обазривост у коришћењу

народног новца и државних ресурса; оријентисање на најмодерније индустријске методе за брзу реализацију грађевинских радова заснованих на стандардизацији и унификацији; и лепоту и савршенство архитектонског изгледа зграда и стамбених комплекса. Нашу архитектуру треба да одликује њена концептуално-естетска зрелост и стилска чистота архитектонских концепата. Она треба да одражава друштвене процесе и појаве у функционалној структури зграда и стамбених комплекса. На основу високих креативних достигнућа која су остварена и сложених услова и могућности за нови развој, наша архитектура има ургентан историјски задатак да створи социјалистичке архитектонске класике.

Државни архив, ф. 15, инв. 55, арх. јед. 494.

IV-34. Култура обележавања Другог светског рата у Југославији

А. Споменик Желимира Јанеша у Новом Винодолском, 1951. – социјални реализам

Палим борцима у ослободилачком рату, 1941–1945.

(фотограф: Михал Клајбан).

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Novi_vinodolski_\(center\),_Croatia_\(1\).JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Novi_vinodolski_(center),_Croatia_(1).JPG), приступљено 29. 8. 2016.

Желимир Јанеш (1916–1996) стварао је апстрактну уметност под утицајем Константиана Бранкушија, али и споменике у соц-реалистичком стилу, по наруџбинама државе.

Б. Споменик партизанима Војина Бакића на Петровој гори (Хрватска) – апстрактна уметност

Српско народно вијеће, Архив (без броја).

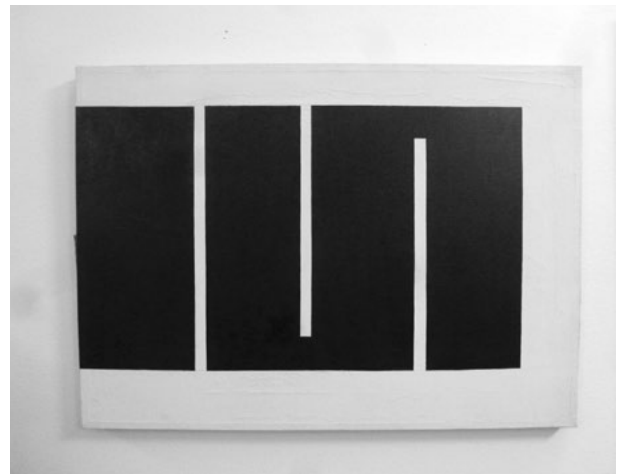
Ова два споменика – која обележавају народноослободилачку борбу – документују промену ставова према уметности у меморијалној култури комунистичког периода. Први споменик (1951) типичан је за послератни период – његова форма је фигуративна и хиперреалистична. Такве

споменике су често наручивале локалне заједнице. Они су подизани у славу локалних јунака и ратних жртава и одражавали су уметнички укус ових заједница. Други споменик спада у огромне државно финансиране апстрактне споменике, карактеристичне за период од 1960-их година па надаље. Држава их је наручивала од познатих уметника и вајара (у овом случају Војина Бакића, истакнутог хрватског вајара српског порекла). Иако је Тито јавно изражавао одбојност према апстрактној уметности, такве споменике је држава финансирала у читавој Југославији.

IV-35. Апстрактна уметност

А. „Меандар” Јулија Книфера

Приватна колекција Маринка Судца.

Јулије Книфер (Загреб, 1924 – Париз, 2004) један је од најзначајнијих хрватских уметника 20. века, представник покрета „Нове тенденције” с почетка шездесетих. Његова уметност искључује и фигуративно и апстрактно, концентришући се на процес стварања уместо на објекат. Његова најпознатија дела су меандри, изведени различитим техникама (слике, цртежи, графике, фреске, колажи). Музеј савремене уметности у Загребу изграђен је у облику меандра. Његови меандри су изложени у многим европским музејима и галеријама, посебно у Немачкој и Француској.

Б. Изводи из манифеста групе Ехат-51 (Загреб 1951)

ГРУПА ЕХАТ-51 [...] сматра да методе рада и принципи тзв. апстрактне уметности нису израз декадентних тежњи, већ напротив види могућност да се студијем тих метода и принципа развије и обогати подручје визуелних комуникација. [...] у вези са схватањем наше стварности као тежње за прогресом у свим видовима људског деловања, група види нужност борбе против преживелих схватања и продукције на подручју ликовних уметности; коначно својим главним задатком сматра усмерење према синтези свих ликовних уметности, као прво, и, као друго, давање експерименталног карактера раду, будући да се без експеримента не може замислити прогрес креативног приступа на подручју ликовних уметности.

Б. Бернарди, архитекта; З. Бреговац, архитекта; И. Пицељ, сликар; З. Радић, архитекта; Б. Рашица, архитекта; В. Рихтер, архитекта; А. Срнец, сликар; В. Захаровић, архитекта.

Денегри, 2000, стр. 69.

После напуштања праксе обликовања друштва према совјетском моделу (1948), Југославија је започела политичке, економске и друштвене промене. У култури је највећа промена била одбацивање социјалистичког реализма као прописане форме деловања. Уметници су добили много више слободе за креативност и изражавање него у другим комунистичким земљама. Ова промена довела је до међународно признатих уметничких достигнућа на подручју архитектуре, ликовне уметности, вајарства, анимираног филма итд.

IV-36. Нови талас у музици

Нови талас је музички жанр популарне културе која се развила у Југославији под утицајем панка и новог таласа, већ популарних у Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама крајем седамдесетих година. Југословенски Нови талас није био само копија западног модела, већ је као генерацијски феномен успео да створи специфичан музички израз. Најутицајније групе биле су Прљаво казалиште, Хаустор, Азра, Филм, Панкрти, Лачни Франц, Лајбах, Пекиншка патка, Шарло акробата, Електрични оргазам, Идоли, Луна, Ла Страда, Параф, Лаки пингвини и Боа. Пре него што су се

појавили њихови албуми, Шарло Акробата, Електрични оргазам и Идоли снимили су заједнички албум под називом „Пакет аранжман“. У фебруару 1982. године оформљен је култни бенд Катарина II (касније Екатерина Велика). Алтернатива коју је нудио Нови талас огледала се у једноставној музичкој форми, визуелној презентацији (омотима и плакатима) и текстовима који су често били критични према доминантном поретку. Иако критичан, југословенски Нови талас није наилазио на велики отпор комунистичких институција. Подржавали су га часописи попут *Полеџа* из Загреба и *Џубокса* из Београда, као и телевизијска емисија *Рокенролер*. Средином осамдесетих година Нови талас је полако ишчезавао, али се тај период сматра „златним добом“ поп и рок музике у земљама насталим након распада Југославије. Значају југословенског Новог таласа одавали су признање и западни медији (*Мелоди мејкер*, *НМЕ*, *Кекранг*), који су хвалили његов квалитет и оригиналност.

Пољска у мом срцу

Гдањск осамдесете / Кад је јесен рекла / Не /
Гдањск осамдесете / Држали смо палчеве / рудари / студенти / бродоградиле / сви ми /
Гдањск осамдесете / Узавреле творнице / Два пута се не шаљу / тенкови на раднике / Нису се усудили /
Побиједили смо / сви ми / Пољска / у моме срцу / мазурка / Пољска / Никад није дала Квислинга / Сваки дан / полонеза / звони на мојим вратима / Пољски јантар / наруквице / Волођине чуке / шибер у пола цијене / Папа Војтила / И ја /
Гдањск осамдесете / Редови за новине / независни синдикати / комитети заштите /
Гдањск осамдесете / Узавреле творнице / Два пута се не шаљу / Тенкови на раднике / Тенкови на раднике / Тенкови на нас

Азра, Албум *Сунчана сјрана улице*, 1981.

Ова песма (објављена 1981. године) говори о штрајку у бродоградилешту у Гдањску, у организацији првог пољског независног синдиката *Solidarność* (Солидарност), као и о догађајима из 1970. када су сличан штрајк угушиле Пољска народна армија и грађанска милиција, уз 42 жртве и више од 1.000 повређених. У време кад је песма написана, многи Пољаци су долазили у Југославију и од врата до врата продавали јантар, постељине и другу робу („Волођини сатови“ су јефтине совјетски сатови). Папа Јован Павле II (Карол Јозеф Војтила), изабран 1978. године, био је симбол отпора комунизму.

IV-37. Алтернативни плакат за Дан младости, Словенија, 1987.

Аутори: Роман Урањек А.Д. Кнез Дарко Покорн и Миран Мохар, Neue Slowenische Kunst.

Дан младости је био празник младих Југославије и „поклапао“ се са рођенданом Јосипа Броза Тита, 25. маја. На тај дан су се у школама одржавали разни спортски догађаји и прославе. Међутим, најважнији догађај била је Штафета младости или Титова штафета. Млади су преносили штафету кроз све југословенске републике до последње станице у Београду, где је последњи носилац предавао штафету Титу и честитао му рођендан. Средином осамдесетих, појавом друштвених покрета и захтева за демократизацију, почеле су да се јављају идеје о забрани Штафете младости. Ту идеју је подржао и Савез социјалистичке омладине Словеније. У знак протеста, организована је манифестација под називом Штафета апсурда, где је наред Љубљане донет балван који је, затим, моторном тестером обликован у палицу. Плакат за 1987. годину направио је студио *Нови колективизам* (Нови колективизам), који је био део групе *Neue Slowenische Kunst*. Нови колективизам →

је симболично реконструисао нацистички плакат додавањем комунистичких симбола. Плакат је изазвао такозвану „плакатну аферу“. Под притиском руководства Комунистичке партије, Савез социјалистичке омладине Словеније на крају је променио плакат. Последња штафета младости одржана је 1987. године, док је последња прослава Дана младости одржана годину дана касније.

IV-38. Џез фестивал у Бледу, 1960.

Словенска кроника 20. столећа [Словеначка хроника 20. века 1941–1995], Нова ревија, Љубљана 1997, стр. 263.

За разлику од других западних (капиталистичких) утицаја, које је социјалистичка држава одбацивала, џез никада није био забрањен у Југославији. Заслугу за то има композитор и шеф Плесног оркестра РТВ Словеније, Бојан Адамич, који је оснивао партизанске културне групе током рата и аранжирао многе партизанске маршеве у џез стилу. Идеја о одржавању југословенског џез фестивала рођена је на музичком фестивалу у Опатији (Хрватска) 1959, и реализована наредне године у словеначком туристичком граду Бледу. Године 1967. фестивал се преселио у Љубљану и постао међународни фестивал који је угостио највеће представнике џез музике у свету, као што су Тони Скот и Џон Луис.

ПОГЛАВЉЕ V: ЕКОНОМИЈА

Увод	161
V.1. Аграрне реформе	164
V.2. Индустијализација	168
V.3. Урбанизација	176
V.4. Инфраструктура	186
V.5. Финансије	189

► УВОД

По завршетку Другог светског рата, балканске земље запале су у озбиљне економске проблеме чије је решавање зависило од снажних политичких идеологија и геостратешких интереса. Застрашујуће последице рата биле су бројне и разноврсне: осиромашена производна индустрија, тешко оштећена инфраструктура, озбиљне nestaшице хране и сировина, огромна инфлација, слаба пољопривредна производња, бујање црне берзе – да поменемо само неке. У исто време, почетак новог идеолошког рата, Хладног рата, поделио је Европу дуж политичких и економских линија. У јуну 1947. Сједињене Америчке Државе предложиле су Маршалов план (назван по тадашњем државном секретару Џорџу Маршалу), који је подразумевао помоћ за европски опоравак у вредности од 13 милијарди долара, у периоду од четири године (почев од 1948). Совјетски Савез и његови сателити позвани су да учествују, али је Стаљин то одбио, протумачивши план као претњу совјетском утицају. Исто су учиниле Албанија, Бугарска, Румунија и Југославија (заједно са Пољском, Мађарском, Чехословачком и Финском). Тако су те земље пропустиле прилику да искористе америчку помоћ која је у западној Европи и Грчкој довела до много бржег економског опоравка, нормализације економског живота и пораста животног стандарда у року од десет година. Политички антагонизам капитализма и комунизма/социјализма директно се проширио на економску област. Осим Грчке и Турске, Југославија је била једина балканска земља са комунистичким режимом која је добила помоћ у оквиру Маршаловог плана након прекида односа са Совјетским Савезом.

Након изузетно деструктивне окупације (1941–1944) и грађанског рата (1946–1949) Грчка је забележила драматичан опоравак. Крајем 40-их и почетком 50-их, америчка помоћ допринела је очувању стабилности грчке привреде. Укидање америчке помоћи приморало је Грчку да стане на своје ноге. Стабилизована је национална валута, драхма, вртоглава инфлација која је владала током четрдесетих стављена је под контролу, спроведене су значајне реформе у области финансијског пословања и банкарства, буџет је доведен у ред и држава је ушла НАТО 1952. године. Уз девалвацију 1953. и либерализацију економије, привреда је напредовала и стопа раста је остала изразито висока у наредних 20 година.

Висока стопа привредног раста комбинована је са ниском инфлацијом, скоро уравнотеженим буџетом и одрживим спољним дугом. У овом периоду Грчка је започела велике инфраструктурне пројекте, привукла бројне стране инвестиције, успела да развије кључне индустријске секторе, импресивним темпом ширила капацитете снабдевања електричном енергијом и драматично побољшала транспортну и телекомуникациону инфраструктуру. Резултат је био значајан пораст националног дохотка по глави становника. На крају, 1961. године, држава је постала придружени члан Европске економске заједнице (ЕЕЗ) – једне од кључних организација капиталистичке економије, уз Организацију за економску сарадњу и развој (наследницу Организације за европску економску сарадњу, првобитно основане 1948. да руководи спровођењем Маршаловог плана помоћи за Европу) и Европске асоцијације за слободну трговину. Поред ових економских успеха, у време диктатуре пуковника забележен је значајан развој туризма и пољопривреде захваљујући подршци САД и државним интервенцијама.

Иако је Турска прихватила Маршалов план нешто касније од Грчке, пратила је исти развојни модел када се придружила НАТО-у 1952. године. Држава је подстицала улазак приватног капитала у индустрију и покушавала да се избори са дугогодишњим пољопривредним проблемима. Такође је олакшала процесе приватизације, који су трајали укупно тридесет година. Међутим, истинске економске реформе и брз раст уследили су тек од осамдесетих година. И у Турској су имплементирани државни приоритети и искоришћена је спољна финансијска помоћ – од стране војне диктатуре генерала Кенана Еврена у периоду 1980–83, али и од стране каснијих влада након обнове парламентарне демократије. Постојала је тенденција ка индустријском расту, помагању интензивне трговине, здравом организовању туристичке индустрије, као и другим позитивним помацама. На парламентарним изборима 1983. и 1987. победила је Отаџбинска партија (АНАП) Тургута Озала, која је такође спроводила политику убрзане приватизације и финансијске стабилизације. До осамдесетих година, Грчка и Турска су значајно модернизовале привреду у поређењу са четрдесетим и педесетим, и успеле су да искористе позитивне аспекте западњачке верзије социјалне државе.

Насупрот тржишне економије стајала је планска привреда, у којој се размена робе вршила на основу централног планирања и контролисане производње државних предузећа. Исто тако, Маршалов план, НАТО и с њима повезане европске међународне економске организације имале су алтернативу у Савету за узајамну економску помоћ (СЕВ) и Варшавском пакту. Године 1949. Совјетски Савез је створио СЕВ као орган за координисање привреда и државних економских планова земаља источног блока. Године 1950. СЕВ је обухватао Совјетски Савез, Бугарску, Румунију, Пољску, Чехословачку, Мађарску, Немачку Демократску Републику (ДДР) и Албанију. Касније је Албанија изашла, Југославија је добила статус посматрача, док су се придружиле неке земље у развоју, попут Монголије, Кубе и Вијетнама. У почетку, најважнији принцип СЕВ-а била је готово бесплатна размена научних достигнућа и технологија међу чланицама. Уопште узев, економска интеграција (како би се изједначиле „разлике у релативном недостатку роба и услуга међу државама кроз планско уклањање баријера у трговини и друге врсте интеракција“) постепено је постајала главни принцип активности СЕВ-а. *Пересџројка* и закључивање споразума о сарадњи са ЕЕЗ 1988. године практично су означили почетак краја СЕВ-а.

Док је економски развој западно оријентисаних балканских земаља изграђиван на моделу „финансијске помоћи из САД, државне подршке за поједине индустрије и подстицања приватног предузетништва“, социјалистички модел се заснивао на радикалној трансформацији економске структуре кроз колективизацију, национализацију и принудну индустријализацију. У пракси, модел који је успостављен у земаљама источног блока карактерисало је потпуно државно власништво и контрола над тешком индустријом и другим кључним привредним гранама, самодовољност економског система у оквиру СЕВ-а и планска регулација свих економских процеса (са различитим нивоима пољопривредне колективизације и одређеним степеном допуштеног приватног предузетништва у појединим земаљама).

Укидање приватне својине, национализација средстава за производњу и успостављање нове, „праведне“ дистрибуције материјалних добара били су императиви који ће истовремено покретати и кочити привредни развој балканских социјалистичких земаља. Колективизација, посебно у Бугарској и Румунији, радикално је и неповратно трансформисала традиционално село. Она је довршена, боље речено проглашена је довршеном, између краја 1950-их

и средине 1960-их. Колективизација земље нагло је изменила претежно пољопривредну економију ових земаља, за разлику од постепеније трансформације Грчке и Турске. Организација земље и радне снаге у велика задружна домаћинства и увођење савремене механизације повећали су пољопривредну производњу. Тај процес је имао непосредан друштвени ефекат утолико што је ослободио вишак радне снаге и довео до широке урбанизације. Једна од друштвених и психолошких последица колективизације земље била је отуђење сељака од традиционалног начина живота и њихово навикавање на градски живот. Колективизација и промене у аграрној економији такође су подривали традиционални сеоски начин живота. Урбанизација је имала још једну последицу, тзв. „рурбанизацију“ градова у комунистичким друштвима; истрајност, односно непромењивост руралних обичаја који су одређивали свакодневно понашање и односе нових грађана. Електрификација, нова саобраћајна инфраструктура и константан утицај медија представљали су најкраћи пут до модернизације ове врсте. Она је обухватала опште побољшање начина и квалитета живота кроз увођење универзалне бесплатне здравствене заштите и веће могућности за лични развој кроз масовно образовање и стручно усавршавање. Међутим, тај процес је дугорочно довео до депопулације села и данашње тенденције нестанка села као друштвених, економских и културних јединица.

Национализација индустријских предузећа и банака представља још један аспект социјалистичке револуције у економији. Идеолошки императив убрзане индустријализације значајан је покретачки фактор у развоју привреде комунистичких земаља; индустријализација је захтевала трансформацију тешке индустрије у водећу привредну грану како би се постигла економска независност. Рударство, металургија, енергетска и хемијска индустрија нису били само важни симболични показатељи комунистичког прогреса, већ и ургентни приоритети привредног развоја. Класичним марксистичким законима додата је стаљинистичка замисао да централизован привредни систем мора постати довољно самоодржив да испуни сопствене потребе и потребе друштва. Али, та теорија била је упитна чак и у великој земљи богатој природним ресурсима као што је Совјетски Савез. Имајући у виду категоричан приоритет тешке индустрије (укључујући и војну технологију) и непостојање праве тржишне конкуренције, привреда је повремено морала да надокнађује недостатак неких роба и прехрамбених производа, као

и њихов квалитет који није увек био висок. У „економији несташице“, како ју је дефинисао мађарски економиста Јанош Корнај, недостаци овог система постали су нарочито уочљиви у поређењу са просперитетом и потрошњом на Западу осамдесетих година. Упркос реторици „одбране достигнућа социјализма“, вера становништва и владајућих елита у предност овог економског модела била је у то доба уздрмана.

Неке класичне марксистичке тезе о економији почеле су да губе утицај већ крајем педесетих година, што је доказано напуштањем колективизације у Југославији и Пољској, као и умереним допуштањем приватног предузетништва у Мађарској. Уопште узев, од шездесетих година било је неких покушаја привредних реформи које су обухватале увођење уговорног односа међу предузећима и трошковног рачуноводства и самофинансирања на нивоу предузећа, уз смањивање државних субвенција и дозвољавање одређеног степена самоуправљања. Те реформе, међутим, нису утицале на саму суштину система. Нису успели ни покушаји, крајем осамдесетих, да се успоставе хибридне форме између тржишне и планске привреде; након 1989. они су чак сматрани једним од узрока пропасти социјалистичких режима.

Једина социјалистичка земља на Балкану која је успела да развије хибридни економски систем била је Југославија. Након разлаза Тита и Стаљина, тек започета колективизација била је „одложена“ и уведен је посебан систем власништва, подељен на „друштвени“ и „приватни“ сектор у пољопривреди. Истовремено, приватна иницијатива је омогућена у занатству и трговини, док је приватним фирмама на крају дозвољено да запосле ограничени број радника. Такође, од педесетих и шездесетих година било је покушаја да се успостави и одржи равнотежа између

политичких и економских модела Истока и Запада. У оквиру Покрета несврстаних, седамдесетих и осамдесетих година покретане су кампање за реструктурирање трговинских и других односа између развијених земаља и земаља у развоју путем Повеље о економским правима и дужностима држава, коју су Уједињене нације усвојиле 1974. „Трећи пут“ југословенског социјализма карактерисало је и самоуправљање, које је увео и наметао Тито. Међутим, Југославија, као и остале земље источне Европе, упала је у дугу кризу која је имала улогу у продубљивању „кризе система“.

Питање еколошких последица индустријализације у земљама иза гвоздене завесе постављено је у јавности осамдесетих година и на неки начин је било и симптоматично за ову кризу. На пример, бугарски град Русе на Дунаву годинама је био изложен емисији хлора из хемијске фабрике у Ђурђеву у Румунији, на супротној обали. Његови житељи, нарочито деца, почели су да оболевају од озбиљних респираторних болести, што је довело до низа организованих протеста и стварања једне од првих дисидентских организација у Бугарској. Наравно, највећу панику у Европи изазвао је „несрећни случај“ у нуклеарној електрани Чернобиљ у Совјетском Савезу, 26. априла 1986, који је додатно погоршан првобитном тоталном забраном извештавања о том догађају у земљама источног блока.

На крају, упркос реалним успесима опште економске модернизације, карактеристичан привредни развој балканских социјалистичких земаља – а у случају Бугарске и Румуније и њихова велика зависност од заједничког економског простора совјетског блока – учинила их је још рањивијим за касније дубоке и радикалне промене након 1989.

► V.1. АГРАРНЕ РЕФОРМЕ

V-1. Жена на трактору негде у области Крајове, Румунија, 1952.

La S.M.T. Băilești, regiunea Craiova, o femeie pe un tractor trăgând discurtoare (1952) [Жена на трактору, у Бајлештију, у области Крајове],
 Фото: # V079, *Fototeca online a comunismului românesc* [Дигитална фототека румунског комунизма], приступљено 13.2.2016. Cota
 [Број индекса]: 6/1952, Sursa [Извор]: Muzeul de Istorie a P.M.R. [Историјски музеј Народне Републике Румуније]

1. Како би се ова фотографија могла описати? Спонтана, случајна, аранжирана, документарна, намештена? Наведи разлоге за свој одговор.

2. Објасни помоћу свог знања зашто је таква фотографија снимљена.

3. Упореди је са бугарским пропагандним плакатом (документ IV-1) у поглављу IV и прокоментариши сличности и/или разлике међу њима.

V-2. Резиме извештаја Секуритатее о општем расположењу у различитим крајевима државе након увођења нових квота у обавезној предаји пољопривредних производа, око 1951.

ОКРУГ АРАДА

Дванаест сељака средњег имовног стања из општине Синиколаул Мик било је незадовољно чињеницом да су се, након предаје тражених квота, вратили кући из сортирне хале без иједног зрна пшенице. Међу сељацима средњег стања из општина Фантанеле, Владимиреску, Хорија и Маска постоји општи осећај незадовољства јер њихова пшеница није прихваћена у сортирној хали зато што је садржавала висок проценат нечистоће.

ОКРУГ АРЂЕШ

У општини Спинени, због непостојања складишта, пшеница је смештена у школске просторије општина Винеци и Спинени. Пошто није постојало адекватно превозно средство, ова импровизирана складишта била су препуњена, због чега је један зид школе у Спиненију морао да буде срушен.

ОКРУГ БАЈА МАРЕ

Чланови колективних пољопривредних газдинстава општина Мадараш, Ратести, Атеа, Медисул Аурит, Микула, Халмеи, Ардуд и Дара незадовољни су јер им је након предаје пшеничне квоте остао само један килограм пшенице по радном дану.

Бериндеи и др., 2009, књ. I, стр. 354–357.

V-3. Изводи из одлуке Савета министара о примеру колективног пољопривредног домаћинства који треба следити, Букурешт, јун 1953.

Колективно пољопривредно домаћинство је велико социјалистичко домаћинство којем се радни сељаци добровољно придружују и деле своје земљишне поседе и своја главна средства за производњу.

Основа овог [удруживања] јесте идеја о заједничком [народном] власништву над свим средствима за производњу, идеја о колективном раду и идеја о заједничком власништву над свим производима [ових домаћинстава].

У колективном пољопривредном домаћинству, рад се обавља према плану и уз употребу

механичких средстава и напредних метода пољопривредне науке.

У колективном пољопривредном домаћинству лични интерес сељака и заједнички интерес колектива тесно су повезани.

Пратећи пут колективних пољопривредних домаћинстава, пут социјализма, једини исправан пут радног сељаштва, имајући за узор искуство *колхознике* Совјетског Савеза и искуство колективистичког сељаштва у нашој земљи, радно сељаштво изграђује нови, просперитетан и срећан живот [...].

Помоћу заједничког организованог рада и заједничких средстава за производњу:

- Можемо изградити колективно пољопривредно домаћинство;

- Можемо гарантовати апсолутну победу над *кјабурима* [богатим сељацима] и свим експлоататорима и непријатељима;

- Можемо победити опскурантизам, као и традиционална мала индивидуална домаћинства.

Удружена површина колективног домаћинства не може се смањивати, већ само повећавати.

[...]

Ни *кјабури* ни експлоататори, нити они који су изгубили грађанска права, не могу бити примљени у колективно домаћинство.

Свака злоупотреба колективне или државне имовине, свака саботажа против колективизоване имовине и опреме МТС [машине и тракторске станице] сматра се издајом заједничких интереса и помагањем непријатеља. Они који подривају рад колективних пољопривредних домаћинстава биће процесуирани и осуђени у складу са законом.

Роске и др, 2007, стр. 341–350.

МТС су практично била складишта пољопривредне механизације која су функционисала као државна предузећа. Заправо, већина сељака није добровољно ступала у Колективна пољопривредна домаћинства јер је корист за сваког појединачног радника била мала. Без обзира на пропаганду, није било ни довољно механизације и стручњака, нити видљивих предности такве организације, која је заправо служила као средство за учвршћивање моћи комунистичких функционера на селу.

1. Помоћу свог знања и података из извора објасни шта су била Колективна пољопривредна домаћинства. Опиши идеално Колективно пољопривредно домаћинство (извор V-3). Састави списак са разлозима за и против таквих домаћинстава и продискутуј на ову тему са осталим ученицима. Који су идеолошки разлози за оснивање таквих колектива?

2. Пажљиво прочитај изворе и састави списак разлога за незадовољство сељака. Са каквим су се свакодневним проблемима сусретали сељаци? Зашто их је Секуритатеа по твом мишљењу надзирала? Упореди извештај Секуритатеа са фотографијом жене на трактору. Да ли се они међусобно допуњују или оповргавају?

Димитровљева награда била је највише државно признање које се додељивало појединцима или колективима за врхунска достигнућа у науци, уметности и култури од 1949. до 1986. године. Названа је по Георгију Димитрову (1882–1949), најпознатијој и међународно признатој бугарској комунистичкој личности, вођи Комунистичке интернационале и Комунистичке партије Бугарске и премијеру Народне Републике Бугарске (1946–1949).

Опиши идеализовану слику пастирског живота у Бугарској.

V-4. Бугарска пропагандна песма у славу „новог“ социјалистичког живота

Чувао Добри, хранио
чак деведесет овчица,
чак деведесет и девет
све до последње шарене.
У рано јутро њорани
у фрулицу да засвира
да их на њашу изведе
на ово њоље широко.
Чувао Добри, хранио
на овом њољу широко
њојо Добри, њојо
њих бистром водом сџугеном.
Свака му овчица ојањи
њо два шарена јањеша.
Најуни Добри, њрејуни,
широки њашњак имања.
Кад му се име прочуло
до Софије њрада великој,
њада Добрију гадоше
Димитровљеву најраду.

Централни државни архив, ф. 449, инв. 1, арх. јед. 102, л. 562.

Комунистичка пропаганда често је настојала да покаже како политички режим ужива безусловну подршку свих друштвених слојева. У том смислу, читав један део пропаганде био је посвећен измишљању народних песама које славе „нови“ социјалистички живот. Наведена песма, под називом „Чобан бригадир“, један је од многих таквих примера.

V-5. Одломци из разговора са Златком (1934), учитељем из Шумена, о задружним пољопривредним добрима насупрот агроиндустријским комплексима

Када је завршена колективизација земље, то је било најтеже време. Неки су се придружили сељачким радним задругама [ТКЗС]; људи који су улазили у њих били су беземљаша, сељаци са мање од 0,5-0,6 хектара, они су ушли већ 1946. И направили су пекару за село. Ето, колективни живот је почео, али су плате биле мале. Неколико година касније, када смо мало стасали, кренули смо у градове да студирамо. Није било новца, ничега [да платимо студије]. Јер кад су нам одузели земљу, сваком су оставили по неколико оваца и две до три кокошке.

П: Шта су ваши родитељи радили на задружној фарми?

О: Па видите, у почетку нису желели да уђу и нису ушли. Али кад је колективизација завршена, нису имали избора. Свако вече су долазили и говорили: „Када ћете ући у пољопривредну задругу? Дођите да нам се придружите.“ Онда човеку у једном тренутку дозлогрди – а онда су и претили. [...] Али касније се људима свидело. Млеко је појефтиноло, у пекари је било хлеба, мајка више није морала да меси хлеб, просто бисмо отишли и купили хлеб. Људима је то почело да се свиђа. Дакле, све до 1960. године или приближно ту негде, сељачке

задруге нису биле лоше. Добро су радиле и зато смо дошли овамо. У прво време је било фино, али онда када су основани агроиндустријски комплекси [АПК], људи их више нису доживљавали као нешто своје. Овдашњи радници и жене одлазили су у Средњу, у Белокопитово, у Друмево, у неке забити. Нису то видели као нешто своје, одлазили су као надничари, као најамни радници, одлазили су у десет ујутру и враћали се у четири поподне, са два сата паузе у подне да једу кобасице, пију вино, бозу, пиво или шта год. Тако је то било.

Разговор је вођен 2012. у оквиру пројекта „Усмена историја комунизма у Бугарској (1944–1989)“ Института за проучавање новије историје и Фондације „Америка за Бугарску“.

Колективизација земље у Бугарској спроводила се кроз такозване „сељачке радне задруге“ (ТКЗС). Тај процес је трајао од 1944. до краја 1950. и може се поделити у четири периода. Први период трајао је од 1944. до 1948. У априлу 1945. усвојен је закон о радно-задружним фармама и покренута је масовна пропагандна кампања која је те фарме промовисала као најнапреднији облик колективне пољопривреде. Сељаци су били индиректно принуђени да се прикључе колективним фармама због ниских фиксних набавних цена за пољопривредне производе, као и обавезних производних и продајних квота („планова сетве“) за приватне пољопривреднике. У исто време је покренута и дискриминаторска кампања како би се изоловали богати и предузимљиви пољопривредници и ограничио њихов утицај по моделу „борбе против кулака“ у Совјетском Савезу. Стварањем централне задруге 1947. све дотадашње независне задруге практично су стављене под државну контролу. Крај овог првог периода обележило је усвајање закона о обавезном откупу велике пољопривредне механизације од приватних власника у фебруару 1948. Власницима је механизација исплаћивана кроз државне обвезнице, које су временом због инфлације изгубиле вредност. Остављени без приватне земље и механизације, са високим обавезним квотама за приватне пољопривреднике, и под политичким притиском, улазак у колективне фарме представљао је једину могућност за сељацима. Друга фаза је спроведена од 1948. до 1951. године. То је био најнасилнији период принудне колективизације бугарских сељака, уз масовне сељачке побуне у северозападним

крајевима земље. Имајући у виду да је пољопривредна производња била ниска и покушавајући да смањи социјалну тензију, режим је попустио. То је означило почетак трећег периода, који се може описати као „успоравање“ и који је трајао до средине 1950-их. Последњи период је трајао од 1956. до седмог Конгреса Комунистичке партије Бугарске 1958. године, конгреса „победничког социјализма“, на којем је објављено да је 95% укупног земљишта у Бугарској колективизовано. Током овог периода, многи сељаци су одустали од пољопривреде, урбанизација је била у пуном замаху, док је пресељење у веће вароши и градове постало уобичајено.

Кулак – руски израз који означава богатог сељака, коришћен у комунистичкој терминологији за потенцијалне непријатеље режима међу сељацима.

V-6. Статистички подаци о школовању, библиотекама, фолклорним групама, културним центрима и биоскопима у румунским руралним крајевима

Школовање: Током школске 1948-49. године, основну школу од првог до четвртог разреда похађало је 1.291.063 ученика, средњу школу (од 5. до 7. или 8. разреда) 162.574 и вишу школу (од 9. до 11. или 13. разреда) 353. У школској 1964-65. години, основну школу похађало је 1.116.280 ученика, средњу школу 1.005.760 и вишу школу 47.628. Подаци се односе на дневну и вечерњу наставу, као и дописне курсеве.

Културни центри и читаонице: 1948. године било их је 4.931, 1952. године 12.071 и 1964. године 11.945.

Библиотеке: 1955. забележено је само 612 „комуналних“ библиотека, док их је 1963. године било 2.810 (са приближно 15.363.810 библиотечких јединица). Подаци се односе на сеоске центре, који обухватају групе села. Поред тога, било је више од 3.500 сеоских библиотека са око 4.500.000 библиотечких јединица.

Фолклорне групе: 1964. било их је око 9.500 широм земље, и репертоар није био ограничен само на традиционалне игре, специфичне за етнографију подручја у којима наступају, већ је обухватао и игре „инспирисане новим животом народа [...] сугестивних назива попут *Рад, воће и веселе*,

Селимо се у нову кућу, Свадба у сељачкој радној заједници, итд”.

Биоскопи: 1963. било је 4.509 руралних „биоскопских јединица”, док их је 1964. било 5.209. Поред тога, било је око 94 филмских каравана који путују по целој земљи.

Anuarul statistic al României [Статистички годишњак Румуније], 1965, стр. 456, 457, 508; Морару, 1964, стр. 330, 331, 352, 363, 364.

Прикажи ове статистичке податке на табели или графикону. Упореди их и опиши тенденције и процесе користећи податке из других извора, пре свега статистичке податке о градском и сеоском становништву (поглавље V.3). Да ли они потврђују или оповргавају претходне податке?

Наставници ће поделити ученике у две групе. Обе групе ће описати живот сељака у Румунији и Бугарској. Једна група ће добити обе фотографије из овог поглавља, народну песму „Чобан бригадир” и одлуку Савета министара из јуна 1953. године. Друга група ће добити извештај Секуритатее, разговор са учитељем Златком и статистичке податке о школовању, библиотекама итд. у румунским руралним крајевима.

Када ученици заврше задатке, упоредиће своје радове. Дискутоваће о томе да ли се њихови описи разликују и објасниће како су настале разлике. На пример,

могу да разговарају о проблемима са којима се суочавају историчари када су им доступни само службени и/или пропагандни материјали. Могу да искористе разговор са Златком како би показали како су људска искуства вишеслојна и сложена. Могу да прокоментаришу различита искуства Румуна и Бугара са колективним фармама. Могу да дискутују о томе како нови извори могу променити ранија тумачења прошлости. Користећи доказе из извора, могу да покажу зашто историчари морају имати у виду различите перспективе и искуства људи из прошлости. Могу да разговарају о разлозима за и против колективних фарми итд.

► V.2. ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА

V-7. Митинг омладинских радних бригада Народног фронта у Сарајеву, 1948.

Збирка фотографија, Историјски музеј у Сарајеву.

Добровољне омладинске радне бригаде формиране су у Југославији одмах по завршетку Другог светског рата како би ангажовале младе у реконструкцији земље, али и како би их индоктринирали новом идеологијом. Многи млади из других земаља, нарочито западних, долазили су у Југославију да учествују у изградњи. Најпознатији подухват радних бригада била је изградња пруге Шамац–Сарајево у Босни и Херцеговини, када су хиљаде младих из Југославије и иностранства помоћу врло једноставног оруђа изградиле пругу од 239 км, која је пролазила преко неколико мостова и кроз неколико тунела.

Популарна парола тог времена била је „Ми градимо пругу – пруга гради нас“, што је значило да је тај задатак од младих људи начинио свесне пролетере. Омладинске бригаде учествовале су и у изградњи ауто-пута Братство и јединство (види извор V-31). Уз технолошки развој грађевинског сектора, омладинске бригаде постале су мање популарне, али било је покушаја да се поново активирају седамдесетих година, јер се веровало да би окупљање младих спречило пораст национализма. Те „омладинске радне акције“ постале су и инкубатор за омладинску културу.

Народни фронт је био широка организација која је обухватала све оне који су (добровољно или не) подржавали комунистички режим.

НФ се ангажовао на организовању омладинских радних бригада у време послератне обнове.

V-8. Железара Зеница

A. „Другови, јуриш на кубатуру до задњег кубика“

Збирка фотографија, Историјски музеј у Сарајеву.

Б. Изводи из Титовог говора у Зеници 12. октобра 1958.

Кад говоримо о једном објекту оваквог карактера, или о једној великој фабрици уопште, разуме се да не можемо говорити само о килограмима челика или чега другог, што се у њима производи, већ морамо увек гледати и на то како се у таквим фабрикама изграђују наши социјалистички грађани, наши радни људи, који морају бити свесни своје улоге, свога значаја и своје одговорности. И у том погледу овај велики металуршки комбинат Народне Републике Босне и Херцеговине има велику улогу. Јер, овде долазе људи са села, међу којима има и таквих који до рата нису знали шта је то фабрика. Ти људи су некада сасвим друкчије изгледали него што ви данас изгледате. Они су дошли или сада из села долазе овде да постану радници и да својим стваралачким способностима допринесе изградњи читаве наше земље. Ја кажем читаве земље због тога што сматрам да овај објекат има огромну важност за нашу даљу индустријализацију и за даљу изградњу наше земље уопште.

Адемовић и др, 1967, стр. 46.

Железара Зеница, тешко оштећена у рату, већ је 1946. године достигла максималну предратну производњу. Смештена у региону са рудницама угља и железне руде, од 1948. до 1958. представљала је највећи металуршки центар у Југославији. Неколико босанских хидроелектрана и термоелектрана обезбеђивало јој је неопходну енергију. Железара Зеница постала је симбол индустријализације и социјалистичког успеха у Југославији, нарочито у Социјалистичкој Републици Босни и Херцеговини (види њен грб, извор V-9).

1. Зашто је Железара Зеница важна за Југославију? Како је Тито објаснио њен значај? Како је он доживљавао њену улогу у формирању „социјалистичког радника“?

2. Индустријализација Совјетског Савеза описана је у познатом роману Николаја Островског, *Како се калио челик*, где се описују јуначки напори младог романтичног комунисте да изгради ново хумано и праведно друштво (помажући својој земљи да од пољопривредне постане индустријска), које ће бити идеалан узор другим социјалистичким земљама. Пронађи овај образац у наведеним изворима и подвучи речи и реченице које се у њега уклапају. Прочитај ту књигу и продискутуј о њој на часу.

V-9. Символи индустријализације – Грб Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине

https://sh.wikipedia.org/wiki/Grbovi_jugoslovenskih_socijalisti%C4%8Dkih_republika, приступљено 26. 9. 2016.

Грб Босне и Херцеговине усвојен је 31. децембра 1946. Прокоментариши његове симболе, слике и поруке. Шта значе ова два фабричка димњака? Који су недостаци индустријског развоја?

V-10. Изводи из извештаја о југословенској бродоградитељској индустрији

У периоду од 1968. до 1984. године, произведено је више од 11 милиона дедвејт тона [мера за укупну носивост брода], од чега је 93,5 одсто било намењено извозу. Од ове тонаже, 82,2 одсто продато је западним власницима, док је остатак извезен у СССР. У протеклих 30 година, Југославија је извезла бродове у 67 земаља, укључујући све највеће бродоградитељске државе, осим Јапана, Јужне Кореје и Шпаније. Бродови изграђени за норвешке и шведске власнике, у време када је бродоградња у тим земљама била у највећем узлету, наводе се као доказ квалитета југословенске производње.

Југославија већ годинама одржава мање-више стабилну производњу, и налази се међу првих десет

земаља у светској бродоградњи. Последњих неколико година бродоградилшта су успела да учврсте своју позицију, тако да се данас налазе на шестом месту у свету и производе око 2,5 одсто укупне светске производње.

Због великих губитака бродова у Другом светском рату, што је допринело ратним напорима западних савезника, Југославија је обновила своју предратну тонажу тек 1958. године (око 411.000 брт [брutto регистарских тона]). Од тада траје релативно стабилан раст. У послератном периоду до 1975. године Југославија је достигла око 2,4 милиона брт, али још увек није достигла предратни проценат укупне светске

тонаже – са 0,62 одсто 1939. године и 0,56 одсто 1975.

Maritime Reporter and Engineering News, мај 1986, стр. 42.

Једна од најпрофитабилнијих грана југословенске производње, усмерена највећим делом на извоз, била је бродоградња. Највећи број бродоградилшта налазио се у СР Хрватској, тј. 86% бродова изграђених у Југославији произведено је у хрватским бродоградилштима. По количини и квалитету произведених бродова Југославија је представљала светску велесилу. Крајем 1980-их Југославија је по производњи била на трећем месту на светској лествици највећих произвођача бродова.

V-11. Статистички подаци о грчкој трговачкој морнарици

Настављајући вековну традицију, грчка трговачка морнарица је након Другог светског рата забележила значајан раст, што ју је чинило једним од најснажнијих стубова грчке привреде. Тај раст је приказан на Табели А, са десет

највећих трговачких флота света, као и на Табели Б која приказује развој грчке трговачке флоте (бродове који плове под грчком заставом и бродове регистроване на име грчких бродовласника) од 1949. до 1990.

А. Највеће трговачке флоте света 1973–1992.

Држава	1973.	Светска трговачка флота (%)	1983.	Светска трговачка флота (%)	1992.	Светска трговачка флота (%)
Либериа	49,9	17	67,6	16	55,2	12
Јапан	36,8	13	40,8	10	25,4	6
Велика Британија	30,2	10	19,1	4		
Норвешка	23,6	8	19,2	5	22,6	5
Грчка	19,3	7	37,5	9	24,5	6
(У грчком власништву)	(42,6)	(15)	(56,1)	(13)	(56,9)	(12)
Русија	17,4	6	24,5	6	26,4	6
САД	14,9	5	19,4	5	18,2	4
Панама	9,6	3	34,7	8	49,6	11
Италија	8,9	3	10	2	—	
Француска	8,3	3	10	2	—	—
Бахаме	—		—		20	5
Кина	—		—	2	13,9	3
Кипар	—		—	1	20,4	5
А. Збир десет највећих	218,8	75	282,8	67	276,2	62
Б. Светска флота (А)/(Б)	289,9	100	422,6	100	444,3	100

Б. Грчка трговачка флота 1949–1990.

Година	Трговачка флота под грчком заставом	Трговачка флота у грчком власништву	Стопа раста (%)	Светска трговачка флота	Стопа раста (%)
1949.	1.301	2.377		82.300	
1950.	1.265	2.930	23	84.600	3
1955.	1.270	6.906	16	100.600	3
1960.	5.575	12.201	-2	129.800	4
1965.	7.198	18.575	13	160.400	5
1970.	12.850	30.899	15	227.490	7
1975.	25.108	48.298	6	342.162	10
1980.	41.422	53.626	1	419.911	2
1985.	28.646	46.909	-4	416.268	-1
1990.	22.524	46.580	3	423.627	3

Харлафтис, 2001, стр. 434, 590, 591.

Наведени извори показују импресивне податке о светском учешћу Југославије и Грчке у активностима везаним за саобраћај. Проучи изворе и пронађи више информација о: а) Производњи и квалитету југословенских бродоградилшта; и б) Грчкој трговачкој флоти као дугогодишњој традицији. Затим упореди те податке са данашњом ситуацијом. Пронађи књижевна дела

или филмове који говоре о овој традицији (нпр. за Грчку, филм „Мала Енглеска“ Панделиса Вулгариса, који приказује живот бродовласника и морнара на острву Андрос, снимљен по роману Јоане Каристијани или поезију Никоса Кавадијаса о личним искуствима морнарског живота).

Погледајте такође <http://www.maritime-museum.gr/index.php>.

V-12. Истинити или лажни статистички подаци?

Процент улагања по секторима био је следећи:

Индустрија: 43,6% године 1950, 48,9% године 1965, 47,1% године 1987;

Грађевинарство: 5,9% године 1950, 3,9% године 1965, 4,7% године 1987;

Пољопривреда: 10,6% године 1950, 16,3% године 1965, 16,7% године 1987;

Транспорт: 15,5% године 1950, 9,4% године 1965, 9,8% године 1987;

Роба и услуге: 2,3% године 1950, 2,6% године 1965, 2,3% године 1987.

Јавна управа, становање и друге услуге: 12,2% године 1950. (од тога 11,2% за становање), 14,1% године 1965. (11,29%), 16% године 1987. (9,3%).

Anuarul statistic al României [Румунски статистички годишњак], 1988, стр. 59, 64.

Ове објављене бројке треба узети са резервом. Познато је да су партијски званичници често фалсификовали податке како би увећали успех комунистичког режима. То нису знали само бивши режимски званичници и руководиоци – о чему су отворено говорили након пада режима – већ и обични људи који су морали да се помире са огромном разликом између стварности и пропагандних извештаја. Треба узети у обзир и чињеницу да је национална валута више пута девалвирала, посебно током осамдесетих. Такође је потребно напоменути да је долазак на власт Николаје Чаушескуа 1965. узет као оријентир послератног економског развоја.

Замисли да си историчар који истражује економске успехе своје земље у периоду 1960–1980. Које факторе и податке треба узети у разматрање? Како да будеш сигуран у поузданост и тачност својих статистичких извора?

V-13. *Деврим*, први турски аутомобил

Први турски аутомобил, *Деврим* (револуција), био је симбол жеље војног режима за повратак етатистичке индустријализације. Заправо, војска је свој државни удар назвала *Деврим*. Аутомобил *Деврим* наглашавао је самосталност турске привреде кроз запошљавање домаће радне снаге. Услед прича о неразвијености и расту заснованом на пољопривреди у претходној деценији, овај подухват је симболички био врло значајан. Аутомобил је био готово потпуно направљен од домаћих делова. Турски инжењери и радници произвели су четири прототипа *Деврима* за 120 дана. Иницијатива није настављена, јер није било исплативо производити аутомобиле користећи радно интензивне занатске методе у поређењу са западним техникама масовне производње

А. Новински чланак

Један од аутомобила произведених у Ескишехиру поклоњен је председнику Гурселу. Завршене су све припреме за прелазак на масовну производњу.

Примајући кључеве аутомобила испред Велике народне скупштине, Гурсел је рекао: „Честитам нашим драгим инжењерима и радницима Државне железнице који су омогућили производњу овог аутомобила. Са позиција комплекса инфериорности, неки су тврдили да је немогуће направити аутомобил у Турској“. [...]

ЗАПАДНО РАЗМИШЉАЊЕ И ИСТОЧНО РАЗМИШЉАЊЕ

Црни аутомобил у којем се возио Гурсел зауставио се после неколико стотина метара и народ се окупио око њега. Возач је рекао Гурселу: „Пашо, остали смо без горива“. Гурсел је затим изашао из кола и критиковао одсутног возача, рекавши: „Произвели смо аутомобил размишљајући западњачки, али смо размишљајући источњачки заборавили да сипамо бензин.“

Milliyet новине, 30. октобар 1961.

Б. Реплика *Деврима*

<http://pics.imcdb.org/0ge28/283260-vlcsnap-2011-01-19-17h10m03s125.jpg>, приступљено 17. 8. 2016.

V-14. Експлоатација сумпора на планини Калимани: Пример типично лошег инвестиционог подухвата под комунизмом

Експлоатација сумпора на планини Калимани у северној Румунији, била је један показатељ Чаушескуове жеље да од Румуније направи економски независну државу – по сваку цену. Фабрика је отворена 1969, и у периоду највеће производње запошљавала је око 8.000 радника. У околини је полако настајао „град“, са стамбеним блоковима, кантинама, продавницама и берберницама. Фабрика је затворена 1997. због, како се тврдило, фалсификовања производних резултата у комунистичком периоду.

<http://carieradesulf.blogspot.ro/>, приступљено 6. 5. 2015.

Пажљиво прочитај изворе и кључеве. Да ли одлуке о изградњи ових фабрика, производним резултатима итд. изгледају логично са финансијске тачке гледишта? Пронађи друге разлоге, осим економских, за покретање таквих подухвата.

V-15. Пропагандна фотографија кремиковског металуршког комплекса „Лењин” у Бугарској, 1985.

<http://www.lostbulgaria.com/?p=3075>, приступљено 17. 8. 2016.

V-16. Жене у вајенкама*

Жене Кремиковција,
 ви ћете остати безимене
 У својим мислима...
 видим вас
 како ујутру терате
 умор након треће смене,
 слушам вас
 како причате о свом дому,
 осећам вас
 како повлачите ватрене линије
 својим радом ...
 Жене Кремиковција,
 жене у вајенкама.
 Ваша срца,
 ваше руке остају младе.
 Увек ће моћи
 да милују снажне.

* Ватенка: груба постављена јакна какву обично носе фабрички радници.

Државни архив у Софији, документ 2337, инвентар 1,
 архивска јединица 61.

Која је сврха и смисао ове песме? У каквој је она вези са фотографијом (извор V-15)? Опиши фотографију: одећу и држање ових жена, локацију и угао снимања. Да ли мислиш да оба извора представљају пропаганду? Објасни и изнеси аргументе.

V-17. Постројење Енергетске корпорације Косова

Архив Института за историју у Приштини.

V-18. Рудник Трепча у Митровици, на Косову

Рудник Трепча се налази у Митровици [...]. Косовске минералне ресурсе користили су наши илирски преци, касније Византинци, Турци и на крају Србија и Југославија. [...]

Прва геолошка истраживања спровели су британски геолози 1924. Две године касније, британска компанија *Trepca Mines Limited* добила је право на експлоатацију руде на период од педесет година [...]. За време Другог светског рата, Немци су одржавали производњу у Трепчи, иако у знатно мањем нивоу. Од 1945. до 1990. рудник је годишње производио око 600.000 тона. [...]

За 58 година пословања, комбинат Трепча „произвео“ је три милиона тона руде са просечним садржајем од 9% (олова и цинка) или око три милиона тона метала (олова и цинка).

<http://www.trepca-akp.com/pages/posts/2/>,
приступљено 12. 8. 2016.

Рудник Трепча (који још увек ради, али пропада) био је једно од највећих индустријских постројења не само на Косову, већ и у читавој Југославији. Хиљаде радника (Албанаца, Срба, Црногорца, Бошњака) радило је у комбинату.

V-19. Процентуални удео запослених жена у текстилној индустрији Србије (у односу на српску текстилну индустрију) и у Југославији (у односу на југословенску текстилну индустрију)

	1952–1959.	1960–1969.	1970–1979.	1980–1989.
Процентуални удео женских радника у текстилној индустрији Србије	56,75 %	60,4 %	66 %	71 %
Број жена у текстилној индустрији Србије	16.354	44.662	67.915	105.059
Процентуални удео женских радника у текстилној индустрији Југославије	63 %	64 %	68 %	73 %
Број жена у текстилној индустрији Југославије	67.800	124.734	197.000	302.020
Процентуални удео женских радника текстилне индустрије Југославије у односу на укупан број радника у индустрији и рударству Југославије	8,3 %	9,8 %	11,1 %	12,1 %

Статистички годишњак НР Србије за 1952, Београд: Завод за статистику и евиденцију НР Србије, стр. 176; 1953, стр. 216; 1955, стр. 59; 1974, стр. 68, 73; 1977, стр. 74, 73; 1979, стр. 77–80; 1980, стр. 107–110; 1982, стр. 78–81; 1984, стр. 91–94; 1986, стр. 93–97; 1988, стр. 97–101; 1990, стр. 94–98; *Статистички годишњак ФНРЈ 1954*, Београд: Савезни завод за статистику, стр. 97; 1957, стр. 106, 111, 115; 1962, стр. 82, 83; *Статистички годишњак СФРЈ 1963* Београд: Савезни завод за статистику, стр. 101; 1964, стр. 105; 1965, стр. 106; 1966, стр. 101; 1967, стр. 95; 1968, стр. 92, 93; 1969, стр. 94, 95; 1970, стр. 88, 89; 1982, стр. 125, 126, 128; 1984, стр. 125, 126, 128. 1990, стр. 144, 146.

Од 1946. године, политичка, социјална и економска права жена била су гарантована савезним уставом Југославије. Послератној генерацији жена образовање и тржиште рада било је много доступније, делом и због ширења урбанизације и индустријализације. Сматрало се да ће текстилне фабрике модернизовати животе жена, посебно припадница етничких мањина или жена из мање развијених република (жене су чиниле безмало 70% радне снаге у текстилној индустрији). До 1947. број запослених жена у Југославији се готово утростручио. Нови социјалистички поредак номинално је изједначио зараде мушкараца и жена, али је још увек подржавао поделу занимања на такозване мушке и женске послове. Неке фабрике су имале своје ресторане,

лекарске амбуланте, дисконте, обданишта, па чак и стамбене комплексе. Често су омогућавале летовања својим радницима по сниженим ценама. Здравствено и пензијско осигурање покривало је све потребе радника, а радно законодавство је предвиђало осмочасовно радно време, док је рад са скраћеним радним временом трајао четири сата. Прековремени рад и рад током празника додатно се плаћао. Кратки документарцац Креше Голика „Од 3 до 22“ приказује један дан у животу текстилне раднице у загребачкој фабрици Побједа. Она устаје два сата пре одласка на посао у 5 сати ујутро, а када се врати кући кува, шије и купа дете, док се њен муж одмара након посла. Филм јасно показује да су жене морале да понесу највећи терет индустријализације.

V.3. УРБАНИЗАЦИЈА

V-20. Опadaње сеоског становништва у источној Европи, 1950–1990.

Земља	Процент руралног становништва (у односу на укупно)					Промена стопе сеоског становништва од 1950. (процентуално)
	1950.	1960.	1970.	1980.	1987/1990.	
Бугарска	72,6	62,6	47,5	37,8	34,1	-38,5
Румунија	76,6	67,9	59,2	50,4	45,6	-31,0
Југославија	79,2	71,7	61,4	53,9	48,0	-31,2
Пољска	60,0	51,3	47,7	41,3	38,4	-21,6
Мађарска	55,5	52,5	47,4	43,6	40,8	-14,7

Едерхарт, 1993, стр. 35.

V-21. Урбанизација у Грчкој

Кретање укупног и градског становништва у Грчкој, 1951–1981.

	Укупно становништво	Укупно градско становништво (%)	% градског становништва у градовима			
			10.000–20.000	20.000–100.000	преко 100.000	Атина
1951.	7.632.801	37,7	4,8	11,0	3,93	18,05
1961.	8.388.533	43,3	5,8	9,69	5,63	21,12
1971.	8.768.641	53,2	3,0	13,50	7,70	29,00
1981.	9.760.300	58,1	6,3	14,60	6,90	31,07

Хастаоглу и др, 1987, стр. 156.

V-22. Урбанизација у Турској 1927–2000.

<https://chronicle.fanack.com/turkey/economy/>, приступљено 17. 8. 2016.

V-23. Градско и сеоско становништво у Турској, 1945–1990.

Година	Градско (%)	Сеоско (%)
1945.	24,94	75,06
1950.	25,04	74,96
1955.	28,79	71,21
1960.	31,92	68,08
1965.	34,42	65,58

Година	Градско (%)	Сеоско (%)
1970.	38,45	61,55
1975.	41,81	58,19
1980.	43,91	56,09
1985.	53,03	46,97
1990.	59,01	40,99

www.tuik.gov.tr/PrelstatistikTablo.do?istab_id=202, приступљено 28. 8. 2016.

V-24. Урбанистички развој Београда

Први урбанистички план за проширење Београда дуж леве обале Саве припремљен је 1923. Архитекта Никола Добровић израдио је прву скицу урбанистичке регулације Новог Београда 1946. Годину дана касније, донет је први петогодишњи план развита Новог Београда и одлука о изградњи стамбених павиљона, Студентског града и неколико монументалних објеката за

потребе партијске инфраструктуре. 11. априла 1948. године отпочела је организована изградња Новог Београда, у којој су учествовале омладинске радне бригаде са око 5.000 омладинаца из читаве Југославије. Друга фаза изградње почела је 1958, а завршена 1969. године, изградњом Палате федерације (седишта владе), хотела „Југославија“, аеродрома „Београд“, итд.

А. Нови Београд тридесетих: Мост краља Александра 1934.

Историјски архив Београда, <http://www.arhiv-beograda.org/index.php/en/>, приступљено 20. 9. 2016.

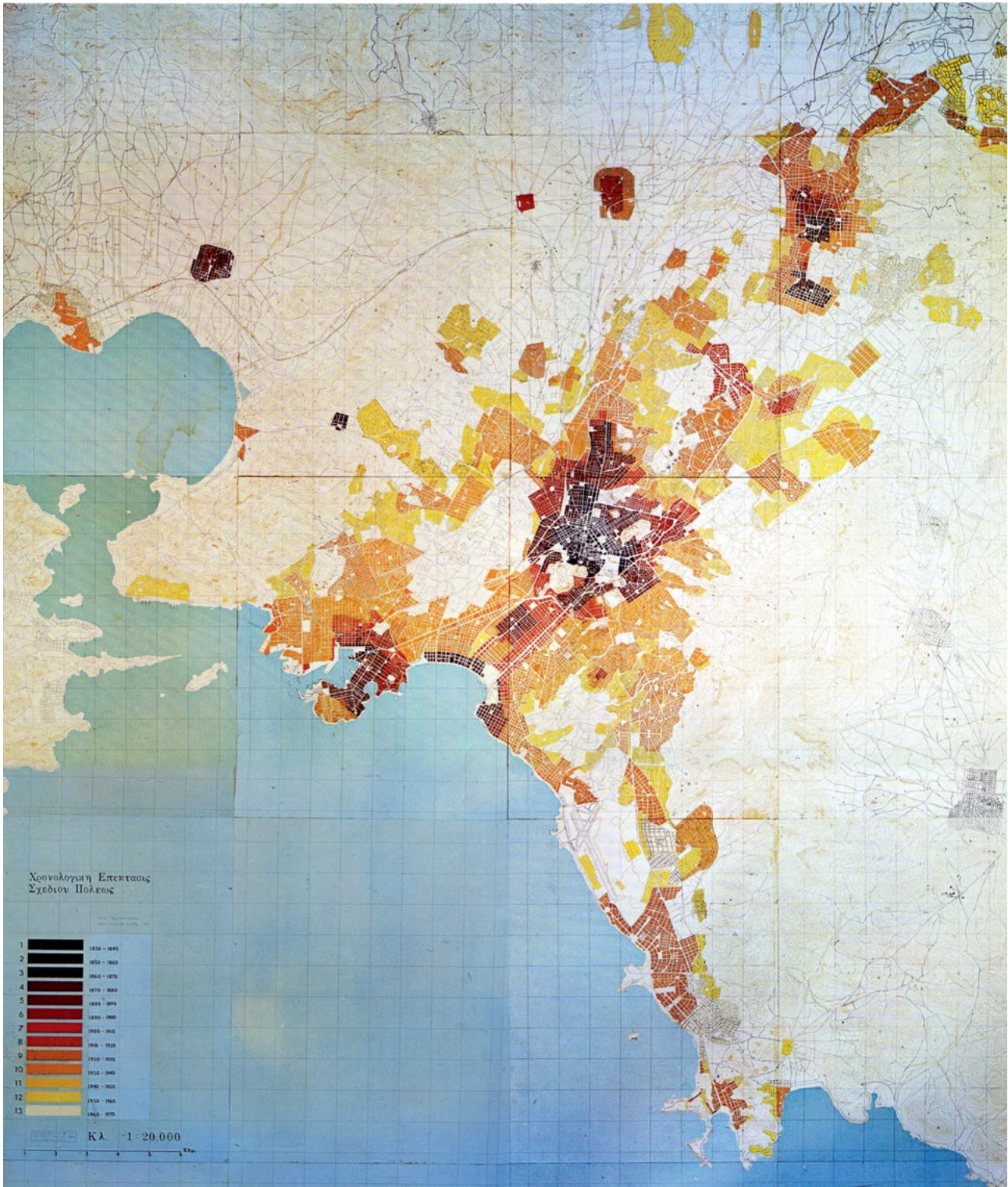
Б. Нови Београд седамдесетих година: Бранков мост (бивши Мост краља Александра)

Иво Етеровић, *Нови Београд изблиза*, Нови Београд, 1995, стр. 27.

V-25. Градско планирање у Атини

Τα προβλήματα της μείζονος περιοχής των Αθηνών [Проблеми шире атинске области], 1974, π. ρ.

Министарство за јавне радове донело је први генерални урбанистички план Атине 1965. године. Он је подразумевао свеобухватне интервенције у урбанистичком планирању грчке престонице, фокусирајући се на коришћење земљишта и препоруке за развој града. План се појавио у тренутку када је урбани развој у Грчкој и другим земљама достигао неслућене димензије. Главна обележја тог периода била су миграциона кретања

из села у урбане центре и реконструкција изграђеног окружења. Од 1940. до 1971. године градско становништво Грчке је удвостручено, и представљало је 53,2% укупног становништва, од чега је 32% живело у Атини. До краја педесетих, изглед Атине се променио услед подизања бројних модерних вишеспратница, што се само убрзало током 1970-их и 1980-их. Слика приказује ширење Атине од 1830. до 1970. године.

V-26. Загађење ваздуха у Атини

<http://www.mixanitouxronou.gr/giati-forai-mask-a-o-kirios/>, приступљено 17. 8. 2016.

Од шездесетих година, Атина се суочавала са озбиљним проблемом загађења ваздуха, пре свега услед саобраћајних гужви и употребе „нечистих“ горива за грејање и кување. Иако се квалитет горива постепено побољшавао, загађење је и даље било високо у поређењу са другим градовима и стандардима које су прописивале домаће и међународне организације. Снимљена осамдесетих година на једној од првих демонстрација против владе која је била неспособна да ефикасно реши тај проблем, ова фотографија приказује младог активисту под гас-маском који држи транспарент са натписом: НЕ ДИШИТЕ, СТВАРА СЕ НЕΦΟΣ [СМОГ].

Грчка реч *неφος* означава смог у урбаним срединама широм света. Истражи савремене примере *нефоса*, на пример у Пекингу. Пронађи узроке и упореди те две ситуације.

V-27. Извештај шефа Одељења за организацију и упутства Извршном комитету Народног савета о чишћењу и уређивању града Димитрова (Перник), 18. август 1952.

Димитрово убрзано расте као индустријски и рударски центар, али планирани развој, уређење и чишћење града озбиљно заостају. Град је изграђен без плана и изгледа прилично неуређено и неатрактивно. Многа индустријска постројења – као што је термоелектрана, челичана „Стаљин“ и њене ливнице, као и неки [објекти] рудника Георги Димитров – у непосредној су близини стамбених насеља.

Загађење земљишта, ваздуха и воде нарочито је озбиљно. Улице, тргови и друга јавна места затрпани су смећем, прашином и прљавштином. Надомак рударских и фабричких стамбених блокова, као и других насеља, хаотично су изграђени свињци, кокошињци, сметлишта итд, у двориштима, под прозорима, поред ограда, па чак и на улици. Тако су на пример, преко пута ливница железаре „Стаљин“, на само 150-200 метара од улице, свињци поређани у два-три реда, а домаћи и страни гости који посећују челичану често пролазе кроз тај крај. Многа домаћинства бацају смеће на речну обалу, а своју отпадну воду просипају у двориште и на улици. Осим што представља опасност по здравље становништва, све ово чини град врло ружним.

У самом граду смештене су фарма свиња, штале и рударска гаража. Због великих транспортних камиона, улице су стално прекривене блатом, грађевинским материјалом, угљем итд. А пошто су ретко асфалтиране, блато и прљавштина брзо се преносе по читавом граду.

Централни државни архив, документ 254, инв. 6, арх. јед. 50.

Прокоментариши ситуацију из наведеног извора. Који су фактори одговорни за такав неред? Затим прокоментариши како се планира нови град. Урбанистичко планирање је посао урбаниста: да ли је то довољно? Који фактори утичу на развој града? Да ли таква ситуација постоји у твојој земљи?

V-28. Стамбени блокови: Бугарско село претворено у град, 1970-их година

<http://socbg.com/2015/02/%D0%B6%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%89%D0%BD%D0%B8-%D0%B1%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5-%D0%B2-D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BE.html>, приступљено 24. 9. 2016.

V-29. Стамбени блокови: нарушавање изгледа Атине

Музеј Бенаки (Атина), Фотографски архив Димитрис Харисиадис.

Како би удомиле све већи број Грка који су долазили из провинције у потрази за смештајем у урбаним центрима, различите владе након грађанског рата подржавале су спровођење тзв. *antiparochi* – изградњу стамбених блокова, где су власници за своје парцеле од предузимача добијали станове. На оптужбе да је изградња стамбених блокова неповратно наружила изглед Атине, премијер Константинос Караманлис одговорио је: „Где је требало да их ставим? На главу?”

Прокоментариши следећи цитат из кључа: На оптужбе да је изградња стамбених блокова неповратно наружила изглед Атине, премијер Константинос Караманлис одговорио је: „Где је требало да их ставим? На главу?” Каква је одговорност владе и државе код убрзане урбанизације попут ове?

V-30. Скопје: Земљотрес и модернизација

A. Део урбанистичког плана за обнову Скопља Кензоа Тангеа

Фотографија Осаму Мураи.

Б. Градски тржни центар, симбол модерног Скопља

Арсовски и др, 1981, стр. 54.

Земљотрес из 1963. претворио је Скопље у велико градилиште. Архитекти и инжењери из читавог света радили су на плановима за нови, модерни град. Под покровитељством УН-а, почетком 1964. формиран је Савет који су чинили истакнути архитекти, урбанисти и други стручњаци из целог света и Југославије (укључујући Е. Вајсмана, К. Доксијадиса). Истовремено, расписан је међународни конкурс на коме је победио тим на челу са

јапанским архитеком Кензом Тангеом. Њихово решење заснивало се на идеји „Скопља као отвореног града“, који је својом модернизацијом и проширењем допринео демографској експлозији. Људи из читаве Социјалистичке Републике Македоније, посебно из села, почели су масовно да се досељавају у Скопље. Као резултат тога, Скопље је доживело велике естетске, друштвене, културне и етничке промене, што је неминовно променило и његов животни стил.

1. Како је индустријализација утицала на урбанизацију и изглед града (види извор V-27 о чишћењу и уређењу Димитрова)? На примерима Новог Београда, Атине и Скопља опиши како је процес урбанизације трансформисао градове. Да ли је било других разлога за урбани развој ових градова (нпр. Скопља)? Који фактори утичу на развој

урбаних подручја? Опиши како се изглед града променио, укључујући и позитивне и негативне последице оваквих догађаја.

2. Истражи случај реконструкције Скопља. Испрати кораке који су довели до трансформације града и упореди тај случај са другим примерима. Прокоментариши.

► V.4. ИНФРАСТРУКТУРА

V-31. Ауто-пут „Братство и јединство“ (Загреб–Београд)

Изградња ауто-пута „Братство и јединство“ (по слогану Савеза комуниста Југославије) започета је на Титов предлог 1948. године. Ауто-пут је пролазио безмало кроз читаву Југославију – кроз Словенију, Хрватску, Србију, од аустријске

до грчке границе. Око 300.000 припадника омладинских радних бригада и Југословенске народне армије, као и хиљаде добровољаца, изградило је овај ауто-пут. Прва деоница између Загреба и Београда, дужине 382 км, отворена је 27. јула 1950.

А. Ауто-пут

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SFR_Yugoslavia_autoput_de.svg, приступљено 22. 2. 2016.

Б. Пропагандни плакат

Превод: Народна омладина Југославије позива вас да учествујете у изградњи Ауто-пута братства и јединства Београд–Загреб.

В. Костић, пропагандни плакат за изградњу ауто-пута Београд–Загреб.
Илустровани плакат у боји, 35 x 50,5 цм, Музеј историје Југославије.

V-32. Олимпик ервејз

http://boraeinai.blogspot.gr/2014/02/blog-post_24.html,
приступљено 17. 8. 2016.

Авио-компанија Олимпик ервејз (Olympic Airways – ОА) започела је свој рад у априлу 1957. летом из Атине до Солуна. Тада је била у власништву магната грчког порекла из Смирне (Измира) Аристотела Оназиса (1906–1975). До тренутка када је компанија продата држави, неколико месеци пре Оназисове смрти, годишње је превозила око 2,5 милиона путника и прелазила међуконтиненталне трасе, све до Северне Америке и Аустралије. Имиџ и животни стил њеног власника убрзо су од ове компаније начинили међународни бренд, чему су допринели и логотип и униформе њених стјуардеса, које су дизајнирали познати модни креатори.

V-33. Електрификација

А. Грчка

Основана 1950. као јавно друштвено предузеће које „у потпуности припада грчком народу“, до краја 1960-тих година, Јавна енергетска корпорација преузела је све електропривредне →

компаније у приватном власништву. Користећи самосталне изворе, као што су лигнит и хидроенергија, била је једини произвођач и дистрибутер електричне енергије.

Превод: Од петролејке ... до освајања електричне енергије чак и у најмањем грчком селу.

Ιστορικὸ Ἀρχεῖο ΔΕΗ [Историјски архив Јавне енергетске корпорације], реклама из 1959.

Б. Румунија и Југославија

Највећа хидроелектрана на Дунаву, Ђердап I (рум. Porțile de Fier I); Разгледница (Publiturism, 1987), <http://altmarium.com/forum/topics/romania-de-altadata-portile-de-fier>, приступљено 12. 2. 2016.

Хидроелектрана Ђердап најрепрезентативнија је конструкција те врсте у Румунији. Пројекат је осмишљен и изведен у сарадњи са Југославијом. Изградња бране и хидроцентрале трајала је од 1964. до 1971. Комплекс се састоји од преливне бране дуге 441 метар, највише ширине од 55,5 метара, уставама са падом од 17 метара,

контролне куле и хидроелектране са шест хидроагрегата. Брана је подигла ниво воде за 30 метара, што је довело до потапања острва Ада Кале и проширења вештачког језера скоро до Београда. Хидроелектрана производи 100 милиона киловатсати електричне енергије, која се данас дели са Србијом.

► V.5. ФИНАНСИЈЕ

V-34. Љубљанска банка. Филијала комунистичке банке у Франкфурту

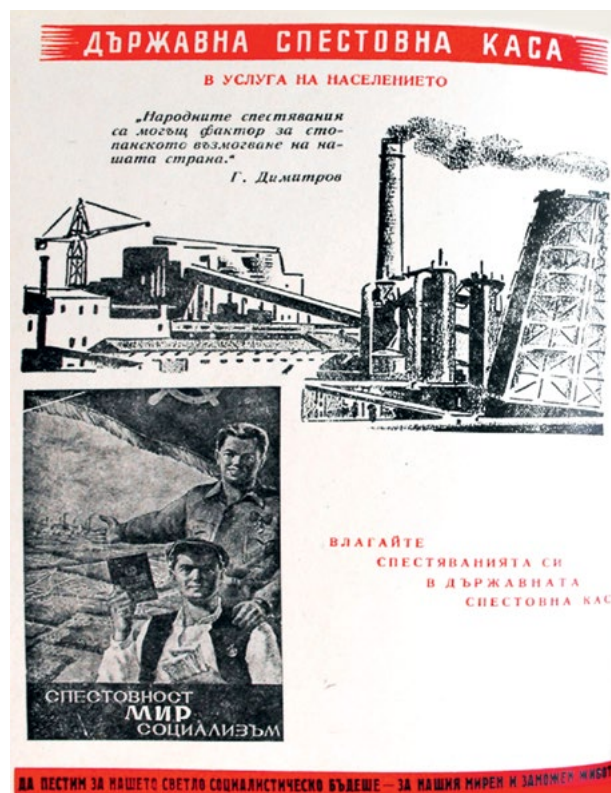
Музеј савремене историје, Љубљана.

Љубљанска банка била је најпознатија финансијска установа у послератној Словенији и контролисала је више од 80% финансијског потенцијала свих банака у Републици Словенији (1972). Банка је издала своју прву *Американ Експрес* картицу 1968. године. Будући да је уживала углед у читавој

Југославији, многи радници на привременом раду у иностранству примали су плату преко те банке, која је имала филијале широм Европе, па чак и у САД.

V-35. Реклама бугарске Државне штедионице, 1952.

Превод: Народна штедња је снажан фактор у економском препороду наше земље. Георги Димитров. Штедите код Државне штедионице.

Търговия [Трговина], 1952.

ПОГЛАВЉЕ VI: ДЕМОГРАФИЈА

Увод	191
VI.1. Миграције	193
VI.2. Мањине	197
VI.3. Промене становништва	204

► УВОД

У другој половини 20. века, опште демографске тенденције земаља југоисточне Европе биле су сличне. Условљавао их је низ процеса у региону чији су корени датирани с краја 19. века, а ти процеси су обележили, истина различитим интензитетом од земље до земље, постепени прелазак са предмодерне или традиционалне у модерну демографску структуру и репродуктивни образац становништва. Као глобалне појаве настале у западној Европи, ти процеси су произишавали из низа економских, социјалних и културних фактора и мењали су главне демографске карактеристике једног броја земаља и друштава која су остварила значајан напредак у индустријализацији и урбанизацији.

После Другог светског рата, упркос различитим изабраним или наметнутим правцима развоја, процеси економске и друштвене модернизације у балканским земљама одвијали су се на много ширем плану. Много споријим темпом у случају Грчке и Турске, а много радикалнијим и бржим у социјалистичким земљама, привреде овог региона трансформисане су из претежно аграрних у индустријско-аграрне. Статистички подаци јасно показују тенденцију опадања сеоског и убрзаног раста градског становништва услед ширења старих и појаве нових индустријских центара. То је изменило социјални и професионални статус милиона људи. Та унутрашња миграција одвијала се нарочито брзо у земљама са потпуно колективизованом пољопривредом. На пример, за свега неколико деценија, проценат сеоског становништва Бугарске смањило се са 75,3% године 1946. на 42% године 1975, док се више од два милиона људи преселило из сеоских у градске области. Током осамдесетих година тај талас је полако опадао, али је миграција из малих у велике градове расла. И поред локалних, регионалних и националних разлика, свет традиционалног села променио се и у земљама у којима су опстала породична газдинства и везаност за земљу, на пример у Турској, Грчкој, на Кипру и у Југославији. Економске промене, механизација и интензивирање пољопривредног процеса, социјалне и здравствене мере, боља инфраструктура – све је то допринело овом процесу.

Становништво балканских земаља наставило је да расте до краја осамдесетих, поготово у Турској, где се за три деценије увећало више него троструко. У

тој земљи село је још увек представљало важан генератор раста популације, уз постепени пад стопе мртворођене деце и смртности одојчади. Поред пораста животног века, та два индикатора била су одраз промена у репродукцији становништва, као и у старосној структури, стопи разведених бракова, планирању породице путем контрацепције и броја абортуса. За пад наталитета одговорна је и еманципација жена и њихово све активније учешће у свим областима економског и друштвеног живота. Од седамдесетих година, у овом домену су се јављали и негативни трендови, посебно у социјалистичким земљама, где су демографске промене биле најбрже. И у том случају најречитији примери потичу из Бугарске. Пад наталитета, старење становништва и депопулација села и читавих региона узнемирили су бугарске власти. Оне су покренуле низ мера за подстицање рађања и забрану/ограничење прекида трудноће, али те мере нису биле тако доследно спровођене и оштре као у Румунији и нису имале значајан утицај на неповољна демографска кретања у Бугарској. До деведесетих година, тада већ у условима економског колапса и социјалне несигурности, стопа природног прираштаја становништва постала је негативна, будући да је смртност (укључујући смртност одојчади) била већа од наталитета, док је број намерних прекида трудноће био већи од броја живорођених.

На флукутирајуће стопе демографског раста значајно је утицао и однос између имиграције и емиграције из политичких, економских или других разлога, што је доприносило повећању или смањењу броја становника. Хладноратовски период није био никакав изузетак у дугој историји већих или мањих миграција у Југоисточној Европи. Послератно исељавање из претежно аграрних земаља југоисточне Европе (Турске, Грчке и Југославије) на индустријски развијени Запад представљало је наставак традиције већ започете у 19. веку. Током Хладног рата потписивани су билатерални споразуми о ангажовању радне снаге и многи економски мигранти одселили су се преко океана или у европске земље, највише у Савезну Републику Немачку. Док је око 90.000 политичких избеглица (укључујући и децу) напустило Грчку након грађанског рата, око 400.000 њих је педесетих и шездесетих емигрирало из економских разлога. Турска је 1961. закључила билатерални споразум

о ангажовању радне снаге са Западном Немачком како би стабилизовала земљу у време екстремних економских услова, који су периодично доводили до несташица и грађанских немира. Дванаест година касније, када је савезна влада Немачке обуставила ангажовање иностраних радника из свих страних земаља, у Немачкој је живело између пола милиона и 750 хиљада Турака. Југославија је била једина социјалистичка држава на Балкану која је, због пораста незапослености крајем шездесетих, послала иселјенике у Немачку. Иако су ти радници планирали да у својој земљи бораве привремено, многи су се тамо настанили за стално, доприносећи стварању или јачању националних „дијаспора“. Те „дијаспоре“ су имале значајну економску улогу јер су у матичну земљу слале дознаке, али и функционисале као организоване групе за вршење притиска на националне политичке елите.

Значајна одлика демографске слике у југоисточној Европи јесте и етничка и верска разноликост региона. Њен значај се јасно огледа у константној политици, истина у различитим идеолошким оквирима, интеграцији многобројних мањина и у повременој – више или мање принудној – хомогенизацији друштва у промењеном свету након Другог светског рата. Након стварања федеративне Југославије и проглашења принципа социјалистичког интернационализма у земљама совјетског блока, постојала су очекивања да ће наслеђени сукоби и тензије прошлости коначно бити решени у оквиру прогресивнијег

и праведнијег друштва. Почетни снажни модернизацијски импулс у социјалистичким земљама био је праћен свеопштим побољшањем образовног и културног положаја мањина – на пример, у погледу употребе матерњег језика и већег укључивања у образовни систем. Ти успеси су, међутим, били углавном релативни и постигнути су различити резултати међу различитим мањинским групама, док су многа средства радикалног и свеобухватног „социјалног инжењеринга“ имала супротан ефекат, продавајући старе и подстичући нове тензије. То је, на пример, био случај са мерама наметања атеизма, као и покушајима да се превазиђе друштвена и културна маргинализација неких група, посебно Рома. Упркос сталној интернационалистичкој реторици, права неких мањина већ су била ограничена до шездесетих година, док су се националистички ставови владајућих комунистичких елита огледали не само у симболима, већ и у политици према етничким и верским разликама. Општа демократизација и либерализација у Турској и Грчкој створила је могућности за шире деловање мањинских култура и језика, и за уживање истинских права у том погледу. Али тај процес је истовремено проширио могућност за политичку мобилизацију на етничкој основи и васкрсавање снажних националистичких ставова, које није распиривала само пропаганда, већ су то биле и билатералне кризе и сукоби; попут кипарског проблема и курдског питања, који су остали актуелни на међународној сцени дуго након пада гвоздене завесе.

▶ VI.1. МИГРАЦИЈЕ

VI-1. Миграција у Западну Немачку

Реагујући на убрзани економски развој Западне Немачке 1950-их и због ургентног мањка радне снаге, немачка влада је 1955. почела да закључује билатералне споразуме о ангажовању радне снаге са многим, углавном медитеранским земљама (Италијом 1955, Шпанијом и Грчком 1960, Турском 1961, Мароком 1963, Португалијом 1964, Тунисом 1965. и Југославијом 1968), што је омогућило улазак економских миграната у Немачку. Нафтна криза 1973. и каснија рецесија зауставили су запошљавање страних радника. Од око 14 милиона радних миграната, око 11 милиона њих вратило се у своје матичне земље. На немачком језику,

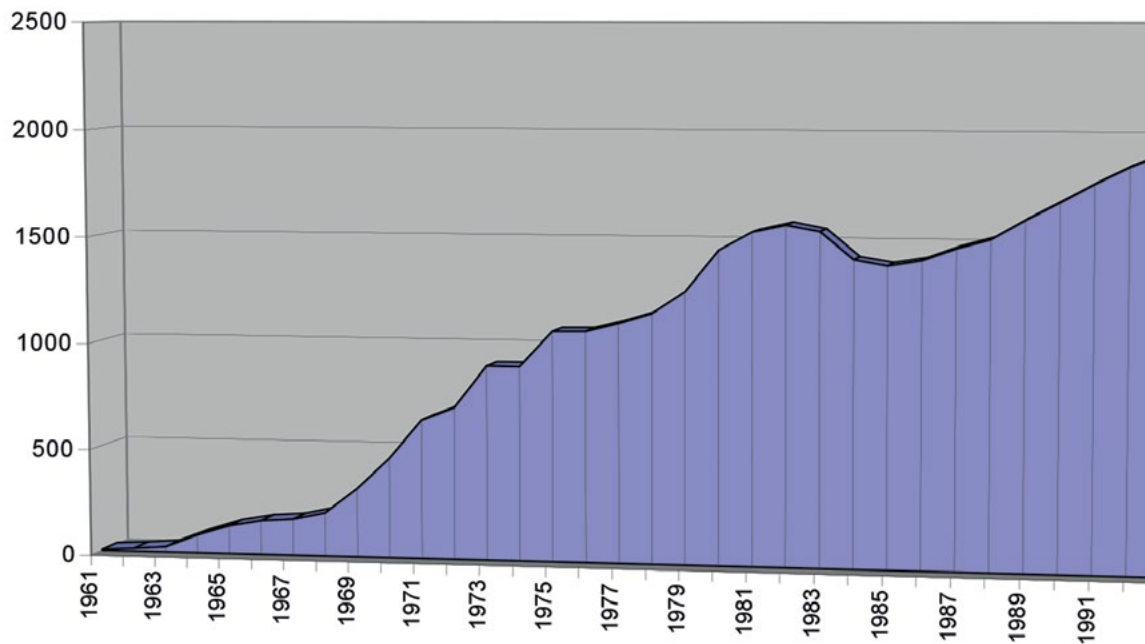
реч гастарбајтер (гостујући радник) описује те мигранте и имплицира да је њихов боравак у Немачкој привремен и искључиво због рада. Као комунистичка земља, Југославија је била посебан случај. Повећана незапосленост била је једна од последица југословенских економских реформи 1965. Како би спречиле негативни утицаји на друштво и привреду, југословенске власти дозволиле су радницима одлазак на привремени рад у иностранство. У многим случајевима, тај „привремени боравак“ прерастао је у трајни. Већина југословенских привремених радника долазила је из Хрватске и Босне и Херцеговине.

А. Страни држављани у Савезној Републици Немачкој, 1970–1990.

Емигранти у Савезној Републици Немачкој (% страних држављана у Немачкој сваке године)

Година	Италијани	Шпанци	Грци	бивши Југословени	Турци
1970.	23,1	11,8	7,7	15,0	6,5
1975.	17,4	16,2	16,8	14,8	13,8
1980.	12,5	5,6	7,5	6,5	4,8
1981.	12,9	5,0	5,3	6,3	4,6
1982.	13,6	6,0	6,0	6,5	5,5
1983.	12,7	6,1	6,5	5,9	6,5
1984.	11,3	5,8	5,8	5,6	15,0
1985.	9,7	5,1	5,8	5,2	4,3
1990.	6,2	4,5	4,5	5,8	2,1
1995.	5,8	5,4			

Авер и Сентурк (ур.), 2013, стр. 29.

Б. Турска популација у Западној Немачкој, 1961–1991.

Zentrum für Türkeistudien, Statistisches Bundesamt in Meier, 2002, стр. 2.

В. Турски разред у Немачкој (1969)

Турски разред у школи Елса-Брандстром у Франкфурту на Мајни.

Фотографија Абисаг Тулман.

http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_image.cfm?image_id=625, приступљено 6. 9. 2016.

Иако су обе владе, као и сами *тасџарбајџери*, веровале да ће радници кратко остати у Немачкој, многи од њих преселили су се дугорочно и почели су да доводе и своје породице. Њихова деца, коју су у матичној земљи одгајале мајке или баке, кренула су у школу у Немачкој. Да би олакшала репатријацију имиграната, Немачка је дозволила матичним државама да својој деци обезбеде школовање на матерњем језику. Та мера је дала контроверзне резултате, јер је многу децу одвратила од учења језика који се говорио у земљи у којој живе.

Самлунг Цакмаки / DOMiD-Archiv, Келн.

Г. Одлазак из Грчке и планирани повратак

Упркос просечној годишњој стопи раста од 6% од 1953. до краја 1960-их, средином шездесетих је број страних радника,

првенствено у Аустралији, Холандији и Западној Немачкој, чинио безмало 3% укупног становништва земље.

Д. Раднице из Грчке (1963)

У производном погону фабрике алкохолних пића у Хамбургу.

Фото Герд Минграм [Гермин].

http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_image.cfm?image_id=2368, приступљено 6. 9. 2016.

Крајем шездесетих година, 30% свих страних радника у Савезној Републици Немачкој чиниле су жене. Оне су најчешће радиле у прерађивачкој индустрији: индустрији одеће и текстила, металској и електричној индустрији, као

и у прехранбеној и луксузној индустрији. Такође, многе стране раднице радиле су у услужном сектору, у ресторанима, затим, као медицинске сестре и спремачице.

1. Пажљиво прочитај VI-1А и VI-1Б, а затим продискутуј на часу о следећим питањима. Зашто је, по твом мишљењу, већина *İstiharsa* долазила из медитеранских земаља? Зашто су мигранти из Грчке, Југославије и Турске одлазили у Западну Немачку и тражили посао? Зашто је, по твом мишљењу, проценат емиграната у Немачкој опао после 1980. године? Шта показује пораст броја турских миграната у Немачкој? Како је било стање (политичко, социјално) у матичним земљама миграната педесетих и шездесетих година? Да ли је у то време миграција била организована? Упореди то са миграционим токовима 2015. Прокоментариши мигрантску и избегличку ситуацију.

2. Пажљиво прочитај кључ и погледај фотографију VI-1В. (а) Да ли су у Немачкој постојале школе за децу миграната из твоје земље? (б) Замисли да си ти једно такво дете које је управо дошло из родне земље: како би се осећао/осећала? Како замишљаш свој дан после часова? Да ли мислиш да би лако могао/могла да се упознаш и комуницираш са другом децом из земље домаћина? (в) Опиши могуће проблеме и како би се ти припремио/припремила за њих, или испиши страну у дневнику описујући своје мисли и осећања.

3. Добро погледај фотографије VI-1Г и Д. Опиши и прокоментариши држање тих људи. Шта нам оно открива? Шта мислиш, како се људи са фотографије осећају? Опиши како би се ти осећао/осећала. Затим погледај фотографију са радницама и прочитај одговарајући кључ. Зашто су, по твом мишљењу, раднице коришћене баш у поменутиим индустријама (имај у виду да све оне долазе из исте земље)? Упореди их са тренутном ситуацијом мигранткиња у твојој земљи. Које послове оне обављају?

4. Пројекат:

I. Поделите разред на четири групе. Прва група треба да пронађе усмена сведочанства миграната у западноевропским земљама из педесетих, шездесетих или седамдесетих година. Могу им помоћи другови и ученици из других разреда. Уз снимке сведочанстава група треба да прикупи оригиналне фотографије и друге документе (писма, уговоре, новинске чланке, итд). Друга група треба да пронађе филмове (домаће и стране) на тему миграције у то време. Трећа група треба да пронађе друге уметничке обраде ове теме (романе, музику, позоришне представе, фотографије). Четврта група ће обрадити актуелне миграционе токове у земљама јужног и источног Средоземља (фотографије, чланке, књижевна дела) и упоредити те миграције са претходним. Ове четири групе треба да представе резултат свог истраживања као јединствени наратив који се може извести (као позоришни наратив или дијалог) и/или у мултимедијалном облику. Можете и написати и објавити (као електронску или штампану публикацију) књигу приповедака на основу усмених сведочења које сте прикупили. Фокусирајте се на свакодневно искуство животних проблема, наглашавајући не само негативне, већ и позитивне приче и ставове.

II. Направите фејсбук страницу (или вики страницу) под називом, на пример, *Пројекат Мијрација*. Можете поставити ваше резултате, коментарисати и разговарати о свом раду. Приступ тим страницама треба да имају само другови из школе или људи које добро познајете.

VI-2. Токови емиграције из Бугарске

Етничка група	Држава/континент прималац	Година	Бр.емиграната
Бугари – политички и економски мигранти	Европа, Канада, САД, Аустралија	1944–1989.	15.000
Татарски (Кримски) Бугари	СССР	1944–2000.	2,000
Јермени	СССР	1946–1949.	5,000
Чеси, Словаци	Чехословачка	1947–1951.	2.000
Јевреји	Израел	1947–1953.	45.000
Турци	Турска	1949–1951.	155.000
Турци	Турска	1969–1978.	115.000
Турци	Турска	1989.	322.000
Укупно		1944–1989.	661.000

Груев 2009, стр. 378.

1. Према изворима у поглављу VI.1. готово све земље југоисточне Европе забележиле су пораст броја исељеника. Зашто се то догодило, по твом мишљењу? Какав су утицај имала ова кретања на те земље? Где је одлазила већина

миграната? Упореди ситуацију са данашњом избегличком кризом.

2. Направи списак узрока миграције у Немачку. Подели их на факторе привлачења и одбијања.

▶ VI.2. МАЊИНЕ

VI-3. „Процес препорода” у Бугарској и „Велика екскурзија” бугарских Турака

Почетком 1985. највиши руководиоци Комунистичке партије Бугарске почели су да говоре о „процесу препорода” у Бугарској. Тај израз је означавао нову кампању асимилације бугарских Турака, муслиманских Бугара (Помака) и муслиманских Рома, која је, за разлику од претходних, спроведена врло систематично и масовно. Ова кампања се заснивала на историјској теорији развијеној специјално у ту сврху, према којој су бугарски Турци заправо потомци етничких Бугара. Зато је „процес препорода” представљан као „консолидација јединства бугарског социјалистичког народа и његове етничке хомогености” кроз мењање свих арапско-турских имена у словенска и одбацивање муслиманске традиције и културе. Та „консолидација” трајала је читаве четири године, и промене су обухватиле 850.000 људи. Употреба турског језика била је забрањена, као и јавно ношење

традиционалне одеће, пре свега женских шалвара. Исповедање ислама било је прогањано и ограничено. Џамије су затваране, а њихови посетиоци су називани верницима у „испразно сујеверје”. Муслиманске сахране замењене су грађанским, а сунећење (обрезивање) је представљало кривично дело. Све ове мере за „прочишћавање националне свести” реализоване су уз активно учешће војске и полиције, што је обухватало пребијања, претње, осуђивања на радне логоре и затворе, протеривање из земље и друге облике насиља и принуде против бугарских држављана турског порекла који су одбијали да се повинују партијским директивама.

Реакције бугарских Турака на „процес препорода” биле су различите. Кретале су се од покорног прихватања партијских директива до индивидуалних и колективних протеста и отворених

демонстрација, којих је било највише на почетку кампање 1984–1985, и поново у пролеће 1989, када је апсурдност покушаја насилне асимилације постајала све очигледнија у контексту *йересџројке* у Совјетском Савезу и ставова међународне заједнице. Последња „мера“ Партије и бугарске владе била је „подстицање“ на масовно исељавање у Турску. У изјави емитованој на бугарској телевизији и радију 29. маја 1989. Тодор Живков је практично позвао „земљаке“ који се не осећају као Бугари и не доживљавају Бугарску као своју домовину да напусте земљу и оду у Турску, а турску владу да прихвати имигранте. Изричито је изјавио да „Турска треба да отвори границе према свету у складу са међународним нормама и споразумима“. Око 360.000 људи напустило је Бугарску од 3. јуна до 21. августа 1989, када је Турска затворила границу. Пре тога, у пролеће 1989, неколико хиљада бугарских Турака – интелектуалаца и/или „непоузданих“ лица – селективно је протерано на Запад преко Југославије и Турске. Мушкарци, жене и деца свих старосних доба, различитих

друштвених статуса и различитих занимања били су принуђени да напусте родна места, да се расту од својих породица, да продају имовину будућашто и потраже достојанствен живот далеко од домовине. Међутим, више од 150.000 људи вратило се у Бугарску до краја 1990. године. Остали су се углавном настанили у Истанбулу, Бурси, Измиру и другим градовима западне Турске. Будући да је бугарска влада тврдила да је егзодус добровољан, медији су сковали нови термин – „Велика екскурзија“, како су цинично називали присилно исељавање бугарских Турака.

У то време, неки бугарски интелектуалци незванично су се побунили или су отворено протествовали, што је у јавности препознато као део политичких захтева првих дисидентских организација које су се појавиле у Бугарској 1988. и 1989. Народна скупштина је 11. јануара 2012. године донела резолуцију у којој се наводи: „Изјављујемо да је протеривање више од 360.000 бугарских држављана турског порекла представљало један облик чишћења које је извршио тоталитарни режим“.

VI-4. Мухамед Хусеинов, првобитно презиме Узункиш: Бугарски Турчин о промени имена

Одмалена сам се осећао као Турчин. Одрасли су знали да се окупе и често су говорили да имамо рођаке у Турској и да ћемо затражити визе. Чак су нам израдили и неке слике за пасош – стално смо очекивали да ћемо емигрирати, али ништа се није десило. Слушао сам од старијих како се у Турској лепо живи, али у школи су нам говорили да је тамо живот тежак, да је тамо капитализам... Ја сам за себе пронашао неку средину. Говорио сам себи: Ја сам Турчин, али живим у Бугарској; Бугарска је моја домовина; [Бугарски] јунаци се нису борили против Турака као што сам ја или против турског народа, него против султана, против империјалне државне машинерије. Тако сам се вређао кад су говорили „турско ропство“, а у уствари било је османско. Обичан Турчин сигурно није живео боље од свог брата Бугарина – обојица су живели у беди.

Годину дана пре него што сам кренуо у средњу школу, имена неких мојих другара су промењена. Један се некад звао Хасан, а сад је био Христо. Али истина је била још страшнија – једни друге су

звали по својим старим арапским именима. И желели су да их и ми тако зовемо. Испричали су ми како су им имена промењена. Ништа нисам разумео. Нисам могао да замислим да неко може на силу да ти промени име. Тада сам схватио да је држава ужасна машина, да може да те угњетава, а да партијска идеологија може да те промени на силу.

Прво што смо решили да урадимо било је да се организујемо и, преко страних амбасада и радиостаница, упознамо јавност с тим шта се ради Турцима у Бугарској. Мислили смо да ћемо тако зауставити процес [„препорода“]. Почео сам да тражим људе – лудаке који би јавно рекли да се не слажу са овим процесом [...]. Организацију смо назвали *Uzun kış*, „Дуга зима“. Тај назив смо одабрали јер је то била најдужа зима у нашем животу, најстрашнија. Зато што смо знали да ће та зима трајати док нам се не врате имена и права и слободе. Ја сам постао вођа [...]. Нисам познавао све чланове нити су они мене познавали. Свако је знао само одређене групе људи. То је зато што смо се трудили да буде што мање жртава у случају да

не успемо. Знао сам шта сам, шта хоћу да урадим и против чега се борим. Да будем искрен, тада ни сам ни помишљао на рушење комунизма, Живкова итд. Ми нисмо знали ни шта је комунизам ни шта је демократија – нити смо имали намеру да тражимо аутономију. То је била чиста режимска пропаганда. Желели смо да нам врате имена и то је све [...]. Почели смо да прикупљамо податке о случајевима злостављања, кршења права, о људима у радним логорима, и описивали смо шта се дешава.

Иванова и Мутафчијева, 2005, стр. 450, 451, 453, 458, 459.

Како је Мухамед Хусеинов, рођен као Узункиш, у почетку мирио своје турско етничко порекло са чињеницом да је бугарски држављанин? Шта га је натерало да промени мишљење и окрене се против бугарских власти (обрати пажњу да он каже „нисмо знали ни шта је комунизам ни шта је демократија“)? Продискутуј о покушајима власти да промене нечији лични идентитет (кроз промену имена, образовање итд).

VI-5. Присилне миграције бугарских Турака

А. Бугарски Турци прелазе границу са Турском

http://frognews.bg/news_12406/Jivkov_Gonim_300_000_turtsi_inak_stavame_Kipar/, приступљено 21. 9. 2016.

Б. Изјава Тодора Живкова, емитована на бугарској радио-телевизији 29. маја 1989.

Као што је објављено у штампи, у неким деловима земље последњих дана расту тензије међу појединим групама становништва. Ове тензије подстичу се из иностранства, у вези са законима о пасошима и бугарском држављанству које је усвојила Народна скупштина.

Прво: историјска је чињеница да је управо захваљујући победи социјалистичке револуције и наше социјалистичке државе муслиманско становништво изведено из таме, беде и обесправљености на коју га је осудило Отоманско царство. Капиталистичка Бугарска то није успела да уради.

Друго: историјска је чињеница да је Народна Република Бугарска отаџбина свих оних који су рођени у овој земљи, где леже кости њихових предака и где су им деца први пут отворила очи.

– Исламизирана бугарска популација није дошла од некуда – Бугарска је њихова једна и једина домовина. Та популација је живела, живи и живеће у Бугарској.

– Ова Бугарска припада свима нама, без обзира на нашу веру и обичаје. Ми смо њени синови и кћери и имамо задатак да јој се као родитељки одужимо.

Нажалост, одређени кругови у Републици Турској недавно су се упустили у све оштрију антибугарску кампању.

Затим су се оркестратори ове антибугарске кампање дохватили питања емиграције, ударајући на сва звона по иностранству да је Турска спремна да прихвати све бугарске муслимане који желе да емигрирају. С тим у вези, у име бугарских муслимана и у своје лично име, у својству председника Државног савета упућујем овај ургентан апел надлежним турским властима:

– Отворите границе свим бугарским муслиманима који желе да дођу у Турску, у посету или заувек.

<http://www.znam.bg/com/action/showArticle?sessionId=6B2F304C789043834EF7E08F47860247?enclD=628&article=334750291>, приступљено 21. 9. 2016.

В. Реакције у Турској: Озалов говор у Бурси 17. августа 1987.

Нажалост, Бугарска је започела покушај промене имена наших сународника који тамо живе. После тога, наш председник послао је специјалног

изасланика. Упутили смо примедбу и питали: „Шта се тамо дешава?“ Рекли су нам: „Али ви их свакако не желите“. Ја сам им на то одмах послао поруку: „Ако их има два милиона, узећемо их све; да ли ћете нам их дати?“

Управо се о томе ради. Они не намеравају да то учине. Искрено речено, оно што смо схватили јесте да се они боје да ће тамо порасти број Турака; сва истраживања то показују. Али морам нешто да кажем, нећемо их оставити на миру. То неће моћи. Наставићемо да [вршимо притисак на бугарске власти] и решићемо ово питање, пре или касније. Као што смо урадили на Кипру. Не брините. Видите, на Кипру више нема старог жара. Чак ни Грци немају много жара. Више не спомињу егејско питање. За сада контролишемо ситуацију реципрочним порукама. Дакле, у чему је ствар? Говорио сам то од самог почетка. Ствар је у томе да је Турска снажна. Данас Турска има популацију од 52 милиона. То је моћна земља, али и њена економија мора да буде моћна; као и њене оружане снаге.

Даглиоглу, 2014, стр. 176.

Г. Полна структура Турака који су емигрирали из Бугарске у Турску, према подацима из пописа (1992)

Година	Укупно	Жена	Мушкараца
1989.	218.000	111.568	106.432
1990.	71.195	31.326	39.869
1991.	32.164	13.900	18.264
1992.	23.490	10.336	13.154
Укупно	344.849	167.130	177.719

Даглиоглу, 2014, стр. 176.

Д. Изводи из разговора са Исметом Севером, бугарским Турчином

Бугарска и Турска су потписале споразум о којем ми нисмо знали ништа. Једноставно смо предали пасоше. Речено нам је да се на нас односе одредбе овог споразума, да ће нам бити предате путне исправе и да морамо да се одселимо у року од месец дана [...] Не могу да кажем да је то било присилно, [смеши се] тада ниси смео да кажеш да Партија нешто ради на силу – просто те је обавештавала

[шта је одлучено], био си обавештен! [...] По мени, једна од најтежих ствари која може да задеси човека јесте да буде отеран са огњишта. Не постоји ништа теже и горе од тога, без обзира на то о којој земљи је реч! [...] Осећао сам само бол растанка са нечим што је било дубоко у мени. Имао сам осећај да је један кључни део мене истргнут. Осећао сам се као дрво ишчупано из корена! Нисам знао кога да кривим, коме да се жалим, нисам знао са ким да поделим осећања. Знао сам само једно: моје родно место је овде, у Бугарској!

Када је почела „велика екскурзија“, био сам генерални секретар исељеничке организације [у Турској]. И не само као генерални секретар, већ и као човек, сматрао сам да сам дужан да помогнем тим људима. Знао сам шта значи кад дођеш у земљу коју не познајеш, где не знаш никога и не знаш шта те чека [...]. Провео сам недеље и месеце на железничкој станици у Једрену и имам живе успомене из тог периода. Прозори и врата на станици, сводови и стубови били су прекривени цедуљама. Породице су тако слале поруке ближњима – браћи, сестрама, мајкама, синовима. На цедуљама је просто писало: „Сине, ми смо у Бурси код твоје тетке“, или „Сестро, ја сам у Киркларелију код стрица“. Никада нећу заборавити једну старицу која је седела на тротоару и плакала. Морао сам да је утешим. Почео сам да јој причам како и овде има људи, да мора да буде јака и преброди своју људску трагедију ... Наставила је на плаче. У једном тренутку ме је погледала сузних очију и рекла ми је да плаче због телади које је оставила саме у штали. Морала је да оде у таквој журби да није могла никако да збрине те сироте животиње.

Мутафчијева и Иванова, 2005, стр. 317, 318, 320.

Промена имена бугарских Турака и њихов масовни изгон у Турску осамдесетих представљају пример тога како ауторитарни режим намеће асимилацију, гушење и нестанак етнички „различитих“. Какав је био резултат тих мера за бугарско и за турско друштво? Како су оне утицале на оне који су емигрирали? Зашто је присуство дошљака, које је земља домаћин у прво време поздрављала, довело до социјалних тензија? Повежи то са тиме како се данас економски мигранти и избеглице дочекују у земљама региона.

VI-6. Поздравни говор за јеврејске кадете који започињу обуку на војној академији у Истанбулу

Односи Турске са нацистичком Немачком у Другом светском рату узнемирили су многе Јевреје у тој земљи, који су страховали да ће влада почети да предузима мере против њих. Међутим, одлука Анкаре да остане неутрална их је умирала, али после рата, од 1948. до 1951. године, чак је 34.547 турских Јевреја (скоро 40% укупног јеврејског становништва) отишло у Израел. Године 1946, турске војне академије, које су дотад бирале кандидате по етничком и расном принципу, почеле су да примају мањинске и немуслиманске кадете.

Жеља да се отпочне школовање у војној академији значи да неко искрено воли и уважава турску културу, турску домовину [...]. Већ видим ту двојицу јеврејских грађана као турске офицере, са блиставим мачевима и љубави према својој земљи, како крче пут ка националном јединству за једну заједницу која је годинама била одвојена.

Дузгун, 2000, стр. 24.

VI-7. Протеривање Грка из Истанбула, 1964.

Од марта до септембра 1964. године, 12.387 Грка протерано је из Истанбула под изговором заштите „националне безбедности“. Након раскидања визног споразума о боравку, трговини и путовању у априлу, онима који су се тада затекли ван земље није било дозвољено да се врате. Онима који су се већ налазили у Истанбулу није било дозвољено да у септембру 1964. обнове боравишне дозволе, тако да су и они морали да оду.

Лична сведочења протераних

Дионисис Анџелоулоос (Аџина): Сећам се да је био петак, 17. јул 1964. Отишли смо у Четврту дивизију. Морали смо да потпишемо изјаве. Погледао сам дактилографа и он ми је рекао: „Немој да читаш [изјаву], шта те се тиче“. Затим су нам узели отиске прстију и фотографисали нас [...]. Погледали су нам зубе, да виде да ли су златни.

Госпођа Елени (Имброс): И моја мајка (удовица) имала је грчко држављанство. Имала је више од 60 година. Где да оде та жена? Браћа су отишла. Шта је

требало да уради моја мајка? Рекла сам јој: „Удаћемо те. Добићеш турско држављанство“. Била је неписмена [...] „Да се удам? Јеси ли ти нормална, ћерко,“ питала ме је, „јеси ли добро?“ Био је један човек, жена му је умрла. Венчали су се. Неколико дана касније су се растали. Наравно да смо платили том човеку. Дотле је дошло. Удали смо мајку у тим годинама.

Ирини Бриндеси (Аџина): Мојим родитељима је било врло тешко кад су дошли. Ми смо били деца, било нам је лакше. Деца се навикну, али одраслима је теже. Оцу је било јако тешко, био је добар човек. У сну је викао: „Не избацујте ме!“ Увек је исто сањао, и памтио је тај сан до краја живота. Ни ја га нећу заборавити. Јер не можете да заборавите такве ствари. Не можете да спакујете у кофер кућу коју сте годинама градили.

Ахмет Танриверди (Исџанбул): Неки су били толико неприпремљени да су чак остављали укључене фрижидере, говорећи „свакако ћемо се вратити“. Кад су закључали куће, два човека су дала кључеве мојој мајци. „Вратићемо се, чувај нам кључеве. Али ако потраје, искључи фрижидер и храни мачке“.

Бујукташчијан (ур.), 2014, стр. 25, 30, 31, 42.

Протерани Грци имали су право да понесу само 20 килограма пртљага и 20 долара. Погледајте видео запис о пројекту „20 долара, 20 килограма“ са усменим сведочењима, штампаним и визуелним материјалима и сл., на адреси: <https://www.youtube.com/watch?v=8fOmZrvGLRk>, приступљено 6. 9. 2016.

Шта би ти понео/понела са собом да имаш право да понесеш 20 килограма и да знаш да се никад нећеш вратити?

VI-8. Изводи из извештаја Државног секретаријата за унутрашње послове о исељавању муслиманских Турака и муслиманских Албанаца из Народне Републике Македоније средином педесетих

Процес исељавања припадника турске националне мањине из Македоније у Турску, који је почео 1951. године, попримио је у току последње две године карактер масовног исељавања. Овај процес масовног исељавања Турака продужава се са несмањеним интензитетом и то са упадљивом тенденцијом још већег повећања броја лица која траже исељење у Турску.

Ово се најбоље да видети из следеће табеле где су изнети подаци о броју поднесених молби за отпуст из држављанства припадника турске националне мањине у НР Македонији:

1951. год. поднело је молбе	24 лица
1952. год.	212 лица
1953. год.	2.240 лица
1954. год.	23.343 лица
1955. год.	38.142 лица
Укупно	63.961 лица

Од укупно 59.340 лица – чији су предмети за отпуст из држављанства позитивно решени – молбе за пасаванте поднело је 46.327 лица. До краја 1955. године на основу поднесених молби издат је пасавант за 46.155 лица. [...]

Истовремено тражили су исељење не само припадници турске мањине, већ и велики број Албанаца. Да би се спречило исељавање Албанаца, одређени су на територији НРМ блокови (тј. подручја) из којих се дозвољава отпуст из држављанства и блокови из којих није дозвољено исељавање. Према овој подели, дозвољаван је отпуст из држављанства свим припадницима турске мањине, па и Албанцима, који су настањени у свим градовима Македоније и у следећим срезovima: Титовелешки, Тиквешки, Ђевђелијски, Струмички, Штипски, Кочански, Малешевски, Прилепски, Ресенски и Битољски. Ови срезови су махом насељени турском мањином, а број Албанаца сасвим је незнатан. [...] Тамо где су већина Албанци забрањује се исељавање.

Државни секретаријат за унутрашње послове, Управа за државну безбедност, Скопље, 12. јануар 1956. Архивски документ, МАК, Фонд „Лазар Колишевски“, књига 43, документ II, АЕ 25.

На миграцију муслиманских Турака подстицајно је деловала колективизација пољопривреде, ограничавање количине приватног земљишта (највише 10 хектара по сеоском домаћинству) и национализација приватне имовине – чиме су посебно погођени турски велики власници и турске занатлије и трговци у градовима. Поред тога, у пролеће 1949, власти су увеле забрану ношења вела (*yaşmak*). Овим променама и мерама прво су се супротставили истакнути верски представници, затим и турски конзулат и организација Yücel. Сачувани документи показују да је од 1953. до 1957. године око 105.000 муслиманских Турака и још 5.000 муслиманских Албанаца „напустило“ Народну Републику Македонију.

VI-9. Јавни ритуал у Грчкој за оне који говоре неки од словенских језика

Након припајања више од половине некадашње тзв. Отоманске Македоније грчкој држави 1913. године, диктатор Метаксас (1936–1941) спроводио је политику асимилације преосталих који говоре неки од словенских језика. Новински извештаји пишу о јавном ритуалу одржаном у селу Кардиа у централној Грчкој у јулу 1959. године, када је 692 оних који говоре неки од словенских језика (према попису становништва из 1951) положило заклетву.

Спонтано се заклињемо пред Богом и људима, као прави потомци старих Грка, да убудуће никад и нигде нећемо говорити словенским наречјем.

Костопулос, 2000, стр. 236.

VI-10. Извод из разговора са наставником француског језика (р. 1958) о односима између Рома и Румуна у општини удаљеној око 40 километара од Јашија, крајем 1980-их

У Грајдури је постојао још један проблем: ромско насеље. Постојало је ромско насеље, које и данас постоји; оне куће са лименим крововима. И та ромска деца су се уписивала у школу, увек у први разред. Сећам се да смо саставили некакав тим, директор и сви наставници [из школе] и отишли у ромско насеље да поведемо децу у школу. Морали смо да их убеђујемо, то је била наша дужност. И тамо смо видели једну кућу, врло чудну за тај крај; огромна, лепа кућа, без врата, без прозора [...]. Та ромска деца нису похађала школу. То је сигурно. Уписана су у школски регистар под некаквим чудним именима. Сва су се презивала Станеску. Мислио сам да је то необично. Да ли су браћа и сестре? Шта ли ти људи раде, да ли се венчавају међусобно унутар породице? Звали су се Станеску Бициклета [румунски: бицикл], Станеску Фердинанд [...], Станеску Портокала [румунски: наранџаста]. Видео сам то својим очима [...]. Мислим да је страшно за дете ако се зове Станеску Мерцедес, на пример [...]. Ни случајно нису желели да пођу [у школу], нисмо успели да убедимо родитеље. С друге стране, плашили смо се да уђемо [у њихове куће]. Некада смо ишли са шефом станице [милиције]. Ништа нису добијали, тако да

нису имали мотивацију да пођу у школу. Парадокс је био што су ти људи, који нису ишли у школу, живели у великим, лепим, али прљавим кућама и возили кола. Понекад сам виђао дечка од 13-14, можда 15 година како вози ауто. Баш ми је изгледао млад. Питао сам се, да ли је ово Мерцедес? [...] Како то да има ауто? То је у оно време била велика ствар [кад су аутомобили били скупи и тешко доступни]. И једног јутра кад сам дошао у школу, школско двориште било је пуно Рома. Директор је рекао: „Господо, шта се дешава?“, на шта су они одговорили: „Дошли смо да нам дате сведочанство о завршеном четвртном разреду“. „Али ако нисте ишли на часове“, рекао је он, „како да вам дам сведочанство?“; „Нисмо“, одвратили су, „али треба да нам дате, потребно нам је“; „За шта?“ Онда су нам испричали да је један дечко који је возио ауто имао саобраћајну несрећу. Кад је дошао у станицу милиције рекли су му напише изјаву [о томе шта се догодило], а он је рекао да је неписмен. Следеће питање је било „Како си добио возачку дозволу?“, пошто је имао дозволу. Сазнали су да су милицајци Ромима издавали возачке за новац. И дошла је екипа инспектора из Букурешта, подигли су прилично велику прашину. Онда су милицајци рекли Ромима: „Набави сведочанство као доказ да си писмен“. И тако су они дошли и нису хтели да оду. Знате какви су они, неће да оду. Непрестано су питали: „Колико тражите за сведочанство?“ [...] Такав менталитет, да се сведочанство може купити, долази од Рома. Они су имали тај проблем од 80-их година [...], а затим се та навика [куповина диплома] проширила. Многе лоше навике позајмили смо од ове етничке групе [...]. Они су били етничко становништво, комунисти их нису баш штитили, али су их некако „чували“. Комунисти су претрпели велики неуспех када су покушали да их интегришу. Затим, кад нису успели да их интегришу, рекли су; у реду, пустићемо их, мало ћемо их заштитити, тако да те њихове [лоше] навике не изађу на светло дана.

Разговор водила Каталина Михаланче, 16. 2. 2012.

Милиција је у социјалистичким земљама била задружена за одржавање јавног реда, али су њени службеници, пре свега, спроводили политичке директиве. У градским четвртима или у руралним срединама са малим станицама милиције, ауторитет им је зависио од способности да преговарају са локалним становништвом.

Пажљиво прочитај текст у извору VI-10 и идентификуј: (а) реченице које указују на релативну изолацију и маргинализацију

Рома као етничке групе; (б), реченице и изразе који откривају стереотипе о Ромима.

▶ VI.3. ПРОМЕНЕ СТАНОВНИШТВА

VI-11. А. Стопа наталитета на Балкану на 1.000 људи (1950–1979)

Земља / регион	1950.	1953.	1956.	1959.	1975.	1977.	1979.
Албанија	38,8	40,9	44,5	41,9	31,9	—	—
Бугарска	25,2	20,9	19,5	17,6	16,6	16,1	15,5
Кипар	29,9	26,6	26,4	25,8	18,4	18,5	19,5
Грчка	20	18,4	19,7	19,4	15,7	15,5	15,9
Румунија	26,2	23,8	24,2	20,2	19,7	19,5	19,1
Југославија	30,2	28,4	25,9	23,1	18,2	17,7	17,1

Курзив показује да су подаци непоздани или непотпуни. Нема података за Турску.

Одељење за статистику Уједињених нација, Демографски годишњак 1960, Њујорк, 1960;
Одељење за статистику Уједињених нација, Демографски годишњак 1979, Њујорк, 1979.

Б. Стопа наталитета у Југославији

Период	СФРЈ	Босна и Херцеговина	Хрватска	Македонија	Словенија	СР Србија	Србија	Војводина	Косово	Црна Гора
1948–1961.	12,1	18,8	7,3	15,2	7,7	12,0	11,4	9,4	20,9	17,1
1961–1971.	10,1	13,3	6,2	15,8	8,1	9,9	8,4	5,1	25,3	11,5
1971–1981.	8,5	9,4	3,3	14,9	8,6	9,3	7,6	3,8	24,1	9,6
1989.	5,1	8,1	0,7	10,1	2,5	5,0	1,4	-1,6	22,4	9,1
1990.	5,0	7,7	0,5	9,9	2,5	5,1	1,4	-1,6	23,1	8,9

Југославија 1945–1985, стр. 198; Статистички годишњак Југославије 1990, стр. 95, 438;
Статистички годишњак Југославије 1991, стр. 99, 443.

В. Број новорођених и број абортуса у Бугарској 1955–1990.

Година	рођених	индукованих абортуса
1955.	151.000	2.200
1956.	147.900	2.000
1960.	140.000	51.000
1965.	125.800	96.000
1970.	139.700	119.700
1975.	144.700	120.400
1980.	128.200	136.300
1985.	119.000	112.200
1990.	105.200	127.600

Груев, 2009, стр. 370–385.

Г. Пораст становништва у Турској, 1940–2000.

Година	Број становника (у стотинама хиљада)	Годишњи пораст становништва (%)
1940.	17.821	
1942.		1,059
1947.		2,173
1950.	20.947	
1952.		2,775
1955.	24.065	
1957.		2,853
1960.	27.755	
1962.		2,463
1965.	31.391	
1967.		2,519
1970.	35.605	
1972.		2,501
1975.	40.348	
1977.		2,065
1980.	44.737	
1982.		2,488
1985.	50.664	
1987.		2,171
1990.	56.473	
1994.		1,828
2000.	67.804	

Према подацима са www.tuik.gov.tr/PrelstatistikTablo.do?istab_id=202, приступљено 6. 9. 2016.

Д. Морталитет у Југославији

Стално становништво Југославије процењивало се на 23,4 милиона људи 1987. године, што је пораст у односу на 15,7 милиона регистрованих 1948. године и 22,4 милиона регистрованих 1981. Поред тога, више од милион Југословена живело је и радило на дужи период у другим европским земљама. Густина насељености порасла је са 62 особе по квадратном километру 1948. на 92 особе по квадратном километру 1988. године.

После Другог светског рата стопа смртности у Југославији нагло је опала. Године 1984. стопа смртности износила је приближно 9,3 на хиљаду становника, што представља пад са ранијих 12,8 на хиљаду становника 1948. године. На Косову је стопа смртности пала са 13 на хиљаду становника 1947. године на 5,8 године 1984, док је у Словенији пала са 13,5 на 10,9 на хиљаду становника.

Стопа смртности одојчади у Југославији, један од најбољих показатеља друштвеног, економског, здравственог и културног нивоа становништва, спуштена је са 118,6 умрле деце на хиљаду живорођене 1950. године на 26,2 на хиљаду живорођене деце 1987. године. Међутим, упркос вишем животном стандарду и здравственој заштити, Југославија се 1985, међу европским земљама по стопи смртности одојчади, котира боље само од Албаније.

У Словенији, Хрватској, Војводини и Србији, стопа наталитета падала је упоредо са стопом смртности. Међутим, у Босни и Херцеговини, Македонији и Црној Гори, нагли пад стопе наталитета забележен је тек након 1960. године, док је стопа наталитета на Косову знатно опала 1990. године. До 1980. експлозија становништва међу косовским Албанцима постала је најургентнији демографски проблем Југославије. У периоду од 1950. до 1983. популација Косова порасла је за око 220%, док је укупна југословенска популација порасла само 39% [...]. До 1980. године Косово је постало најгушће насељено подручје Југославије (146 особа по квадратном километру), иако је и даље било најнеразвијенији регион у земљи.

Средином шездесетих, држава је почела активно да подржава праксу планирања породице како би контролисала раст становништва. Године 1969. Савезна скупштина је усвојила либерализовани закон о абортусу.

<http://www.country-data.com/cgi-bin/query/r-14798.html>, приступљено 6. 9. 2016.

Проучи статистичке табеле. Затим покушај да повежеш пораст/пад стопе наталитета и морталитета са политичким и друштвено-економским статусом датих земаља.

VI-12. Пронаталитетна политика Николаје Чаушескуа и забрана абортуса

У деценијама након издавања Уредбе 770/1966, уведене су драстичне мере против прекида трудноће и оних који су ту меру практиковали. На пример, жени се дозвољавао абортус само ако је била старија од 45 година и ако је већ родила четворо деце. Истовремено, за парове без деце уведен је посебан порез – до 10% од редовне месечне зараде. За жене у репродуктивном добу уведене су обавезне гинеколошке контроле.

А. Уредба 770/1966 о забрани абортуса

Имајући у виду да прекид трудноће представља поступак са озбиљним последицама по здравље жене и да врши знатан негативан утицај на пораст наталитета и природни прираштај становништва, Државни савет Социјалистичке Републике Румуније доноси следећу уредбу:

Чл.1. Прекид трудноће је забрањен.

Чл.2. Прекид трудноће ће бити одобрен у изузетним случајевима [...] када: а) Трудноћа представља опасност по живот труднице [и нема другог начина да се она спасе]; б) Један од родитеља пати од озбиљног здравственог поремећаја који се наследно преноси или доводи до тешких конгениталних аномалија; в) Трудница има тешке телесне или сензорне поремећаје; г) Трудница је старија од 45 година; д) Трудница је већ родила четворо деце и одгаја све четворо; ђ) Трудноћа је последица силовања или инцеста.

Чл.5. Прекид трудноће одобрава лекарски савет на окружном или градском нивоу, који се формира у ту сврху одлуком извршног одбора окружног или градског већа.

Чл.6. У случајевима крајње здравствене опасности када прекид трудноће мора да се изврши на лицу места, лекар је дужан да, пре обављања [абортуса] или уколико то није могуће у року од 24 сата, преда писмену изјаву тужиоцу, који ће на основу лекарског уверења и других релевантних информација утврдити да ли је прекид трудноће био неопходан или није.

Службени гласник, део I, бр. 60, 1. октобар 1966, стр. 416.

Б. Уредба 771/1966 о казнама за непоштовање забране абортуса

Ко на било који начин врши прекид трудноће супротно одредбама закона казниће се за кривично дело абортуса [и] на затворску казну од једне до три године [...]. Уколико трудница буде повређена или умре током [абортуса], казна затвора трајаће од две до пет година за повреду или од пет до десет година за смрт труднице [...]. Ако је дело извршено ради стицања материјалне користи, казна [...] ће се повећати за две године.

[Свако] ко поседује било какав специјални инструмент намењен прекиду трудноће [...] ван специјализованих здравствених јединица казниће се затворском казном у трајању од три месеца до једне године.

[Свако] ко подстиче, врши и помаже у вршењу [абортуса] биће кажњен.

Службени гласник, део I, бр. 60, 1. октобар 1966, стр. 416, 417.

В. Изводи из говора Николаје Чаушескуа на састанку Извршног политичког савета Централног комитета Комунистичке партије Румуније, 24. фебруар 1984.

Због абортуса, стопа наталитета је пала. Лекари [врше абортусе] за новац [...] и требало би да буду кажњени. Њиховом неодговорном понашању мора се стати на крај; не би требало да им се дозволи да и даље раде у здравству.

Разговарају са Високим здравственим саветом и руководиоцима у министарству и довести ствари у ред. У свакој општини треба одржати сличне разговоре како би се ово стање зауставило, јер је 420.000 абортуса недопустиво када смо 1975. године имали 350.000 [...]. Требали би спровести мере против оних који су [профитирали] на рачун становништва, укључујући и суђења, баш као што предвиђа закон.

Национални архив Румуније (Букурешт), збирка „ЦК КПР, секција Председништво“, бр. 12/11984, стр. 31, 32.

Г. Изводи из разговора о последицама декрета против абортуса

Све се догодило 1987. године. Имала сам 18 година и двоје деце. Није био прави тренутак за треће. Живела сам са родитељима. Нисам радила, само је муж био запослен. Деца су била млађа од три

године [...]. Сматрала сам да не треба још неког да уваљујем у невољу, па сам сама извршила абортус. У тим тренуцима очајања и сиромаштва, била сам спремна на све [...]. Жене су употребљавале све могуће методе за које су чуле, било шта [...] Било је ужасно [...] Имала сам страшне болове [...] Одвели су ме у болницу [...]. Две недеље након изласка, добила сам позив да одем у станицу милиције, у собу бр. 4, истражно одељење. Отишла сам и дала изјаву, један млади милицајац ми је рекао да напишем да сам подигла плинску боцу. Онда су ме позвали други пут, кад су добили здравствени картон из болнице. Дала сам исту изјаву [...]. Упорно су ми постављали питање ко ми је то урадио и чиме. Али ја [...] сам се држала своје изјаве. Годину дана касније, поново сам затруднела. Мислила сам: треба ли да родим десеторо деце? Нећу још једном да абортирам [...]. Али сам побацила [...]. Касније

сам чула да је било жена које су умрле због тога. Једној мојој комшиници је друга жена извршила абортус и она је умрла. Нико о томе није причао, али су људи знали. Жена је свакако била мртва, није било сврхе да неко иде на робију.

Музеј румунског сељака, 2008, стр. 42, 43.

Чаушеску је на ауторитаран начин приступио врло осетљивом и приватном питању прекида трудноће, што је довело до хиљада смртних случајева услед илегалних абортуса. У неким земљама и културама то питање се третира другачије, а верске установе играју пресудну улогу. Разговарајте о овој теми на часу и повежите је са планираним родитељством и начинима за избегавање нежељене трудноће.

ПОГЛАВЉЕ VII: ДРУШТВО И КУЛТУРА

Увод	209
VII.1. Родни односи	211
VII.2. Религија	218
VII.3. Омладинска култура	222
VII.4. Књижевност и филм	225
VII.5. Потрошачко друштво	230
VII.6. Туризам	236
VII .7. Социјална политика	240
VII .8. Спорт	242

► УВОД

Социјална и културна политика балканских земаља након Другог светског рата била је одређена њиховим општим политичким развојем, стратешким савезима са међународним војнополитичким блоковима, глобализацијом популарне културе и универзалних вредности, и на крају, али не и најмање важно, специфичним друштвеним развојем сваке појединачне земље.

Уз консолидацију различитих политичких режима и ауторитарних влада, балканске земље су првих послератних година морале да се опораве од економских и социјалних последица рата. Било је неопходно поновно преговарање и ново регулисање државних ресурса и друштвених односа. У комунистичким земљама то се радило под контролом и надзором свемоћне (локалне) комунистичке партије, која је извршила „револуционарну трансформацију“ буржоаског друштва, најчешће користећи идеолошке аргументе. Широки спектар друштвених група – од индустријалаца, банкара, великих земљопоседника и војске до ситних трговаца и малих сељака – био је изложен репресији и присиљен да препусти водеће положаје у јавном сектору „радницима“ и радничкој класи; то јест запосленима у фабрикама и предузећима, сељацима у великим државним задружним колективима, женама које су постале равноправне са мушкарцима. Вођени марксистичким идеолошким императивом изградње „напредног комунистичког друштва“, нови режими су усредсредили своје напоре на модернизацију читавог начина живота и културе грађана – од довођења канализације и електричне енергије у села до изградње одмаралишта и модерних хотела.

У Грчкој, Турској и на Кипру, државама које су комбиновале јасну прозападну оријентацију са националистичким схватањима система социјалне заштите, државна елита је у различитим периодима покушавала да очува или оспори патерналистичку визију развоја друштва, у зависности од тога да ли се налазила на левом или десном крају политичког спектра. И у овим државама поента реструктурирања друштвеног живота била је модернизација, али је она у великој мери зависила од очувања равнотеже државних, етничких и геостратешких интереса, увек имајући у виду приоритет западних економских модела. Како се Хладни рат развијао, нарочито након 1960-их, темпо модернизације друштвене и културне сфере балканских земаља се убрзавао, што је довело до својеврсне „револуције“ у

државној контроли свакодневног живота, али и у ставовима самих грађана према новим друштвеним погодностима и производима који су били на располагању.

На пример, родна историја представља сјајну илустрацију друштвених трансформација балканских друштава. Под комунистичком диктатуром, родни односи темељили су се на марксистичкој идеји ослобађања жена од експлоатације и угњетавања. Социјалистички режими обећавали су женама нова права и ново учешће у професионалним и институционалним структурама. У извесној мери, то се и остварило кроз улазак жена у модерну индустрију и њихово заузимање истакнутих позиција у државној хијерархији, кроз неспорно ширење њиховог образовања и озбиљну професионализацију њиховог рада. Други, не тако видљив аспект родне историје у социјалистичким земљама, било је очување предмодерних родних стереотипа и неједнакости. Тако су мушкарци, поред свих обећања комунистичких партија да ће они равноправно учествовати у кућним и породичним обавезама и да ће женама бити омогућене широке могућности за самоостварење, у периоду од 1960-их до краја осамдесетих још увек били доминантни на јавним и економским позицијама. Кућни послови за жене нису се смањивали, њихово слободно време није се повећало, а њихове зараде биле су увек ниже од зарада мушкараца. Те неједнакости посебно су оштро погађале припаднице мањинских група, нарочито из муслиманских заједница. Оне су и диктирале политику подстицања рађања и забране или ограничавања абортуса. Друштвено и законодавно схватање абортуса као напада на националне биолошке ресурсе дошло је до екстремног изражаја криминализацијом абортуса у социјалистичкој Румунији, што је нанело тешке трауме хиљадама жена примораним да користе тајне и илегалне услуге нестручних или похлепних лекара.

Занимљиво је да ове трауматичне приче нису биле одлика само комунистичких друштава. У Грчкој је индиковани прекид трудноће до 1970. године представљао кривично дело, док је 1978. усвојен закон којим се дозвољава абортус, али под строго прописаним условима. Последња ограничења абортуса укинута су 1985. године, увођењем савремених критеријума и услова за спречавање трудноће, планирање породице и декриминализацију абортуса.

Историја жена и рода такође показује бројне контрадикције у друштвеном развоју Турске. То је историја

еманципованих, али неослобођених жена; еманципованих Ататурковим реформама, али углавном неослобођених због спорих промена у друштвеној сфери и очувања традиционалних ставова и патријархалних обичаја. Као дугорочна тенденција, дебата о друштвеном статусу жена у оквиру опште дилеме о смеру модерне Турске, обновљена је након враћања ислама у политику у првој деценији 21. века. Конзервативни отпор тзв. контраелита „западњачком“ статусу турских жена игра посебну улогу у јавној расправи о њиховој еманципацији.

Историја цркве и религиозних људи (верника) на Балкану након Другог светског рата једнако је сложена као историја жена – али уз једну битну разлику. Док су се жене бориле за еманципацију, или трпеле последице недовршене или недовољне еманципације, верници су се суочавали са изазовима секуларизације на локалном и глобалном нивоу. Доминантна материјалистичка доктрина у комунистичким земљама успоставила је атеизам као општеважећи морални стандард. После првих деценија мекших и грубљих облика репресије над свештеницима (малтретирање посвећенијих свештеника и регрутovanje оних који су се лакше мирили са судбином као агената комунистичке тајне полиције, прогон због вршења верских обреда и сл.) и ограничавања друштвених активности цркве, религија је почела да се третира као „обични анахронизам“, што је довело до промена метода борбе против ње. Радикално насиље замењено је стратешким и перфиднијим нападима на религиозност. Занимљиви ТВ програми емитовани су уочи великих верских празника, исповеди у цркви су прислушкиване, теломшко образовање није толерисано, а верски ритуали замењивани су грађанским. Све те мере против још увек утицајне цркве биле су нарочито успешне у православним земљама. Маргинализација религиозности комбинована је са посебном реформулацијом улоге цркве као институције. За разлику од Албаније, где је политика атеизма била много радикалнија, у Румунији и Бугарској православно хришћанство почело је да се приказује као носилац националне свести са важним историјским доприносом за развој националне доктрине. Тако су, парадоксално, у политици према доминантној религији у периоду касног социјализма, Румунија и Бугарска (а у извесној мери и Србија и Македонија у Југославији) постале сличне земљама попут Грчке и Турске, које су религију, уз језик, сматрале носећим стубом патриотизма и оданости националном наслеђу.

У неким од ових земаља криза идеологије прокрчила је пут за успон једне посебне врсте ауторитета и комунистички атеизам претворен је у необичну синтезу *new age* ставова – нарочито у Бугарској кроз деловање Људмиле Живкове, председнице Комитета за културу

и ћерке партијског и државног вође, која је веровала у мистично учење Николаја Рериха и Петра Данова и била покровитељка институционализације парапсихологије. Управо у том контексту треба разумети „феномен Баба Ванге“, бугарске пророчице за коју се сматрало да може да предскаже будућност и комуницира са мртвима. У католичким земљама као што је Хрватска, црква и свештенство очували су свој ауторитет. Међутим, локални процеси секуларизације углавном су пратили глобалне тенденције опадања улоге религије у свакодневном животу грађана. Верске праксе попут приватне молитве, строгог поштовања верског поста или недељног одласка у цркву замењене су одласцима на концерте западних музичких група, „другарским интеракцијама на местима за пријатну рекреацију и забаву“, гласним прослављањем спортских успеха са пријатељима или на улицама, заморним обиласцима „робних кућа“ и првих супермаркета и разговорима о рекламама за аутомобиле или нове електричне уређаје.

Како у социјалистичким тако и у несоцијалистичким балканским земљама, популарна култура и конзумеризам били су прихваћени једнако колико и у Сједињеним Америчким Државама и Западној Европи. Њихови главни носиоци и промотери били су млади који су са закашњењем усвајали поруке сексуалне револуције и поп арта и покушавали да се еманципују. Учествојући у различитим супкултурним делатностима, омладина је прихватала провокативан и савремен начин живота и нападала стереотипе старих генерација, који су тобоже бранили националне традиције и вредности. Упоредо са модернизацијом живота и широм употребом кућних апарата, телевизора, аутомобила и луксузних производа, растла је потражња за модерном одећом и уређајима, плочама и касетама омиљених рок, панк, новоталасних и хеви-метал група, као и за тајним местима за нове еротске изазове. Посебан пример у том погледу била је Југославија, која је постала нешто попут „мале Америке“ на Балкану. Популарна култура и потрошачко друштво нису се, међутим, глатко развијали у региону. Ако су у земљама попут Бугарске и Румуније постојале листе чекања за дефицитарну робу и ако су млади били прогањани због „непристојне“ одеће и дуге косе, у Турској се производња аутомобила који су били упоредиви са западним моделима није развила нарочито успешно. Балканске земље забележиле су знатно бољи успех у модернизацији туризма и спорта, утолико што су у тим областима отвориле простор за размену производа и вредности, националних идеологија, и забаве од локалног и светског значаја. На крају су, међутим, њихова друштва и културе у различитој мери трансформисани у правцу веће либерализације, секуларизације и глобализације..

► VII.1. РОДНИ ОДНОСИ

VII-1. Изводи из извештаја Марије Динкове, начелнице Одељења за истраживање и развој, о резултатима анкете „Утицај политике унапређења улоге жена у Бугарској” коју су спровели Државни савет и Комитет бугарских жена 1975. године

ПОДАЦИ О ДРУШТВЕНОМ НАПРЕТКУ ЖЕНА

Само је 2,15% испитаница незапослено; 98% жена до 35 година старости запослене су у друштвеној производњи. Према социјалном статусу, распоређене су на следећи начин (%):

Фабричке раднице	36,78 %
Канцеларијске раднице са стручном квалификацијом	35,70 %
Канцеларијске раднице без стручне квалификације	16,05 %
Задружне сељанке	8,35 %
Незапослене	2,15 %
Друго	0,59 %
Нема података	0,38 %

Према нивоу образовања, распоређене су на следећи начин (%): →

	Жене	Мушкарци
Високо	6,25 %	10,47 %
Више и више стручно	27,79 %	17,92 %
Опште средње и техничко	27,19 %	17,92 %
Осмогодишње	29,56 %	40,42 %
Основно	8,89 %	6,17 %
Нема података	0,32 %	1,65 %

Године 1946. укупна женска популација бројала је 1,4% високообразованих; жена са вишим образовањем било је 1,0%, средњим техничким 4,2%, и општим средњим образовањем 7,7%. Зато се не може претпоставити да је постигнут велики напредак у друштвеној равноправности жена и мушкараца – 36,56% жена ангажовано је у друштвеном раду. Ниво ангажовања зависи од стручне спремности и друштвеног положаја. Канцеларијске раднице са и без стручне квалификације највише су друштвено ангажоване, док је најмањи удео задружних сељанки и незапослених. Активности фабричких радница су алармантно мале. Друштвени ангажман жена зависи и од њиховог брачног статуса. Он је већи међу разведеним женама, а мањи међу удовицама. 36,37% удатих жена, 33,33% удовица, и 42% разведених учествују у друштвеним активностима. То се објашњава чињеницом да разведене жене немају много кућних обавеза, имају више времена за друштвене активности и, заправо, траже социјалне контакте чешће него друге жене.

Централни државни архив, документ 1Б, инв. 55, арх. јед. 839.

VII-2. Писменост у Турској, 1980.

Турско становништво према писмености и полу (12 година и старији), 1980. (на хиљаду људи)

Образовни ниво	Процентуални распоред			Релативни удео жена у свакој образовној групи
	Мушкарци	Жене	Укупно	
Неписмени	16,8	46,6	31,3	72,2
Писмени (без дипломе)	10,2	6,4	8,4	27,0
Основна школа	52,8	36,9	45,1	39,6
Средња школа	8,7	4,5	6,7	32,4
Средња стручна школа	0,1	0,1	0,1	40,7
Средња школа (лицеј)	4,6	2,6	3,6	34,7
Техничка школа	3,4	1,9	2,6	34,3
Високо образовање	3,4	1,0	2,2	22,9
Укупно	100	100	100	

Државни завод за статистику, 1981, Озбаи (ур.), 1990, стр. 115 (<http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000871/087174EB.pdf>).

Проучи извор VII-2. Шта можеш да закључиш о положаја жена у турском друштву у то време? До каквих последица може довести образовна маргинализација жена?

VII-3. Еманциповане али неослобођене жене у Турској

Иако су жене у Турској правно еманциповане кемалистичким реформама 1920-их, то није битно променило доминантни патријархални систем нити поправило њихов статус. Обновљање исламског конзервативизма 1970-их (види документ VIII-17) као политичке и друштвене снаге значило је и обнову патријархалног породичног система. Појава контраелите, чија је културна оријентација била другачија од прозападне оријентације кемалиста, довела је до покушаја јачања традиционалних родних улога.

Међутим, шездесет година након увођења кемалистичких реформи, бројни проблеми још увек муче Туркиње, нарочито оне из руралних крајева. Та чињеница нас приморава да преиспитамо одређена питања. Колико једна „револуција у правном систему“ може променити традиционални начин живота већине жена у некој земљи? Који су главни економски, социјални и/или политички фактори директно или посредно одговорни за убрзавање или успоравање тог процеса промене? Да ли религија, идеолошки или морално, још увек игра пресудну улогу у одређивању друштвене интеграције жена и њихове политичке партиципације?

Абадан-Унат, 1990, стр. 13; <http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000871/087174EB.pdf>, приступљено 17. 8. 2016.

1. Покушај да прокоментаришеш сва три питања из наведеног извора о правном статусу жена у Турској.
2. Да ли мислиш да правне реформе могу променити традиционално понашање?

VII-4. Први број модног часописа *Свијет* изашао је 1953. Био је својеврсни узор југословенским женама, који су све више изгледале и понашале се као жене на Западу

Свијет, бр. 9, 1953.

VII-5. Писменост у Босни и Херцеговини, 1948–1991.

Становништво Босне и Херцеговине од 10 и више година, стопа неписмених према пописима (у %)

Година	Процент (%)
1948.	44,9
1953.	40,2
1971.	23,2
1981.	14,5
1991.	9,9

Стаτισички годишњаци Босне и Херцеговине од 1948. до 1992. Завод за статистику Босне и Херцеговине, Сарајево.

Табела у извору VII-5 показује значајан пад неписмености у Босни и Херцеговини од 1948. до 1991. Прокоментариши тему дугорочних процеса и подршке (људске, материјалне, финансијске, политичке, инфраструктурне, институционалне, итд) неопходне за постизање таквог резултата.

VII-6. Легализација добровољног прекида трудноће у Грчкој (1985)

До политичке промене *μεταπολιτεια* (1974, види извор III-21) грчко друштво и држава били су изричито против прекида трудноће. Иако је индуковани прекид трудноће представљао кривично дело, 1970. године извршено је чак 9.115 регистрованих абортуса (број живорођене деце исте године износио је 145.000). Закон бр. 821 из 1978. дозвољавао је абортус ако је фетус показивао озбиљне аномалије у првих двадесет недеља трудноће, као и у случајевима кад је постојао ризик за ментално здравље мајке, што је одређивао задужени психијатар државне болнице, али само током првих дванаест недеља трудноће. Осам година касније, ПАСОК-ова влада, који је обећавала да ће „стати на крај неприхватљивом режиму илегалних абортуса“ и обезбедити неопходну инфраструктуру за планирање породице, контрацепцију и декриминализацију абортуса, донела је Закон бр. 1609, чије су главне одредбе уведене у чланове 304 и 305 грчког Кривичног законика. Легализација добровољног прекида трудноће у највећој мери била је резултат заједничких напора различитих феминистичких организација и група, укључујући и Савез грчких жена, чија је председница у то време била Маргарет Чант, жена тадашњег премијера Андреаса Папандреуа.

А. Чланови 304 и 305 грчког Кривичног законика

304 (4) Добровољни прекид трудноће, извршен уз сагласност жене од стране акушера или гинеколога, уз асистенцију анестезиолога у оквиру здравствене установе, не представља кривично дело уколико је испуњен један од следећих услова:

- (а) Трудноћа није дужа од 12 недеља;
- (б) Постоје индикације, засноване на савременим техникама пренаталне дијагностике, да приметак пати од озбиљне абнормалности, која би довела до озбиљног урођеног дефекта детета, и трудноћа није дужа од 24 недеље;
- (в) Постоји неотклоњив ризик по живот труднице и ризик од озбиљних и трајних последица по њено физичко или ментално здравље. За то је потребно лекарско уверење;
- (г) Трудноћа је резултат силовања, сексуалног односа са малолетницом, инцеста или односа са женом која није у стању да пружи отпор, под условом да трудноћа није дужа од 19 недеља;
- (д) Уколико је трудница малолетна, потребна је сагласност једног родитеља или старатеља.

305 (1) Лице које јавно, или стављајући у промет штампане текстове или илустрације, рекламира или промовише, чак и посредно, лекове или било које друге предмете или методе који омогућавају прекид трудноће или нуди да изврши или учествује у извршењу добровољног прекида трудноће, казниће се казном затвора у трајању до две године.

(2) Пружање информација или објашњења медицинског типа о добровољном прекиду трудноће у оквиру центара за планирање породице или у току обуке лекара или лица овлашћених да користе методе за добровољни прекид трудноће, као и објављивање чланака у специјализованим медицинским и фармацеутским часописима, неће се третирати као прекршај.

<http://cyber.law.harvard.edu/population/abortion/Greece.abo.html>, приступљено 17. 8. 2016.

Б. Грчки феминистички плакат о слободи абортуса и контрацепције

Превод: Наше тело припада нама: слобода абортуса и контрацепције / 31. март – Међународни дан контрацепције / дискусија на Правном факултету – амфитеатар ИНАС / среда 4. априла, 19 часова / група студенткиња универзитета.

<http://www.isotita.gr/var/uploads/library/posters2010/A11%20AF%20F3.992.JPG>, приступљено 17. 8. 2016.

1. Прочитај чланове 304 и 305 грчког Кривичног законика и упоредити их са прописима и расправама у својој земљи.

2. Упореди грчки са румунским случајем, описаним у изворима VI-12.

3. Испитај однос између феминизма и абортуса у западним друштвима: зашто су феминистички покрети захтевали право на контрацепцију и добровољни прекид трудноће?

VII-7. Делови састанка Извршног политичког комитета о правилима такмичења Мис Румуније, 24. мај 1977. На крају је договорено да назив буде „Лепота, младост, марљивост“.

Друј Вирџил Трофин: Ако ми дозволите, молим вас, желео бих да објасним [...] зашто сам против овог такмичења. Будући да је за нас лепота већ замишљена као јединствена целина, тешко је тврдити да су људска бића лепа само кад имају лепо тело, док су њихов карактер и рад потпуно другачији [...]. Не верујем да би требало да организујемо такво такмичење где се лепота доживљава само у смислу физичког изгледа.

Друј Николаје Чаушеску: Избор за мис данас се практикује и у другим земљама [...]. Наравно, треба узети у обзир морални интегритет особе, али ово је пракса свуда у свету.

Друј Вирџил Трофин: Зашто [бисмо истицали] на такав начин [чињеницу да] су неке од њих врло лепе, а друге ружне. Шта је поента?

Друјарица Елена Чаушеску: Зато не одржавамо такмичења за ружне [жене]. Ко је леп, тај је леп, ко је ружан, тај је ружан.

Друј Николаје Чаушеску: Такмичење се зове „Лепота, младост, марљивост“.

Друјарица Елена Чаушеску: Међу марљивим девојкама, неке су лепше, неке су мање лепе. Ако представљају оличење и марљивости и лепоте, у чему је проблем? И зашто бисмо размишљали о претходним такмичењима за избор Мис Румуније? [...] Лепота је једно од народних блага. Наш народ је леп народ. У свим нашим крајевима има девојка које је дивно гледати.

Друј Леонџе Рауџу: Не радимо добру ствар за ове

девојке, за њихов менталитет. Ако узмемо у обзир међународно искуство, оно потврђује неке ствари. Мислим да ово такмичење има прилично комерцијални карактер.

Друјарица Елена Чаушеску: Можда би требало да бирамо и најлепше одећу.

Друј Пол Никулеску: Ово такмичење је другачије врсте. Овде девојке не долази одевене.

Друј Јон Илијеску: Такмичарке се морају мерити и бирају се репрезентативне величине.

Друј Николаје Чаушеску: А ако само то будемо гледали, да девојке једу мање, јер су почеле да се превише гоје, то је оправдана активност. Девојке морају да буду витке [...]. Омладина треба да буде лепа; треба да одржава витак стас бавећи се спортом.

Друј Леонџе Рауџу: Можда би коначну одлуку требало да донесе Савет социјалистичке просвете и културе, а не Извршни политички комитет.

Друј Николаје Чаушеску: Онда за почетак, хајде да га назовемо „Такмичење рада, младости и лепоте“.

Изводи из одобрених правила: Такмичарке морају имати од 16 до 28 година [...], складне црте лица, грациозност, шарм и пропорционално тело [...]. Уколико више такмичарки заврши са истим резултатом на врху листе, коначна одлука биће донета на основу активности и понашања [сваке од њих], као и на основу тога да ли су се остварили као мајке.

Douăzeci și doi [22], бр. 268 (3. фебруар 2009), стр. 2, 3.

Помоћу свог знања објасни зашто се избор за мис третира као политичко питање у Чаушескуовој Румунији.

VII-8. Жене у политици

Лина Цалдари (1887–1981) била је конзервативна народна посланица и министарка за социјална питања у влади Константина Караманлиса (1956–1958). Она је прва жена на министарској функцији у Грчкој. Васо Танасеку (1917–2015), некадашња политичка затвореница која је провела шест година у затвору Авероф у Атини, била је прва посланица Уједињене демократске левице (ЕДА), избрана 1956. године, када су жене први пут гласале на парламентарним изборима.

А. Изводи из говора конзервативне министарке Лине Цалдари

Грчке жене, које досад нису биле у могућности да активно учествују у политици, одувек су интензивно проживљавале све проблеме и све борбе нашег народа и наше отаџбине, нарочито током последњих тешких година. У мрачно време Другог светског рата, окупације и борби против комуниста, вршиле су своју дужност постојано, неуморно и без предаха. Стајале смо раме уз раме са нашим војницима и њиховим породицама; неговале смо наше хероје, рањенике и инвалиде; радиле у фабрикама и државној служби, замењујући наше ратнике; водиле смо бригу о нашем народу који је напустио своја села да се спасе ватре и оштрице комунизма; храниле нашу изгладнелу децу; бринуле о нашим мајкама које су гладовале да би њихово дете могло да преживи. И када смо уз божју помоћ и јунаштво наших храбрих мушкараца ослобођене, Гркиње су опет неуморно радиле на обнови наше отаџбине и санирању страховитог разарања које је земља претрпела током Другог светског рата, од окупације и од бандита. Због те службе, држава је сматрала да смо заслужиле пуна грађанска права, која ћемо први пут искористити на изборима 19. фебруара [1956].

Цалдари, књ. II, 1967, стр. 11, 12.

Б. Лина Цалдари

В. Васо Танасеку

Пантелиду-Малута, 2007, стр. 138–179.

Г. Изводи из говора левичарске посланице Васе Танасеку

У свим борбама народа за независност и демократске слободе, за опстанак и напредак земље, Гркиње су учествовале и још увек учествују.

Од жена Сулија и са острва Хидре, Спецеса и Крита, до жена из Пиндуса и јунакиња народног отпора, од пионирских борби за бољу Грчку до Гркиња на Кипру [и њихове борбе] за кипарско самоопредељење – њихово присуство је доследно, истрајно и задивљујуће. Њихов допринос народу и држави био је, и још увек јесте, позитиван и вредан.

Старе предрасуде, неправде и увреде се постепено уклањају тешким и константним борбама, повлаче се пред прагматичним решавањем животних проблема. Својим активним и снажним учешћем у финансијском, социјалном и политичком животу наше земље, жене, који сада представљају кључни елемент националног живота, даће свој допринос срећној и радосној Грчкој.

Танасеку, 1956, стр. 3.

1. Пажљиво анализирај дискурс ове две посланице. Подвучи заједничке елементе, као и главне разлике које карактеришу њихова политичка уверења.

2. Истражи историју женског права гласа у југоисточној Европи. Направи упоредни временски приказ женског стицања права гласа у земљама у региону. Какав је био утицај два светска рата на женске напоре за добијање права гласа?

VII-9. Секуларизам и једнакост у Југославији

А. Устав ФНРЈ о једнакости жена и мушкараца (1946)

Члан 24. Жене су равноправне са мушкарцима у свима областима државног, привредног и друштвено-политичког живота. За једнак рад жене имају право на једнаку плату, као и мушкарци, и уживају посебну заштиту у радном односу. Држава нарочито штити интересе матере и детета оснивањем породилишта, дечијих домова и обданишта и правом матере на плаћено одсуство пре и после порођаја.

Устав Федеративне Народне Републике Југославије, члан 24, стр. 13. Државна штампа, Београд 1946; Устав Народне Републике Босне и Херцеговине, члан 25, Службени лист НРБиХ, година III, бр. 1, Сарајево 1947, стр. 5.

Б. Закон о забрани ношења зара и фереце у Народној Републици Босни и Херцеговини (1950)

Члан 1: Изражавајући жеље народних маса, радних колектива и масовних организација, а у циљу да се отклони вековна ознака потчињености и културне заосталости жене муслиманке, да се олакша жени муслиманки пуно кориштење права извојеваних у Народно-ослободилачкој борби и социјалистичкој изградњи земље и да јој се обезбиједи пуна равноправност и шире учешће у друштвеном, културном и привредном животу земље забрањује се ношење зара и фереце и свако покривање лица жене.

Члан 2: Забрањује се присиљавање или наговарање жене да носи зар и ферецу односно покрива лице, као и свака радња усмерена на подржавање ношења зара и фереце и покривања лица жене.

Члан 3: Казниће се до 3 месеца лишења слободе или новчаном казном до 20.000 динара: а) ко носи зар и ферецу односно покрива лице; б) ко од својих укућана захтева да носе зар или ферецу односно покрива лице.

Члан 4: Казниће се лишењем слободе са принудним радом до 2 године или новчаном казном до 50.000 динара: а) ко силом, претњом, уценом или другим сличним средствима настоји да се носи зар и фереца односно покрива лице; б) ко, злоупотребљавајући верска осећања, користећи предрасуде и заосталост или на било који други начин, врши пропаганду да се носи зар и фереца односно покрива лице.

Службени лист Народне Републике Босне и Херцеговине, бр. 32 (5. октобар 1950), стр. 427.

Кампања за забрану ношења зара и фереце започета је 1947. године и у највећој мери су је водиле активисткиње Антифашистичког фронта жена. Масовно скидање зара обично је било организовано поводом неке прославе, конференције или сличног догађаја, када се скандирала парола „Доле зар“ а муслиманке су скидале велове. Након резолуције Информбироа 1948, када је Комунистичка партија Југославије избачена из те организације, после разлаза Тита и Стаљина, југословенске комунистичке власти одлучиле су да организују жене и укључе их у економску обнову земље. Штампана је стално писала како муслиманке без вела могу боље да зараде и активније да учествују у обнову. Вео је третиран као заостатак из прошлости, реликт феудалног

друштва и превазиђена друштвена појава. Ову иницијативу су подржавали највиши органи исламске верске заједнице у Југославији. Примена закона наишла је на снажан отпор на Косову и Метохији, где су противници забране тврдили да је религија у опасности и да закон представља победу Срба и напад на национална права Албанаца. Државни званичници хапсили су и кажњавали најгласније међу њима.

Како је закон из 1950. оправдао одлуку о забрани ношења зара? Знаш ли за неке данашње дебате о забрани ношења вела (никаба) у јавности? Сазнај који су разлози за и против такве забране (имајући у виду различите верске и културне праксе, традиције и питање женских права). Да ли се такве дебате воде у твојој земљи?

VII-10. Укидање школске униформе у Грчкој (1982)

У фебруару 1982. године, министар просвете у првој социјалистичкој влади у историји Грчке укинуо је један симбол државног образовања: школску униформу. Школска униформа била је обавезна и за девојчице и за дечаке, али су заправо само девојчице морале да је носе, јер су наставници били толерантнији према дечацима. Седамдесетих година, индустрија школских униформи је цветала и постојали су модни брендови женских униформи. Већи део друштва је поздравео укидање школских униформи, мада не без извесног жаљења. Ово сведочење једне тадашње средњошколке из провинције то потврђује.

Као да је било јуче кад смо пре тридесет и једну годину први пут кренули у школу без униформе, без оне „униформе“ која нас је пратила од забавишта. Претходног дана званично је објављено да се она укида. Кренули смо у пети разред и у духу модернизације укинута је школска униформа. Какава радост! Какав полет! Преплавиле смо улице у шареним хаљинама и сукњама – у то време још нисмо носиле панталоне осим на часовима физичког; као што ми је недавно рекао један школски друг, изгледале смо као пчеле у кошници. Дечаки

су били затечени, једанаест година су нас виђали само у униформи. И од тог јутра имале смо још један проблем, поред онога како да добијемо добре оцене и одемо из најмрачније провинције. Шта да нас да обучем? Почеле смо да устајемо пола сата раније да изаберемо гардеробу. Убрзо, до краја фебруара, ентузијазам нам је спласнуо. Човек се на све навикне. Данас, после толико година, мислим да школска униформа и није била нарочито велики проблем. У њој смо тувовали, плакали, љутили се, сањали и проживљавали своје прве љубави [...] То је била само одећа. Али знате шта? Сад жалим за том одећом и оним кроз шта смо заједно прошле тих дивљих пубертетских година.

http://kritivismata.blogspot.gr/2013/03/31_9.html,
приступљено 17. 8. 2016.

► VII.2. РЕЛИГИЈА

VII-11. Марија Бистрица: Ходочашће у Хрватској

Марија Бистрица никад више неће бити оно што је била. Премда се у жеку свечаности нико није се тио јавног предлога оца Карла Хатића да се то светиште прогласи главним националним светиштем Хрвата, народ је то сам учинио – Марија Бистрица одсада је хрватски Лурд. Никада, ни у које време, ни на којем месту није вера окупила толико верних Хрвата из свих крајева домовине. И никад се хрватски народ није овако масовном и у исто време међународном манифестацијом представио свету. Ове године, ових дана, помогла му је у томе његова стара душа – Црква Католичка. И то – да будемо сасвим јасни – Црква Католичка у њеном најсавременијем и најизворнијем смислу: Божји народ у хрватском народу. Јер, ако треба икога похвалити, ако треба икоме одати признање за успех овога великог међународног маријанског конгреса у Марији Бистрици, онда је то – народ. Дошли су из близа и из далека, у хиљадама и десетинама хиљада. Зашто?

Глас концила, 22. август 1971.

Марија Бистрица је хрватско светилиште посвећено Богородици. Велики број католичких верника наставио је да ходочасти и након

„Сад после толико година, мислим да школска униформа и није била нарочито велики проблем“: Продискутуј о значењу и употреби школске униформе. Да ли је она за тебе „оптерећење“ или симбол једнакости међу ученицима? Прокоментариши како одећа може бити средство социјалне дискриминације и разлике.

ПИТАЊА О ПОГЛАВЉУ VII.1

Извори у овом делу говоре о статусу жена у различитим друштвима југоисточне Европе у другој половини 20. века. С каквим су проблемима жене морале да се изборе? Да ли се слажеш са следећом изјавом: „Проширење простора слободе за жене значи проширење простора слободе за све“?

доласка комуниста на власт. Једно од највећих ходочашћа догодило се у августу 1971. Што се тиче традиционалног односа хрватског националног идентитета и католичанства, масовна ходочашћа треба посматрати и у контексту снажнијег изражавања националних осећања шездесетих година, нарочито у време Хрватског пролећа (1971).

VII-12. Деда Мраз

Деда Мраз је био врло популаран у Југославији у комунистичко време, нарочито у Словенији и Хрватској, због промена у друштвеном систему и тежње ка секуларнијем друштву. Иако се Деда Мраз први пут јавља у руским бајкама, у Словенији је он наводно живео на највишој словеначкој планини (Триглаву), капут му је украшен карактеристичним словеначким симболима и носио је сиву капу. Обично је доносио поклоне за Нову годину. Посећивао је и забавишта и давао поклоне деци у фирми њихових родитеља, најчешће у организацији синдиката. Од пада комунизма, обичај је да словеначку децу посећују тројица добрих људи: Свети Никола (6. децембра), Божић Бата (на Бадњи дан или Божић) и Деда Мраз (у новогодишњој ноћи).

Музеј савремене историје, Љубљана.

VII-13. Баба Ванга: Позната бугарска пророчица коју је партијска елита толерисала

<http://informiran365.net/Aferi/Sapyori-tragnali-po-sledite-nasakrovishtata-na-baba-Vanga>, приступљено 17. 8. 2016.

Вангелија Пандева Гуштерова, познатија као Баба Ванга, рођена је у Струмици 1911. Када се њена породица 1947. преселила у град Петрич, она је већ била позната по способности да пронађе изгубљену стоку и разговара са мртвима. Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, њену репутацију пророчице, видовњакиње и исцелитељке промовисала је бугарска социјалистичка елита, захваљујући њеним контактима са Људмилом Живковом, ћерком Тодора Живкова, која је од 1975. до 1981. била председница Комитета за културу. Под надзором и контролом Комунистичке партије састављани су прелиминарни спискови њених потенцијалних посетилаца; госте је пратила тајна полиција. Ванга је уживала интересовање, наклоност и покровитељство бројних бугарских и страних политичара и људи из уметности, као што су Александар Лилов, Николај Ђауров, Светлин Русев, Љубомир Левчев, Борис Јељцин, Вјачеслав Тихонов, Светослав Рерих и Јевгениј Јевтушенко. „Бугарска пророчица“ умрла је 1996. Њена кућа у Петричу претворена је у музеј 2008. године.

VII-14. „Тражила је да говоримо против Бога“: (р. 1937) Разговор са Иванком Гроздевом, библиотекарком из Трговишта

Јулија Ђулгерова позвала нас је у клуб атеиста, било је таквих клубова широм земље, клуб или удружење атеиста, не сећам се. Дакле, позвала нас је, било нас је 22 библиотекара из локалне библиотеке, где сам радила у то време. Позвала нас је да говоримо против бога, да нам наметне атеизам [...]. Човек из клуба је држао предавање, трајало је око два сата; и рекао је: „У време празника, идемо по црквама и пратимо људе који долазе“. Али ја сам му рекла: „Не можете да замислите колико су вам информације погрешне. Ја радим овде, а црква Светог Николе је овде; и пре него што дођем на посао, одем тамо да запалим свећу, онда одем у [цркву Светог Георгија] и вероватно сте ме ставили на списак као особу која иде у цркву. Ваши статистички подаци нису прецизни. Али хоћу још нешто да кажем. Када уђете у цркву, не можете да верујете колико је лако препознати ваше људе. Они су у цивили, ти ваши људи које, да тако кажем, шаљете у цркве. Али они не умеју да држе свећу [...], види се да нас пребројавају, као што сте нас ви данас пребројали – бројите нас да пријавите тачан број: колико људи посећује цркву.“ Било је последица, наравно. Али, то сам много касније схватила [...].

Године 1992. срела сам колегу у црквеној продавници. Срели смо се док сам куповала књиге, иконе и те ствари. И он ми је рекао: „Директорка Јулија Ђулгерова дошла је да нам предложи да будете отпуштени из локалне библиотеке јер сте били дубоко религиозни и посећивали сте три цркве у нашем граду.“

Разговор снимљен 10. јула 2010. (10.30–12.30), Архив за бележење промена и значења током животног пута: Сећања на верске и секуларне церемоније у источној и западној Европи, AHRC/ESRC Религија и друштво – трећа фаза.

Баба Ванга и Јулија Ђулгерова живе су у истом политичком окружењу. Шта оне представљају? Пронађи контрадикције у ова два извора о активностима те две жене. Да ли је било утицајних личности попут Баба Ванге у твојој земљи?

VII-15. Вера у југословенском друштву 1953–1990. (у процентима укупног становништва)

	1953.		1964.	1968.	1990.
Верници	87%	88.6%	70.3%	39%	43%
Индиферентни или неопредељени		0.8%	0.5%	10%	9%
Атеисти	13%	12.6%	29.2%	51%	48%

Рамет 1990, стр. 201; Великоња, 2003, стр. 189.

Подаци за 1953. незнатно се разликују у ове две књиге, и наведени су у одвојеним ступцима.

После Другог светског рата, религиозност и поштовање верских обичаја опадали су у Југославији под утицајем модернизације, урбанизације и антирелигијске пропаганде. Истраживање спроведено 1964. показало је да 70,3% укупног становништва себе сматра верницима. Највећи проценат је забележен на Косову (91%) и у Босни и Херцеговини (83,8%), док је најнижи био у Словенији (65,4%), Србији (63,7%) и Хрватској (63,6%).

Упореди промене у уделу верника у Југославији пре 1990. и Србији после 1990. (Читанка 2, поглавље V.2 Религија). Како објашњаваш промене у ставовима према религији и секуларизму током ових шест деценија?

VII-16. Мултиетнички суживот у Урошевцу, на Косову

Agjencioni Shtetëror i Arkivave të Kosovës, Fondi Fotografitë në versionin bardhë e zi, Fondi: Fotografitë [Државни архив Косова, Фотографска колекција].

Феризај на албанском, или Урошевац на српском, град је на југу Косова. У центру града Велика џамија Мула Весели, изграђена 1891. године и Саборна црква Светог Цара Уроша грађена од 1929. до 1933. године, сматрају се симболима верске толеранције међу муслиманским Албанцима и хришћанским Србима.

VII-17. Турско-исламска Синтеза

Упркос доминантној секуларној идеологији кемализма, турска елита почела је да се окреће религији већ после Другог светског рата. Међутим, тек је седамдесетих година почео да се јавља став да су два главна извора националне културе пантурцизам и ислам, као турско-исламска синтеза. Изградњи тог става допринео је војни пуч 1980. године, чији су инспиратори веровали да ислам може представљати одбрану од комунизма. Осамдесетих година ова „синтеза“ постала је државна идеологија, а религија је почела да се појављује у државним симболима и церемонијама. Значајну улогу у њеном ширењу одиграо је Институт за проучавање турске културе (*Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, TAKE). Институт је основан 1961. године и објављивао је месечни часопис *Türk Kültürü*. Позиција религије као основног елемента турског националног идентитета потврђена је 1978. у чланку под насловом „Карактеристике турског национализма и турских националиста“.

Турски националисти су у дубини душе везани за ислам и веома га поштују. С обзиром на чињеницу да су два основна стуба нације језик и вера, веру сматрају незамењивим кореном, настојећи да јој обезбеде позицију која јој припада. Националисти немају никакве везе са предрасудама и заблудама и ислам сматрају повратком коренима. Националисти поштује све верске и националне духовне вредности.

Türk Kültürü, бр. 188, 1978, стр. 449–452 у Копо, стр. 97.

1. Која су два основна стуба турске нације према извору VII-17? Пажљиво прочитај изворе у овом поглављу и пронађи друге примере чврстих веза између религије и национализма/националног идентитета.

2. Прочитај реченицу: „Изградњи тог става допринео је војни пуч 1980. године, чији су инспиратори веровали да ислам може представљати одбрану од комунизма.“ Пронађи сличне ставове у другим земљама и периодима, на пример за време француско-алжирског рата. Зашто мислиш да је идеја о исламу као одбрани од комунизма широко прихваћена? Користити аргументе засноване на изворима о религији из читанки.

VII-18. Заједничка католичко-православна Декларација папе Павла VI и Васељенског патријарха Атинагоре I, 7. децембар 1965, о укидању међусобних анатема из 1054.

Папа Павле VI и патријарх Атинагора са својим синодом, споразумно изјављују:

А. Да жале због увредљивих речи, неоснованих пребацавања и дела вредних осуде, која су на обе стране обележила или пратила жалосне догађаје те епохе.

Б. Да једнако жале и одстрањују из сећања и из крила Цркве прогласе и екскомуникације који су уследили, и чији спомен све до наших дана делује као препрека зближавању у љубави, те да их предају забраву.

Такође се надају да ће овај чин ценити читав хришћански свет, а пре свих Римокатоличка црква и Православна црква, као израз обостране искрене воље за измирењем и као позив да се настави дијалог, у духу поверења, узајамног поштовања и љубави, који ће их, уз помоћ Божију, довести да поново живе, за највеће добро душа и долазак Царства Божијег, у потпуној заједници вере, братске слоге и живота у светој тајни, који је међу њима постојао током првих хиљаду година живота Цркве.

https://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/speeches/1965/documents/hf_p-vi_spe_19651207_common-declaration.html, приступљено 17. 8. 2016.

О којим жалосним догађајима говори ова изјава? Да ли мислиш да су овај потез поздравили сви у католичкој и православној цркви? Пронађи тадашње новинске чланак о тој теми и изложи своја сазнања.

ПИТАЊА О ПОГЛАВЉУ VII.2

Како су комунистички режими у југоисточној Европи покушавали да угуше веру и верску традицију? Да ли су се сви комунистички режими на исти начин односили према религији? Постоје ли у изворима примери коегзистенције „старог“ и „новог“?

► VII.3. ОМЛАДИНСКА КУЛТУРА

VII-19. Карикатура о такозваним „зоама“ и „свингерима“

Зоолошки врт.

Јавни парк испред Централног дома Народне армије [у центру Софије].

Превод: Животиње у Софији. Стада свингера и хулигана која се понашају непристојно и ремеће одмор радника недавно су се појавила на Руском Булевару и у престоничким парковима.

Сџършел [Стршљен], педесетих година.

Бугарски свингери и зозе били су припадници супкултурног покрета који је настао у Немачкој и Француској у време Другог светског рата. *Zazous* су били млади Парижани који су отпор нацистичкој окупацији изражавали отвореним прихватањем америчке моде и џеза. У немачкој се такав покрет звао *Swing-Jugend* (свинг-клинци). Бугарски израз *свинџер се*, међутим, употребљавао само за мушкарце, док су *зозе* биле девојке. Након 1946. године, *свинџери* и *зозе* оптуживани су као љубитељи „декадентне музике“ и промотери „буржоаских вредности“. Њихов екстравагантан изглед и одећа – уске хаљине са дубоким изрезом, кратке сукње и високе потпетице код девојака, као и дуги, широки сако

и панталоне код младића – извржавани су руглу. Хумористички лист *Сџършел* (Стршљен) објавио је низ сатиричних карикатура истичући њихову неспремност да учествују у радничким иницијативама које је организовала Партија. *Зозе* и *свингери* приказивани су као промискуитетни и лењи људе који „паразитирају“ на грбачи радника и који су заинтересовани једино за плес и задовољавање своје нездраве љубави према америчкој култури. Поред осуде јавности, *зозе* и *свинџери* били су изложени озбиљној репресији – многи су послати у радне логоре под оптужбом за хулиганство и ремећење јавног реда. У том смислу, они се могу дефинисати као представници првих омладинских супкултура у Бугарској.

Проучи извор VIII-19, па пратећи кључ опиши како је карикатуриста изразио свој став према омладинским супкултурама.

Пронађи стереотипе о *свинџерима* и *зозама* који се помињу у кључу.

VII-20. Концерт Ролингстонса у Атини, 17. април 1967.

Фото К. Мегалокономос, у Катсапис, 2007, стр. 416.

Ова фотографија младих Грка, младића и девојака који показују своје одушевљење Ролингстонсима под будним оком збуњених полицајаца снимљена је четири дана пре пуча 21. априла. Неколико минута касније, концерт је прекинут после сукоба са полицијом. Од краја педесетих, многи млади Грци у градским центрима окретали су се рокенролу. Прихватајући нови стил облачења, фризура и рекреације, привукли су негативну пажњу конформистичких кругова који су их оптуживали за неморал и „неприродну“ склоност ка америчком начину понашања.

VII-21. Бијело дугме

Бијело дугме, најпознатија југословенска рок група, основана у Сарајеву 1973. године. Издала је девет албума у периоду од 1973. до 1989. године. Вођа и једини стални члан групе био је гитариста Горан Бреговић, док су се на месту певача смењивали Жељко Бебек, Младен Војичић Тифа и Ален Исламовић. Већ дебитантским албумом *Кад би био Бијело дугме* (1974), зарађују квалификацију „пастирског рока“ (музике која комбинује рокенрол ритмове и традиционалну музику народа Југославије). Та тенденција се, уз мале примесе „новог таласа“, одржала и на свим осталим албумима. Последњи албум *Ћирибирибела* (1988) био је политички „обојен“.

залагањем за јединство југословенских народа у земљи која је све више тонула у економску кризу и етнички национализам. Тако ће *Лијеја наша* комбиновати све стихове хрватске националне химне *Лијеја наша домовино* и речи српске ратне, патриотске, песме из Првог светског рата *Тамо далеко*. Публика у Хрватској и Србији лоше је примила ту комбинацију и жестоко звиждала током извођења песме на концертима. Група је последњу турнеју одржала 1988, а поново су се окупили 2005, када су одржани концерти у Загребу, Београду и Сарајеву.

Лијеја наша (1988)

Понекад сањам летимо
летимо сами, к'о уклет
сањам вјетар сјеверац
крила умара
а ја, и ти, соко и соколица
тражимо раме соколара.

Лијепа наша домовино
ој, јуначка земљо мила
тамо далеко, тамо далеко
тамо далеко
далеко од мора, далеко од мора.

Понекад Божић сањам
онда ме буде возови
са мога јастука ка југу путују
тамо гдје моје срце станује
тамо на Божић за мном тугују.

tekstpesme.com/tekstovi/bijelo-dugme/lijepa-nasa/
приступљено 1.3.2018.

VII-22. Хипици

Крајем шездесетих година, пећине у Матали на јужној обали Крита постале су уточиште за младе припаднике средње класе из читавог света који су желели да искусе живот у „слободи“ о каквој је говорио познати грчки писац и филозоф Никос Казанцакис: „Не надам се ничему; не бојим се ничега; ја сам слободан“. Хипи заједница у Матали била је одраз омладинског покрета шездесетих, који је тражио „повратак природи“ и „изгубљеној невиности“ оличеној у предмодерном начину живота. Међутим, њихово присуство, а посебно њихове рекреативне активности, од нудизма и пушења марихуане до мењања сексуалних партнера, изазивали су

традиционално аграрно друштво на Криту и наишли су на снажно противљење локалног становништва и хунте у Атини. Водећи рачуна о чињеници да је то био период развоја масовног туризма, посебно на Криту, локалне реакције биле су сложеније, и нису биле искључиво негативне. У лето 1970, правдајући то предстојећим међународним „конгресом хипика“, полиција је раселила „заједницу“, упала у пећине и запалила их.

А. Пећине у Матали, Крит

<http://agonaskritis.gr/%CE%BC%CE%AC%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%B1-%CE%B7-%CF%80%CF%81%CE%B1%CE%B3%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%86%CF%89%CF%84%CF%8C%CF%82/>, приступљено 17.08.2016.

Б. Владика Тимотеј, фебруар 1970.

Ова страшила требало је истерати из пећина пре него што су их претворили у пушионице хашиша и расаднике венеричних болести. Протеран из својих земља као бескористан, овај шљам је сада запао нама. Још мало па ће цела наша земља постати једна велика Матала, наша села, наше куће. Нико неће моћи да задржи лаву хипизма. Зло ће нас преплавити.

Теодору, 2007, стр. 86.

Концепт супкултуре обично подразумева „систем вредности, веровања, обичаје, праксе, културне преференције и начин живота који се разликују од доминантне културе, али су с њом испреплетени“. Најчешће се сматра да омладинске супкултурне групе подривају нормативне вредности старије популације. Како схваташ однос омладинских супкултура у овим изворима са доминантним културама? Као облике деликвенције, облике отпора или облике разликовања? Наведи аргументе на основу доказа у изворима. Води рачуна да не прихваташ аутоматски ставове аутора извора.

► VII.4. КЊИЖЕВНОСТ И ФИЛМ

VII-23. Нобеловац Иво Андрић описује Босну за време османске владавине

Дефосе није крио да је изненађен упорством којим се у Босни не само Турци него и људи свих осталих вера бране од сваког утицаја, па и најбољег, опирају свакој новини, сваком напретку, па и оном који је могућ и под садашњим приликама и зависи само од њих. Доказивао је сву штетност те кинеске укочености, таквог зазиђивања од живота.

– Како је могућно – питао је Дефосе – да се ова земља смири и среди и да прими бар онолико цивилизације колико њени најближи суседи имају, кад је народ у њој подвојен као нигде у Европи? Четири вере живе на овом уском, брдовитом и оскудном комадићу земље. Свака од њих је искључива и строго одвојена од осталих. Сви живе под једним небом и од исте земље, али свака од те четири групе има средиште свога духовног живота далеко, у туђем свету, у Риму, у Москви, у Цариграду, Меки, Јерусалиму или сам бог зна где, само не онде где се рађа и умире. И свака од њих сматра да су њено добро и њена корист условљени штетом и назаком сваке од три остале вере, а да њихов напредак може бити само на њену штету. И свака од њих је од нетрпељивости начинила највећу врлину и свака очекује спасење однекуд споља, и свака из противног правца.

Андрић, 1963; http://www.ivoandric.org.rs/latinica/dela/_iz-andri%C4%87eve-riznice, приступљено 17.08.2016.

Иво Андрић је рођен у Травнику (Босна) године 1892. Као средњошколац у Сарајеву, Андрић је активно учествовао у јужнословенски оријентисаном омладинском покрету, који је касније прерастао у Младу Босну. Од 1912. до избијања Првог светског рата студирао је на универзитетима у Загребу, Бечу и Кракову. У лето 1914, док је летовао у Сплиту, аустријске власти су га ухапсиле под сумњом да је био умешан у атентат у Сарајеву. Након три године у затвору, рехабилитован је и послат на лечење од туберкулозе у Загреб. По завршетку Првог светског рата и након настанка Југославије, преселио се у Београд. Од 1920. до почетка Другог светског рата углавном је радио у дипломатској служби. Године 1937. именован је за заменика министра спољних послова, а 1939. за опуномоћеног посланика у Берлину. Вратио се у Београд почетком лета 1941. и живео повучено током рата,

концентришући се на писање романа *Травничка хроника*, *На Дрини ћуџија* и *Госпођица*. После рата, укључио се у културни и политички живот нове социјалистичке Југославије. Добио је Нобелову награду за књижевност 1961. године за роман *На Дрини ћуџија*. Андрић је умро у Београду 1975. године.

VII-24. Нобеловац Орхан Памук описује Истанбул 1950. године

Писац и професор Орхан Памук (р. 1952) први је турски добитник Нобелове награде за књижевност (2006). Рођен у Истанбулу у породици из више класе, школовао се на Роберт колеџу. Своје детињство описао је у романима *Црна књига* (1990), *Џевдет бег* и *његови синови* (1982), и много детаљније у мемоарској књизи *Истанбул* (2003).

Гистав Флобер, кога су, када је 102 године пре мог рођења дошао у Истанбул, импресионирали градска врева и шаренило, написао је у једном писму како верује да ће за стотину година Цариград бити престоница света. Урушавањем и нестанком Османског царства остварило се управо супротно од онога што је прорекао. Кад сам се ја родио, Истанбул је, с обзиром на место које му је у свету припадало, проживљавао дане највеће беде, сиромаштва, усамљености и изопштености у својој двомиленијумској историји. Откако знам за себе, осећај пропасти Царства, немаштина и туга коју су изазивале рушевине по читавом граду били су оно што је обележавало Истанбул. Борио сам се са том тугом или се напослетку мирио са њом као и сви Цариграђани, и у томе ми је протекао живот. Свако ко осећа потребу да животу да неки смиао, најмање једном у животу пропитује значење места и времена у којем се родио. Какво значење има то што сте рођени у том и том делу света, тог и тог датума? Је ли нам правично запало оно што добијамо као добитак на лутрији – баш та породица, та земља, тај град, све оно што треба да заволимо јер то од нас очекују, и што на крају и заволимо свим срцем и душом? Будући да сам рођен у Истанбулу који је порушен, осиромашен и скрхан тугом старио и венуо под пепелом и остацима урушеног царства, остацима који се и сами све више урушавају, понекад осећам да ме је задесила зла

коб. (Ипак, један унутрашњи глас говори да је то заправо срећа.) Ако је реч о богатству, понекад ми се чини како сам сретан што сам се родио у имућној породици. (Иако се каткад тврдило и супротно.) Најчешће прихватам да је Истанбул, где сам се родио и провео читав живот, за мене неизбежна судбина, баш као и моје тело на које сам се на крају престао жалити („Кад бих био мало крупније грађе и мало згоднији!“), или пол („Да сам се родио као жена, да ли би ми било лакше?“). Ова књига приповеда о тој судбини...

Памук, 2006, стр 6, 7.; <https://books.google.gr/books?id=FEpbryS4KBUC&printsec=frontcover&dq=pamouk+orhan+istanbul&hl=el&sa=X&ved=0ahUKEwjPnle-I8PKAhULlxoKHasLAvUQ6AEIjAA#v=onepage&q=pamouk%20orhan%20istanbul&f=false>, приступљено 17. 8. 2016.

VII-25. Одломак из песме **Асински краљ** нобеловца **Јоргоса Сефериса** (1900–1971)

Јоргос Сеферис је био дипломата, рођен у породици средње класе. Његове песме биле су „раскошног лирског стила, надахнуте дубоким осећајем за грчки културни идеал“. Асински краљ (1938–1940) једна је од његових најважнијих песама. Песма се ослања на један стих из *Илијаде*, где се први и једини пут помиње име Асине, града у близини данашњег Нафплиона, која је са лађама учествовала у Тројанском рату. У овом одломку, Сеферис тражи трагове асинског краља, користећи многе симболе: дурбин, скулптуре, весла. Ти симболи наглашавају значење пропадања и одсуства, истовремено истичући константни песников дијалог са светом старе Грчке.

Асински краљ

Цело смо јутро разгледали древни град полазећи од стране у сенци, тамо где нас је море зелено и без одблеска, недра убијеног пауна, прихватило као време без прекида.

Камене жиле спуштале су се са висина лозе увијене, огољене, гранате, оживеле на додир воде, док их око прати настојећи да избегне то заморно њихање и постепено губи снагу.

Са стране сунчане жало пространо дуго а светлост бруси драгуље на киклопском зиду. Нигде жива створа и дивљи голубови отишли и асински краљ за којим већ две трагамо године, непознат, заборављен од свих, чак и од Хомера

тек једна реч у Илијади, и она сумњива бачена као златна посмртна маска.

Савремена грчка поезија, 1982, стр.105, 106.

VII-26. Јанис Рицос, добитник **Златног венца Струшких вечери поезије, 1985.**

Јанис Рицос (1909–1990) важи за једног од највећих грчких песника 20. века. Плодан аутор, у свом поетском опусу преведеном на бројне језике, обједињавао је лиризам и морфолошке иновације са темама политичких и социјалних борби своје земље. Постао је члан Комунистичке партије Грчке у међуратном периоду и учествовао је у народном покрету отпора против сила Осовине. Због својих комунистичких уверења и идеала, протеран је из земље за време грчког грађанског рата и поново током војне диктатуре 1967–1974. Године 1977. добио је међународну Лењинову награду за мир. Осам година касније добио је Златни венац на Струшким вечерима поезије. Организован у малом граду на обали Охридског језера, тај међународни фестивал поезије угостио је од 1962. године многе реномиране песнике из целог света. Лауреати фестивала били су Еуђенио Монтале, Шејмас Хини, Тед Хјуз и В. Х. Оден, као и песници који су сматрани дисидентима у својим земљама, попут Јосифа Бродског, Пабла Неруде и Булата Окуцаве.

Изводи из говора Гане Тодоровског у Рицосову част

Његов стих је узбуђење, осуда, казна, гнев, напад, пробој, оружје. Његов стих је Храброст. Његов стих је величанствена метафора грчког пркоса [...]. Рицосове песме преводе се широм света. Кроз магичне звуке мелодија Микиса Теодоракиса оне окружују Земљину куглу. Њихова револуционарна резонанца прелеће океане и мора свих континента, пуштајући корен у срцима људи. Рицос припада човечанству зато што његов стих непрестано ратује за Човека.

Добро нам дошао у нашу македонску средину и нека ово буде искрен стисак руке два најближа суседна народа, у њиховој намери да живе у добросуседству, заједништву и ближем разумевању.

Гилевски и Тодоровски 1985, стр.19, 20.

VII-27. Одломак из поеме *Досџојно јесџ* нобеловца Одисеја Елитиса (1911–1996)

Поема *Достојно јест* (1959) Одисеја Елитиса има 88 страница. Сматра се његовим ремек делом и једним од назначајнијих дела модерне грчке књижевности. Поема је надахнута православном традицијом и византијском химнографијом, а састоји се од три дела: „Постање”, „Страдање” и „Славословље”. Истичући историјски и уметнички континуитет хеленства, „Постање” говори о песниковом рођењу и томе како је стварање света део његове свести. „Страдање” говори о страдању хеленства и страдању песника до катарзе, одражавајући историјско сећање на Други светски рат. „Славословље” садржи химну победе живота над смрћу, химну Грчкој и грчкој природи. Одломак који следи је из „Постања” и говори о стварању мора, посебно Егејског мора, поетске одреднице драгоцене Елитису. Кроз дијахронички поглед, песник повезује древне камене коње и амфоре са маслинама које још увек красе Егејска острва. Одломак се завршава ускликом „ОВАЈ свет мали, свет велики!” који се понавља кроз песму, наглашавајући тако континуирано повезивање личног песниковог искуства са бескрајношћу свемира.

Тада рече и би море
И угледах и задивих се
И по њему посеја мале светове по образу и подо-
бију моме
Камени коњи уздигнутих грива
и спокојне амфоре
и повијени хрптови делфина
Иос Сикинос Серифос Милос
„Свака реч да је ластавица да ти унесе пролеће у
лето” рече
И много маслиновог дрвећа
што кроз руке овејава светлост
да ти се лагано рашири по сну
и много цврчака
које не осећаш
као што не осећаш дамар у руци
али мало воде
да би је Богом сматрао и схватио
значање речи њезине
и усамљено дрво
без стада својега
да би га пријатељем учинио
и сазнао његово драгоцено име

оскудно ти је тло под ногама
да не би имао где да рашириш корен
и да би непрекидно продирао у дубину
а небо одозго широко
да би сâм читао бесконачност

ОВАЈ СВЕТ
свет мали, свет велики!

(Превод: Владимир Бошковић)
Досџојно јесџ, 2017, стр. 12.

Микис Теодоракис компоновао је музику за Елитисову поему *Досџојно јесџ* (1964). Једну од песама можеш чути овде: <https://www.youtube.com/watch?v=4zWLCemYdCg>, приступљено 17.08.2016.

1. Потражи књижевне описе свог града (или региона); затим их прочитај наглас на часу и продискутујте о њима.
2. Прочитај последње стихове Елитисове поеме „Овај свет/мали свет велики!” и прокоментариши њихово значење.
3. Пронађи добитнике Нобелове награде за књижевност из југоисточне Европе. Наведи их и затим покушај да утврдиш да ли су њихова дела преведена на друге језике региона. Да ли мислиш да познајемо културне елементе наших суседа и колико их добро познајемо?

VII-28. Грчки филм, *Сџела* (1955)

Кипарски Грк Михалис Какојанис био је ко-ценариста и редитељ филма *Сџела* у коме је дебитовала Мелина Меркури. Филм говори о атрактивној *ребеџи*ко певачици која живи самосталним животом и бира партнере не обазирајући се на друштвене конвенције. Иако прво прихвата брачну понуду фудбалера Милтоса, на дан венчања не појављује се пред олтаром, већ проводи ноћ са

случајним познаником. Наредног јутра Милтос јој забија нож у стомак и убија је. Овај храбри филм је у време приказивања критикован у Грчкој јер је показивао обичаје који су друштву били страни. Доживео је међународно признање као јединствен приказ сукоба традиционалних вредности, сексуалне жеље и права жена на самоопредељење.

Фондација Мелине Меркури, Атина.

VII-29. Црни талас у југословенској кинематографији

Црни талас је назив покрета у југословенској кинематографији који је обележио шездесете и почетак седамдесетих година. Покрет је био инспирисан тадашњим токовима европског филма, нарочито француским новим таласом. Филмови црног таласа најчешће су били црно-бели, а њихова естетика је у великој мери одударала од социјалистичке. Најчешће су приказивали свакодневни живот обичних људи, где се јасно препознавала супротност херојским партизанским филмовима или филмовима у славу социјалистичког напретка и просперитета Југославије. Црни талас је приказивао реалност која је депресивна, песимистична и безнадежна. Ти филмови представљају златно доба југословенске кинематографије и освајали су бројне награде на међународним фестивалима. На пример, Александар Петровић је 1967. за *Скуљаче ђерја* добио Специјалну награду жирија на филмском фестивалу у Кану. Неки од међународно признатих редитеља црног таласа били су Душан Макавејевић, Желимир Жилник и Лазар Стојановић. Последњи је осуђен на затворску казну због свог првог филма *Пласћични Исус*. Након 1973. године, филмови црног таласа су забрањивани док су неки редитељи били приморани да емигрирају.

А. У тренутку сумње

Сви филмови као апотеозе суровости, понижења, катаклизми у човеку и око њега, сви аутори који су тражили најјаче ефекте у драстичним сценама, опсенарски разарајући, у име антидогматизма, све постулате света [...] Штакор је постао маскота нашег филма.

Боглић, 1969, стр. 1–6.

Б. Критика социјализма

У неким нашим филмовима, као и у другим областима уметности, појављује се тенденција деградације значаја и величине револуције. [...] Једна појава, која није сасвим јасно изражена, јесте изванредан нихилизам, неверовање ни у шта, беспомоћност, равнодушност према свему и свачему у животу. [...] Посебан проблем представља критички

однос према нашој стварности. [...] Што се тиче успеха неких наших филмова на западноевропским фестивалима, узрок треба тражити и у томе што они у њима откривају тоталну критику социјализма која њима погодује и из које извлаче своје друштвене и политичке интересе, пропгирајући, подстичући и награђујући такву врсту филма.

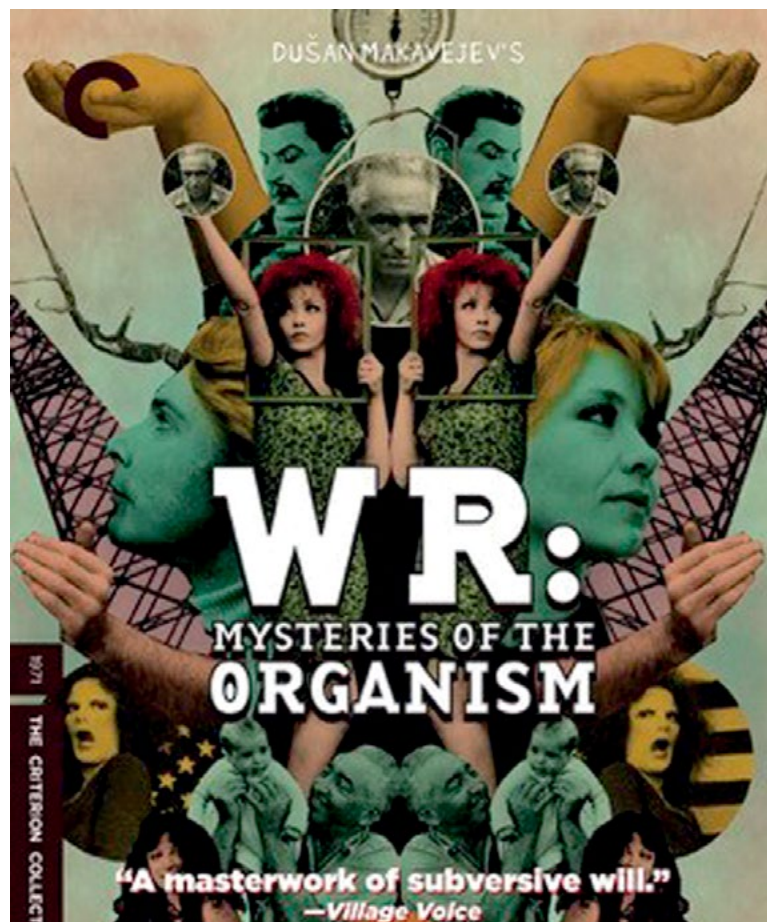
Стање и проблеми југословенске кинематографије, *Филмска култура* 68-69 (децембар 1969), стр. 1–26.

В. Црни филм

Негирати, негирати по сваку цену – постала је идеја водиља многих. Макар и по цену девалвирања уметности, по цену да се постане летак, проглас, памфлет, филм је почео да бива све мање естетика, све мање уметност.

Чолић, 1970, стр. 3–25.

Г. Филм В.Р. Мисџерије оранизма (1971)

Омот Лисјена С. Јанга за *Criterion* колекцију.

Душан Макавејев (р. Београд, 1932) је филмски режисер, сценариста и професор. Његова прва три играна филма – *Човек није љица* (1965), *Љубавни случај или трагедија службенице ПТТ* (1967) и *Невиност без заштите* (1968) – били су увертира у црни талас. *В.Р. Мисџерије организма* (1971) је његов најутицајнији филм који је забрањен у Југославији због сексуалног и политичког садржаја. Радња се заснива на теорији Вихелма Рајха о животној енергији или ослобођењу човека кроз сексуалну револуцију. Петог јула 1971. године (две недеље пре него што је филм забранио јавни тужилац) у Новом Саду је одржана велика јавна расправа, која се углавном бавила критиком Стаљиновог лика у филму, као и страхом да би и Јосип Броз Тито могао постати предмет критике. Макавејев је напустио Југославију и остао у изгнанству до 1988.

Можда желиш да послушаш две песме (везане за док. VII-28 и VII-29Г): <https://www.youtube.com/watch?v=VtWd6M2ADuY>, приступљено 17.08.2016. („Љубав коју си претворио у нож”, Мелине Меркури – Манос Хаџидакис), <https://www.youtube.com/watch?v=evGC9hekem0>, приступљено 17.08.2016; („Деца на ливади”, Музика Маноса Хаџидакиса за филм Д. Макавејева, *Sweet Movie*).

Направи списак награђиваних уметника писца и научника из југоисточне Европе.

► VII.5. ПОТРОШАЧКО ДРУШТВО

VII-30. Прва самопослуга у Љубљани, 1959.

Музеј савремене историје, Љубљана.

Прва самоуслугна продавница у Љубљани отворена је у Титовој улици, главној улици у граду, 1959. године, један дан пред најважнији државни празник у Југославији, Дан Републике. У наредних неколико година отворено је још неколико продавница, укључујући и прву робну кућу под називом *Модна хиша* (Модна кућа) 1961, у којој су се налазиле прве покретне ступнице у Југославији.

Зашто је, по твом мишљењу, отварању прве самопослуге у Љубљани присуствовало толико људи? Питај баку и деду како су продавнице изгледале пре него што су се појавиле самопослуге.

VII-31. Робне куће у Атини

Џепни дневник из 1957. са илустрацијом нове Драгонасове зграде.

Хазиотис, 1999, стр. 104.

Одговарајући на потребе и тежње све више потрошачки расположеног становништва, у Атини се од средине 1950-их отворило много робних кућа. Прва таква робна кућа била је Драгонас (основана 1938), која се 1955. протирала на седам спратова са четири лифта и услуживала је око 660 хиљада муштерија. Девет година касније, њен главни ривал Минион имао је осам спратова, покретне ступнице и обећавао је да ће уградити клима-уређаје до маја 1965.

VII-32. Компанија Кока-кола као симбол конзумеризма Запада

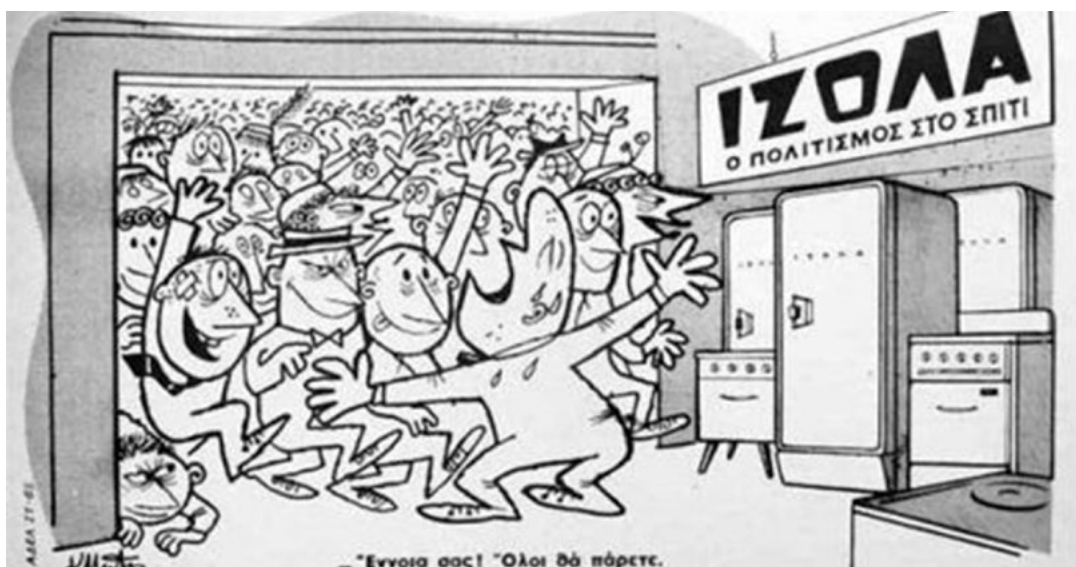
Сн. 51. Кока-Кола, сп. Турист, 1965 г.

Турисџи [Туриста] часопис, 1965.

Реклама Кока-коле: Осетићете прави ужитак, кад пијете Кока-колу. Кока-кола ће постати ваше омиљено пиће. Кока-кола ће вас освежити и угасити вам жеђ.

VII-33. Карикатура о кућним апаратима ИЗОЛА

„Не брините, има довољно за све!“

Карикатура К. Митропулоса.

Основана 1930. године, компанија Изола била је највећи произвођач кућних апарата у Грчкој до 1990, са уделом од 50% на домаћем тржишту. Одговарајући на виши животни стандард и

последични пораст потрошње међу Грцима, углавном у урбаним срединама, ова марка постала је синоним за „прогрес“ или, како је речено у једној реклами из 1959, за улазак „цивилизације у домаћинство“.

VII-34. Традиција и иновације у румунским сеоским занимањима

Изглед ове самопослуге донекле одговара совјетском градском моделу, који је у овом случају изједначавањем с модернизацијом. Међутим, производи на полицама нису одговарали стварним потребама сељака. Већина робе у понуди (нпр. алкохолна пића и конзерве) била је слична ономе што сељаци „производе“ код куће. У том смислу, ова продавница се може посматрати као изложбени простор. Пропратни чланак уз фотографију, под називом „Традиција и иновације у сеоским занимањима“, истиче тај несклад. Аутор чланка пише о томе колико мало има радионица или сервиса у округу Јаломица. С друге стране, челници локалних организација приметили су да у селима нема довољно квалификованих радника, као и да су некада традиционални занати, попут корпарског, сада занемарени. Чланак износи став да су покушаји новог режима да селима наметне привреду под контролом државе довели до пропасти породичних радионица и малих предузећа, која су се заснивала на познавању сеоског тржишта и његовог радног капацитета.

Pinănești Pădure, Județul Mureș, cetățenii au la dispoziție un magazin cu autoservire, bine aprovizionat. Foto: V. MOLDOVAN

Tradiție și inovație
în meseriile satului

Satul Socialist, бр.1 (4. мај 1969), стр. 2.

Упореди самопослугу у Љубљани, која је више у западном стилу, и самопослугу у румунском селу. Обрати пажњу на то како су жене обучене. Да ли је ова одећа више одраз традиције или модернизма какав је пропацирао комунистички режим?

VII-35. Реклама за Заставу у Египту

Танјуг/Фотографија Миољуб Јелесијевић.

Југо је био производ фабрике аутомобила Застава из Крагујевца. Од 1986. до 1991. године продавао се у Сједињеним Америчким Државама.

VII-36. Телевизија

На 30. годишњицу емитовања прве радио-емисије у Загребу, из истог града емитована је 1956. године и прва телевизијска емисија у Југославији. У почетку, због недовољне домаће продукције, ТВ Загреб је емитовао аустријски програм. ТВ центри су основани у Београду и Љубљани, а потом у главним градовима других република и аутономних покрајина.

А. Прва емисија телевизијске станице у Загребу

Историја се понавља. Пре тридесет година први слушаоци Радио-Загреба били су гости у кафанама, који су преко слушалица пратили програм. Вечерас у осам сати догодиће се нешто слично. Грађани, који се у то време случајно затекну на Тргу Републике, а има доста и оних, који ће тамо посебно због тога доћи, гледаће први програм

будуће радио-телевизијске станице Загреб. Последњих дана вршене су ужурбане припреме на монтажи телевизијских уређаја у Томиславовом дому на Сљемену, а на више места у граду постављене су антене за пријемнике.

Вјесник, 15. мај 1956.

Б. Телевизијски програм у Хрватској

Пренос телевизијског програма из Граца. Редовни телевизијски пренос уторком, четвртом, суботом и недељом од 20.00 до 21.30 часова. Омладинске емисије четвртом и недељом, од 17.00 до 18.00 часова.

Вјесник, 15. мај 1956.

В. Производња ТВ апарата

Музеј савремене историје, Љубљана.

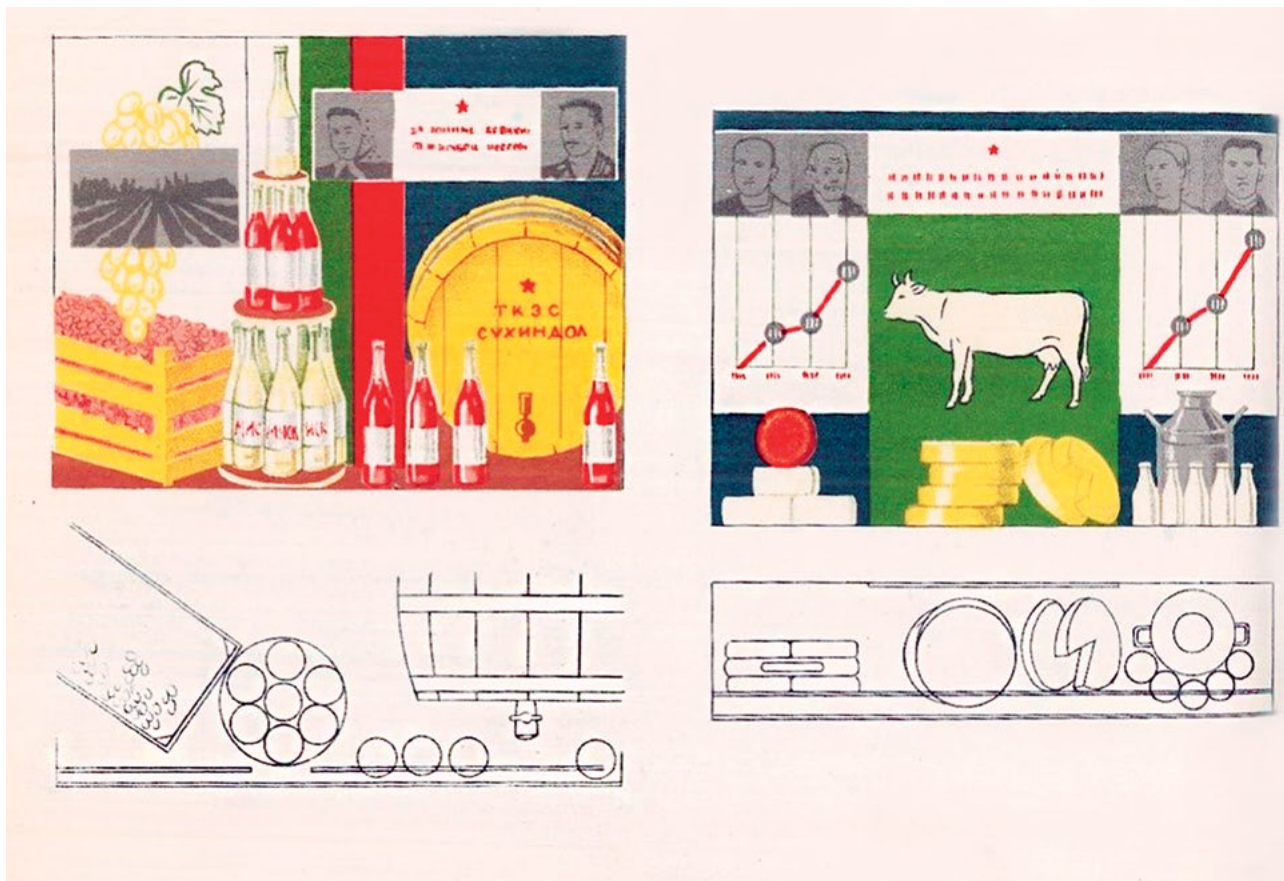
Телевизија Љубљана емитовала је програм први пут 1956. године, због чега је тада купљено 985 телевизора. Године 1958. регистровано је још 3.000 телевизијских апарата, док их је 1959. било чак 13.208. Убрзо су велики произвођачи кућних апарата као што су Гореење и Искра почели да производе домаће телевизоре. Искрин телевизор сматрао се примером модерног дизајна.

У Југославији, ТВ програм је почео да се емитије у другој половини 1950-их. Упореди то са ситуацијом у својој земљи. Опиши прве ТВ програме (извор VII-36Б). Колико сати дневно је емитован програм? Разговарај са рођацима и сазнај како је изгледао живот пре телевизије и интернета. Која су средства информисања и забаве постојала?

VII-37. Рекламни панои за алкохолна пића, грозђе и млечне производе у Бугарској (1956)

Марински и др, 1956, стр. 82.

VII-38. Несташице робе широке потрошње

А. Списак дефицитарне робе у Бугарској (1979)

1. Намештај (угаони кревети, зидне јединице, столице, намештај за дечију собу)
2. Димљена риба
3. Ситан сир
4. Тоалет папир
5. Шећер (у скоро свим продавницама)
6. Детерџент
7. Пасуљ
8. Маслине
9. Месо (неке врсте)
10. Храна за бебе
11. Јабукe (само у неким продавницама)
12. Кекс (разни)
13. Паприка
14. Сода бикарбона
15. Црвена паприка
16. Свежа рибе и сардине
17. Решои
18. Батерије
19. Грејачи за електричне шпорете *Мехѿа*
20. Резервни делови за неке аутомобиле (инбус завртњи, клипови, жмигавци, итд.)
21. Пиво (разно)
22. *Веро* течност за прање судова
23. Неке врсте чоколаде
24. Мајонез
25. Цемент

Централни државни архив, документ 1Б, инв. 55, арх. јед. 808.

Б. Ред за шећер у Букурешту (мај 1982)

<http://forum.romanian-portal.com/threads/16502-Trecutul-in-fotografii/page17>, приступљено 22.11.2015.

Користећи своје знање и податке из изво­ра (као и из поглавља VIII.3) састави спи­сак разлога за несташнице у неким држава­ма југоисточне Европе крајем седамдесетих и по­четком осамдесетих година. Које робе није било довољно?

VII-39. Лака индустрија у Турској

Производња прве домаће машине за прање веша у Турској почела је 1959. Због преви­соке цене, сан сваке жене о куповини маши­не за прање веша није могао да се оствари. Покуша­вајући да повећају тираж, поједине новине су 1960. увеле наградне игре за своје читаоце, нудећи им кућ­не апарате (веш машине, фрижидере), као и модер­не станове.

Покушај да замислиш како је изгледао жи­вот без електричних апарата. Како су кућни

Превод: Овонедељни срећни добитници машине за прање веша.

Milliyet новине, 1966.

електрични апарати утицали на еманципацију жена?

► VII.6. ТУРИЗАМ

VII-40. Записник са састанка Секретаријата Централног комитета Бугарске комунистичке партије о затварању диско клуба 33 у Сунчевом брегу, 21. октобар 1969.

Клуб 33, или такозвани „шведски диско“, обавијен је велом тајне која буди нездраву радозналост бугарске омладине, и то не само оне која летује у одмаралишту, већ и омладине из Бургаса. Многи људи из унутрашњости долазе [у одмаралиште] јер су заинтересовани за дешавања у дискотеци. Ноћима заредом група [младих] тиска се испред клуба, у нади да ћа да их пусте унутра и поред забране, али има и оних који редовно успевају да уђу [у диско], а затим постају његови најентузијастичнији заговорници [...]. [Ентеријер] клуба је врло натуралистички, вулгаран и циничан. На једном постеру нацртано је троглаво чудовиште с коњским ногама које носи људски леш и глође људске кости. На другом постеру је голи мушкарац по имену Френк Запа који седи на ноши; по свему судећи,

то је идол клуба [...]. На ноћним забавама пушта се гласна музика преко разгласа до касно у ноћ, а прати је еротски плес, уз искључена светла. Посетиоци носе екстравагантну, провокативну одећу, имају дугу прљаву косу и пропагирају и практикују „апсолутну слободу“, пре свега на сексуалном плану [...]. С обзиром на све прикупљене податке, Клуб 33 ће бити затворен, и уместо њега следеће године отвориће се бугарска дискотека.

Централни државни архив, документ 1Б, инв. 36, арх. јед. 676.

VII-41. Грчка туристичка организација

До средине шездесетих, туристичка индустрија у Грчкој била је у замаху услед растућег просперитета у западном свету, бројних атрактивних локација у земљи, као и упорне промоције Грчке туристичке организације. Овај плакат графичког дизајнера Фредија Каработа освојио је другу награду на Међународној туристичкој изложби плаката у Ливорну (Италија).

griechenland

Каработ и Кацуракис, 2008, стр. 119.

VII-42. Плакат за Југословенски аеротранспорт (ЈАТ), 1960.

VII-43. Архитектонски модернизам и туристичка индустрија

Хотел Халудово, Малинска, Хрватска.

<http://pogledaj.to/arhitektura/ljetovanja-u-socijalizmu-pa-u-tranziciji/>, приступљено 18.08.2016. године.

Након разлаза са СССР-ом, Југославија је прекинула и са социјалистичким реализмом. Поред културе и уметности, та трансформација

се посебно огледала у архитектури. Сјајни примери тога су хотели на јадранској обали који су често представљали архитектонска ремек-дела.

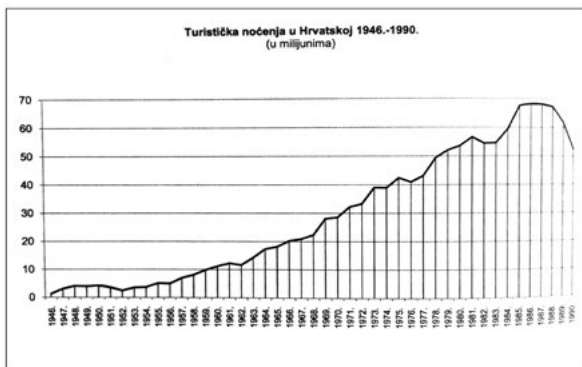
Јат (Југословенски аеротранспорт) основан је 1. априла 1947. До средине педесетих, услед изолације државе, ваздушни саобраћај био је ограничен на домаће летове. Међутим, почетком шездесетих, број Југословена који путују у иностранство почео је да расте, достигавши око два милиона до краја седамдесетих. То је био резултат раста животног стандарда, лакшег добијања пасоша, споразу-

ма о безвизном режиму са бројним земљама и либерализације банкарског система која је омогућила отварање девизних банковних рачуна. Поред туристичких потреба, путовања у иностранство била су прилика за набавку робе попут одеће и резервних делова за аутомобиле, којих није било у Југославији. Најпопуларнија југословенска „потрошачка“ дестинација био је Трст.

← Дизајнер: Б. Спремо, Музеј уметности Загреб.

VII-44. Туристичка ноћења у Хрватској 1946–1990

Дуда, 2010, стр. 328.

1. Истражи како се туризам развијао у свакој држави југоисточне Европе. За које земље би се могло рећи да су имале туристичку индустрију? Пронађи визуелни материјал о рекламама за туристичке дестинације, статистичке податке и усмена сведочења о туристичким искуствима.

2. Упореди их са изворима из пог. VII.7 о радничким одмаралиштима и прокоментариши различите стилове туризма и социјалне дискриминације.

► VII.7. СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА

VII-46. Радничка одмаралишта

ШАРЕНИЛО СУНЦОБРАНА

На делу јадранске обале од Неума до Башке Воде има много радничких одмаралишта из наше републике. [...] Када је реч о организованом одмору радника, може се рећи да су сада присутна три вида или облика такве организације. На прво место долазе стална радничка одмаралишта. То су одмаралишта које су радни колективи купили или изградили као своје објекте, удружили средства. Таквим одмаралиштима заједнички се користе све радне организације или ООУР-и [основне организације удруженог рада] једног СОУР-а [сложене организације удруженог рада]. Други вид су тзв. привремена радничка одмаралишта. Туристички радници их зову синдикалним одмаралиштима, јер она живе и трају само, колико сунце на мору топло греје, значи око три месеца. Трећи

VII-45. Хотел Хилтон у Истанбулу (1959)

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hilton_Istanbul,_1959.jpg#/media/File:Hilton_Istanbul,_1959.jpg, приступљено 18.08.2016. године.

По нацрту америчке компаније Седад Хаки Елдем, као и локалних архитеката, хотел Хилтон градио се од 1952. до 1955. године. Он је представљао моду „американизма“ у архитектури, али и у животном стилу, производима и богатству средње класе, која се могла видети у Турској и многим другим земљама педесетих година.

облик организованог радничког одмора је комбиновани тип – то значи смештај у приватним кућама, а исхрана у одмаралиштима. Ко је раније улагао средства у друштвени стандард, сада је у бољој ситуацији. Многи наши колективи имају своје одмаралиште на мору у рангу хотела „Б“ категорије. Посетили смо хотел „Ђуро Салај“ у Градацу, власништво СОУР-а „Титови рудници угља“, Тузла. У њему се одмарају рудари и чланови њихових породица из готово свих рудника угља наше републике. [...] У предсезони и подсезони овде се бесплатно одмарају болесни и онемоћали радници, они којима је неопходна радна рехабилитација. Све је овде добро.

Ослобођење, Јог. XL, бр. 12608, Сарајево, 30.7.1983, стр. 8.

У јуну 1947. влада Федеративне Народне Републике Југославије донела је одлуку која је свима који су радили 11 месеци омогућила најмање 14 дана плаћеног одсуства, док је ударницима

и онима који раде у тешким условима давала 30 дана плаћеног одсуства. Чланови синдиката могли су да се возе у пола цене свим јавним превозним средствима, осим авионом. Покренут је систем социјалног туризма базиран на радничким одмаралиштима. Туризам је представљао социјалну, здравствену и културну активност неопходну свима, али је био и показатељ материјалног и културног прогреса. Формирале су се нове навике, а туризам је морао и да буде намењан, јер су радници понекад одбијали препоруке које су им омогућавале боравак у синдикалном одмаралишту. Власт је у одбијању овог аспекта модернизације видела знак споре интеграције радника у радничку и индустријску културу. Средином шездесетих спроведене су бројне реформе у туризму, које су се фокусирале на стране госте и девизну зараду. Услед тога, удео радничких одмаралишта у укупном туристичком капацитету Хрватске опао је са приближно 30 процената 1950. на 10 процената 1970. године.

VII-47. Породична политика у Југославији

УСТАВ ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Члан 24. Држава нарочито штити интересе матере и детета оснивањем породилишта, дечијих домова и обданишта и правом матере на плаћено одсуство пре и после порођаја.

Службени лист, бр. 10 (1946).

Породиљско одсуство било је гарантовано Уставом Федеративне Народне Републике Југославије из 1946. Одобрено породиљско одсуство трајало је шест месеци до 1981 године, а након тога дванаест месеци.

VII-48. Изводи из румунског Закона о „женском и омладинском раду”, 1972.

Чл. 151 (2). Запослене жене уживају посебну здравствену заштиту и добијају неопходна средства за бригу о својој деци и њихово школовање.

Чл. 152 (1). Труднице и дојиље не распоређују се на здравствено штетна, тешка или опасна радна места, нити се од њих сме захтевати прековремени рад.

Чл. 152 (2). Труднице и дојиље које изразе забринутост због услова описаних у претходној тачки биће премештене на друго радно места, без ризика од смањења плате.

Чл. 154. Од шестог месеца трудноће док не престану с дојењем, жене неће радити у ноћној смени.

Чл. 155 (1). Жене имају право на плаћено породилско одсуство; 52 дана претпорођајног и 60 дана постпорођајног одсуства.

Чл. 156 (1). Радне јединице морају да омогуће коришћење пауза током рада; те паузе треба да трају најмање пола сата, на свака три сата, и намењене су дојењу и бризи о детету. Време које жена потроши долазећи до и враћајући се од места где дете борава неће се рачунати као део паузе, већ ће се додати паузи. Читав период времена за дојење бебе и путовања напред и назад не може бити дуже од 2 сата по радном дану. Те паузе треба да буду гарантоване док дете не напуни 9 месеци а могу се продужити до 12 месеци у случају превремено рођене или дистрофичне деце или деце са посебним потребама, на основу лекарских препорука.

Чл. 156 (2). На захтев мајке, пауза за дојење и негу детета може се заменити умањењем редовног радног времена за два радна сата.

Чл. 156 (3). Паузе и смањење радних сати за дојење и негу детета део су радног времена и не одражавају се на зараду или друге новчана права.

Чл. 157. У складу с лекарским препорукама, женама са децом млађом од три године гарантује се плаћено одсуство ради неге детета, које није део годишњег одмора.

Чл. 158. Жене са децом млађом од шест година могу да раде са скраћеним радним временом, уколико не користе услуге установа за дневни боравак деце. Тај период са скраћеним радним временом, у обрачунавању радних година [за пензију], рачуна се као радни период са пуним радним временом.

Buletinul Oficial al Republicii Socialiste România (Службени лист Социјалистичке Републике Румуније), део I, бр. 140 (1. децембар 1972), стр. 1183.

Пронађи прописе и законе о социјалним погодностима (одмор у радничким одмаралиштима, пензије, породилско одсуства, обданишта, здравствено осигурање, итд) за време и након социјалистичког периода. Пронађи и податке о школским и спортским установама. Затим упореди то са ситуацијом у земљама као што су Грчка, Турска и Кипар у истом периоду. Продискутуј о резултатима својих истраживања.

► VII.8. СПОРТ

VII-49. Нађа Команечи

Нађа Команечи, апсолутна олимпијска шампионка. Ви-соко умеће наше шампионке поново је награђено нај-вишом оценом [10 од 10] на двовисинском разбоју и греди. Јуче је Нађа била далеко боља од својих глав-них противница, Нели Ким и Људмиле Туришчеве. Врло добар резултат остварила је још једна представ-ница наше земље, Теодора Унгуреану: четврто место.

НАЂА КОМАНЕЧИ, НАЈБОЉА ГИМНАСТИЧАРКА НА СВЕТУ! – Ово је вест коју смо пожурили да доставимо редакцији, иако знамо да су милиони телевизијских гледалаца широм земље и сами били сведоци овог изузетног успеха, који је овде пред препуном салом Форума остварила наша велика гимнастичарка. По-ред карактеристика за које смо знали – перфектно техничко мајсторство, виртуозност, истрајност, од-лучност – вечерас смо видели огромну самоконтро-лу током више од два сата такмичења. Врло добро је знала да мора да се одупре нападу својих јаких ри-вала, совјетских гимнастичарки Нели Ким, Људмиле Туришчеве, Олге Корбут, као и своје колегинице из тима Теодоре Унгуреану. Нађа Команечи, позната по својој прибраности, фантастично се показала у све четири дисциплине такмичења, поново освојивши две максималне оцене [...]. Након четири титуле на Европском првенству 1975, Нађа Команечи је сада освојила највишу награду коју један спортиста може да пожели: златну олимпијску медаљу.

Спортул, 23. јул 1976.

VII-50. Атина Бојаџи

Раденковић, 2001, стр. 76.

Атина Бојаџи, звезда маратонског пливања у Социјалистичкој Републици Македонији и Југославији, рођена је у Охриду 13. марта 1944. Постала најмлађа светска првакиња на Међународном пливачком маратону у Охриду 1962. године. После трке од Каприја до Напуља, одржане такође 1962, Бојаџи је објединила титуле светске шампионке у сланој и слаткој води. Освојила је бројне титуле на домаћим и међународним такмичењима. Врхунац њене пливачке каријере био је када је препливала Ламанш 9. септембра 1969. Она је била прва жена с

Балкана којој је то пошло за руком. Александар Ђурчинов је 1977. у њену част снимео филм *Исправи се, Делфина*, са чувеном југословенском глумицом Недом Арнерић у насловној улози. Бојаџи је касније постала тренер. Прво је радила у београдском клубу Црвена звезда, а затим се преселила у Лос Анђелес, где је радила у спортском центру. У Сарајево се преселила крајем 1991. и нашла усред војне опсаде. Успела је да напусти град и врати се у Републику Македонију. Спортски комплекс у Охриду носи њено име. Умрла је у Скопљу 28. децембра 2010.

VII-51. Југославија осваја светско првенство у кошарци 1970.

Еди Шелхаус / Светозар Бусић (фотограф); Музеј савремене историје, Љубљана.

Светско првенство у кошарци одржано је у Југославији 1970. године, први пут изван Лужне Америке. Квалификације су играле у Сарајеву, Сплиту и Карловцу, а последњи круг у Љубљани. Као

домаћин, Југославија се квалификовала за финале. У финалу, Југославија је победила репрезентацију САД и освојила титулу светског првака. Навијачи су на утакмици развили транспарент: „Месец је ваш, злато је наше“.

VII-52. „Заувек спремни“ Спартакијада у Албанији, 1989.

Фотограф Роланд Ташо.

Спартакијада је била међународна спортска манифестација „под контролом“ Совјетског Савеза, који је од 1928. до 1937. био њен домаћин пет пута. Замишљена је као конкурентска манифестација „буржоаским“ Олимпијским играма. После рата Спартакијада се одржавала у земљама источног блока. Игре су добиле име по Спартаку, вођи побуне робове у Римском царству, и назив је требало

да симболизује пролетерски интернационализам. Спартакијада је представљала параду младалачке спремности и оданости партији, као и приказ здраве и радосне социјалистичке омладине. У Албанији је одржано шест Спартакијада (1959, 1969, 1974, 1979, 1984. и 1989. године). Ова фотографија је снимљена у новембру 1989. поводом четрдесет пете годишњице ослобођења земље.

A VAŠA
TA NAŠA

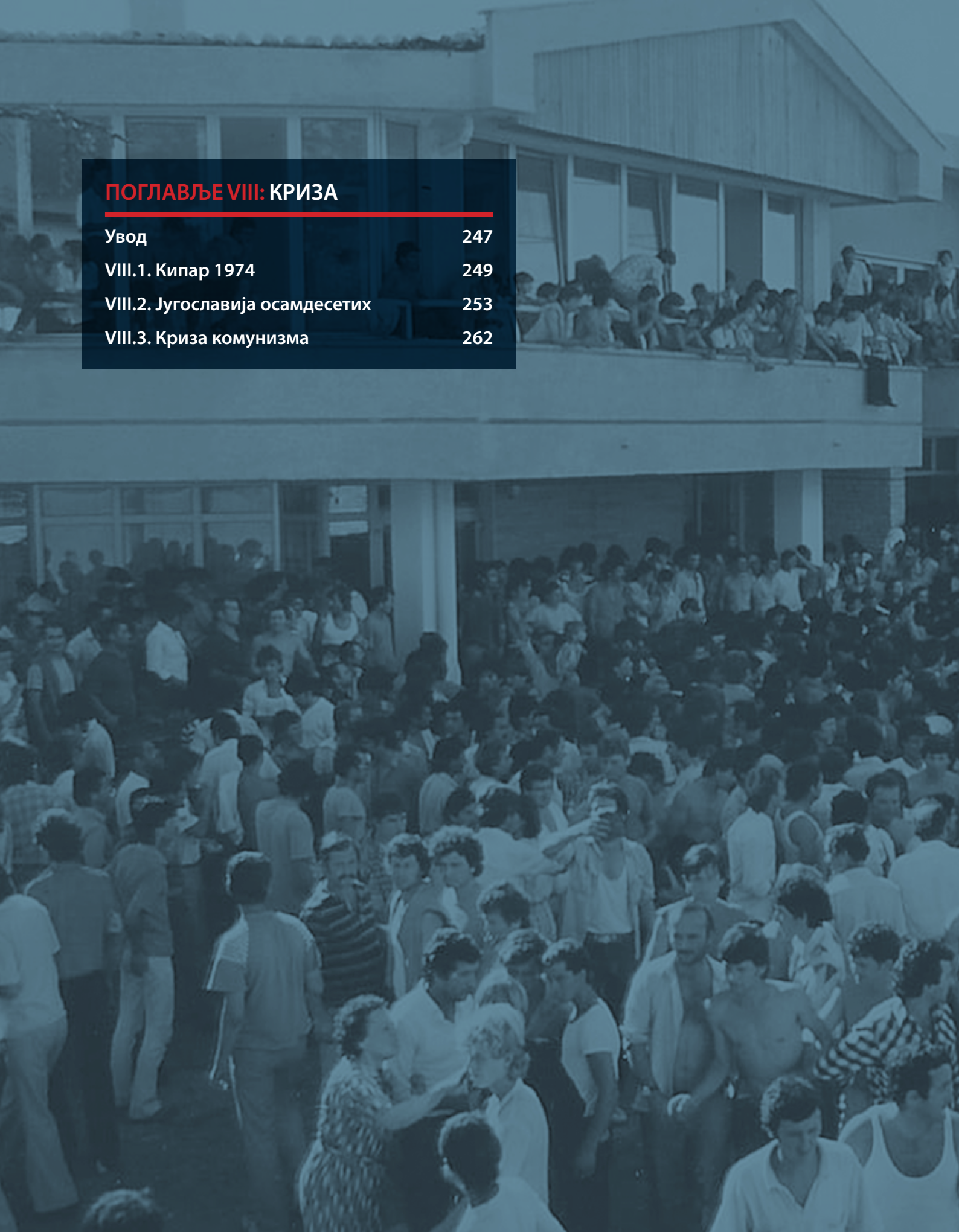

ПОГЛАВЉЕ VIII: КРИЗА

Увод	247
VIII.1. Кипар 1974	249
VIII.2. Југославија осамдесетих	253
VIII.3. Криза комунизма	262

► УВОД

Изграђен 1961. године, са својих четрдесет и пет хиљада бетонских блокова, Берлински зид је постао један од главних симбола Хладног рата и тоталитарних режима. У првим годинама након завршетка зида, ретко ко је претпостављао да ће доћи до кризе социјализма у земљама Источне Европе, кризе која ће довести до нестанка супротстављених блокова и означити рушење културних подела, сукоба и борби за идентитет. Покушаји да се комунистички систем реформише и либерализује – пре свега чехословачки покушај стварања „социјализма са људским ликом“, уз већу слободу мисли и јавног изражавања, као и касније мере у Мађарској за јачање привреде допуштањем ограниченог приватног предузетништва – предузимани су без задирања у општи економски и идеолошки оквир. Међутим, током 1970-их и 1980-их у Совјетском Савезу примећивала се стагнација, чије је отелотворење био Леонид Брежњев, стагнација која је кочила идеје о реформи система у земљама совјетског блока. Није било лако одржавати равнотежу између централизованог развоја тешке индустрије, пољопривреде и других привредних грана, упркос међусобној сарадњи унутар СЕВ-а. Ни у оквиру свог економског простора, социјалистичке земље нису биле имуне на глобална кретања; на пример, 1970. године њихова финансијска ситуација погоршала се због високих цена нафте. Та рањивост је само расла због високих трошкова трке у наоружању, посредних ратова и конфликта, као и финансијске подршке за пријатељске режиме и покрете у земљама Трећег света. Будући да је западна стратегија „обуздавања“ подразумевала увођење економских санкција Истоку, негативне тенденције у планском моделу су се продубиле и планска привреда је постала мање конкурентна у контексту пост-индустријског западног конзумеризма.

Многи догађаји нагостили су рушење комунистичких режима у југоисточној Европи. Јосип Броз Тито, „благ диктатор“ Балкана, умро је 1980. Као једини комунистички лидер у Европи који је успео да се ослободи доминације Совјетског Савеза, он је током своје владавине одржавао федеративни принцип. Шездесетих година је отворио Југославију за ресурсе и капитал из земаља у развоју, као и за економске и културне моделе са Запада, наметнувши модел мултиетничке социјалистичке федерације у

којој различите заједнице и религије коегзистирају у миру, под кровом комунистичких идеала. Међутим, само деценију после његове смрти Југославију је захватио брутални рат, и то је деценија када је економска криза узела маха, када су уставна решења промењена, а снажни националистички таласи охрабривани. Ни друге социјалистичке земље нису избегле кризу комунистичких вредности и децентрализације политичке и економске моћи. Све су бележиле пораст спољног дуга и економску нестабилност, што се неизбежно одразило и на ауторитет партијског и државног руководства. На пример, након што је Румунија продала 30% својих златних резерви како би отплатила спољни дуг, економска ситуација у земљи се осетно погоршала, и Николаје Чаушеску све више је доживљаван као немилосрдни диктатор са мегаломанским тенденцијама. Последњи ударац његовом уздрманом угледу била је изградња Дома Републике (*Casa Republicii*), огромне палате у којој су биле смештене влада и комунистичка партија, и Булевара победе социјализма (*Bulevardul Victoria Socialismului*) који је водио до палате. Том изградњом је уништен један део историјског центра Букурешта.

Кризу социјализма додатно је погоршао настанак нових друштвених хијерархија које су наметнули режимима различитих земаља. Пре свега, растао је јаз између повлашћене партијске елите и обичних грађана који су, немајући приступ неким економским и социјалним погодностима, постали осетљивији на политичку и административну арбитрарност уместо основних слобода. То је, са своје стране, потпуно пореметило идеолошке клишеје о миру, интернационализму, демократском плурализму и социјализму са људским ликом, који се сада сматрао својеврсним информационом мраком који прикрива кризу у свим областима друштвеног живота. По узору на масовне протесте под вођством антикомунистичког синдиката Солидарност у Пољској, појавили су се разни дисидентски покрети, створане су организације које су тражиле међународну помоћ и покренути су најразличитији *самиздајши* (незванични) издавачки подухвати. Као што је рекао бугарски дисидент и први демократски изабрани председник државе Жељо Желев, то је било „велико доба интелигенције“. Отпор против комунистичких режима на Балкану био је инспириран оним што се осамдесетих звало „хелсиншки

дух” – увођење и учвршћивање међународних стандарда у области људских права и слобода, као основе за формирање критичког друштвеног потенцијала. Истовремено, партија и њене вође суочавале су се са оптужбама за злоупотребу власти, корупцију и узурпацију јавне имовине. Групе и појединци и млађе генерације, који су били углавном успешно индоктринирани марксистичким идеалима као комсомолци и пионири, постали су критични према политичком и културном вакууму касног социјализма. Пронашавши уточиште у разним облицима супкултуре под западним утицајем, кренули су на тежак пут ка слободи и демократији. Од слушања Владимира Висотског, руског песника и кантаутора популарног у Совјетском Савезу и широм Источне Европе, до имитирања животног стила рок, панк и новоталасних музичара. Млади су одбијали да се прилагоде стерилном, безбојном и досадном свету великих парада, говора партијских функционера и бесмислених комсомолских прослава.

Владајућа елита одлучила је да на нападе из редова интелигенције и супкултурних омладинских покрета одговори националистичким аргументима, покушавајући да преусмери критику друштва на мањинске заједнице и манипулише постојећим тензијама и страховима. То се могло јасно видети не само у Југославији, већ и у случају мађарске мањине у Румунији, као и мањина у другим земљама. У Бугарској, масовна кампања промене имена бугарских Турака, како би се они етнички асимилovali, спроведена је 1984–1985. Репресија се завршила принудним прогоном хиљада грађана у Турску. Непосредно пре пада Берлинског зида, у Србији је организована прослава 600. годишњице Косовске битке (28. јуна 1989), са више од милион окупљених, што је био мрачан знак тријумфалног повратка национализма у Југославију, земљу чији је слоган био „братство и јединство”.

У међувремену, у Совјетском Савезу је 1985. на власт дошао релативно млад, динамичан и либералан лидер (у поређењу са својим претходницима): Михаил Горбачов. Он је покренуо нови курс, *перестројку* (реструктурирање) и *гласност* (отвореност) – покушај економских и социјалних реформи у комбинацији са отвореном јавном сфером. Али различите иницијативе и импровизације у том смеру изазвале су идеолошку конфузију и растуће

незадовољство економском и социјалном кризом. Горбачовљев концепт реформи у економији, друштву и Партији имао је одјека у свим социјалистичким државама и резултирао макар површним променама у структури власти и економским односима. Макар формално, приватни предузетници и компаније добили су већа права. Партијски кадрови су почели да говоре о *гласности* и укидању цензуре над медијима и уметности. Криза комунистичког система продубила се након либерализације уметности. И Густав Хусак у Чехословачкој и Јанош Кадар у Мађарској поднели су оставке. Коначно је уследила 1989. година чуда и револуција. Десетог септембра те године, Мађарска је отворила границу са Аустријом и хиљаде источнењемачких избеглица пребегло је на Запад. У октобру је оставку поднео и Ерих Хонекер, лидер Источне Немачке. Деветог новембра, Источна Немачка је отворила границу са Западном Немачком, Берлински зид је пао и свет је крочио у нову еру.

Берлински зид, гвоздена завеса и непремостиве културне границе нису били приоритети само „хладноратовских” социјалистичких и капиталистичких држава. Снажни економски и спољнополитички фактори овог глобалног сукоба оставили су траг у читавом свету, док су различити потенцијални сукоби имали регионалне или билатералне димензије. С друге стране гвоздене завесе, односи између Грчке и Турске, као и темељи читавог западног света – у светлу међународних организација као што су УН и Савет Европе – уздрмани су Кипарском кризом 1974. године. Пуч грчке хунте против Макариоса и турска инвазија која је довела до турске окупације северног дела острва нису само представљали врхунац низа криза из претходне деценије, већ и полазну тачку великог и комплексног глобалног проблема који је прошао кроз нове критичне фазе током деведесетих и две хиљадитих и који је, 2016. године, још увек отворен.

У овом поглављу анализираћемо различите кризе у различитим земљама југоисточне Европе, углавном осамдесетих година. Од турске инвазије на Кипар у јулу 1974. до „румунске револуције” у децембру 1989. низ политичких и економских криза, не само локалних већ и глобалних, прокрчило је пут за драматичне промене 1990-их. Заправо, ово поглавље треба проучавати упоредо са првим поглавље Читанке 2, где се детаљније говори о паду комунистичког режима у Бугарској, као и југословенском путу у распад.

► VIII.1. КИПАР 1974.

VIII-1. Пуч грчке хунте против Макариоса

Петнаестог јула 1974. године, по налогу грчке хунте, снаге кипарских Грка уз подршку официра из Грчке и ултранационалистичке тајне организације ЕОКА Б, покренуле су државни удар против председника Кипарске Републике, архиепископа Макариоса. Макариос је побегао у председничку палату и касније истог дана обратио се кратком поруком „грчко-кипарском народу”, емитованом на Радио Пафосу. Државни удар је послужио као изговор за прву турску инвазију на ово острво 20. јула, која је четири дана касније довела до пада хунте у Атени.

А. Транскрипт Макариосовог обраћања на радију (15. јул 1974)

Грчко-кипарски народе!

Познат вам је овај глас. Знате ко говори. Ја сам Макариос. Мене сте изабрали за свог лидера. Нисам мртав, као што би желела хунта у Атени и њени овдашњи представници. Жив сам и на вашој страни, као саборац и барјактар у заједничкој борби.

<https://www.youtube.com/watch?v=tRvAxp5tcUM>,
приступљено 26.08.2016.

Б. Архиепископска палата након државног удара

Канцеларија за штампу и односе с јавношћу, Кипарска Република.

Ова два извора приказују ситуацију на Кипру након пуча и покушаја атентата на председника Макариоса. Опиши фотографију и прокоментариши Макариосову изјаву: „Нисам мртав, као што би желела хунта у Атини и њени овдашњи представници.“ Зашто је хунта у Атини желела да Макариос буде убијен? Имај у виду да су након покушаја државног удара грчки медији (под контролом хунте) известили да је мртав.

VIII-2. Турска инвазија Кипра 1974.

Турска инвазија Кипра, коју је војска називала „Операција Атила“, а влада „Операција мир“, довела је до поделе острва. Приближно 160.000 кипарских Грка приморано је да брзо „мигрира“ и избегне на јужни део острва. Неколико месеци касније, велика већина кипарских Турака која је живела на југу добровољно је пребачена на северни део острва. Више од 4.000 кипарских Грка је погинуло, док је око 1.600 особа нестало. У операцији одмазде Националне гарде кипарских Грка и њихових падобранаца, погинуло је око 350 кипарских Турака, док се приближно 450 њих воде као нестали. Комисија УН-а још увек истражује судбине несталих лица са обе стране. Многи од њих већ су идентификовани као мртви. Генерална скупштина УН-а, резолуцијом 3212/74, затражила је повлачење свих страних војника са Кипра, али до тога никад није дошло. Савет безбедности усвојио је ову резолуцију уз сопствене Резолуције 365/74 и 367/75, и позвао обе стране да започну процес преговора под медијацијом генералног секретара УН-а. Кипарски Турци су једнострано прогласили „Турску Савезну Државу Кипар“ 1975. године. Њихови лидери су тиме поручили да би коначно решење кипарског питања било формирање лабаве федерације, где би две федералне државе, кипарско-грчка и кипарско-турска, чиниле неку врсту ентитета.

А. Говор премијера Булент Еџевита, 20. јул 1974.

Турске оружане снаге су почеле да улазе и располеђују трупе на Кипру. Нека Алах доносе срећу нашем народу, свим Кипранима и човечанству. Верујемо да ћемо овим путем учинити велику услугу човечанству и миру. Надам се да се неће отворити ватра на наше снаге и да неће доћи до крвавог сукоба. Ми заправо долазимо на ово острво да донесемо мир, а не рат; да донесемо мир не само Турцима, већ и Румима [кипарским Грцима].

На ову одлуку приморани смо након што смо исцрпели сва политичка и дипломатска средства. Морам да изразим захвалност свим нашим пријатељима и савезницима, посебно Сједињеним Америчким Државама и Великој Британији, са којима смо последњих дана одржавали блиске консултације, за њихове добронамерне напоре у решавању проблема без [војне] интервенције, дипломатским путем. Ако ти напори нису уродили плодом, свакако није кривица ових добронамерних држава.

Још једном понављам, желим да ова операција донесе добро читавом човечанству, нашем народу и свим Кипранима. Нека Алах сачува наш народ и човечанство од страха.

https://tr.wikisource.org/wiki/B%C3%BClent_Ecevit%27in_K%C4%B1br%C4%B1s_Bar%C4%B1%C5%9F_Harek%C3%A2t%C4%B1_Konu%C5%9Fmas%C4%B1
приступљено 26.08.2016.

Булент Еџевит (1925–2006) био је вођа Републиканске народне странке/СНР (кемалиста). Победио је на изборима 1973. године, водећи кампању на платформи „левог центра“ и дошао на чело коалиционе владе са Партијом националног спаса (исламистима) Неџметина Ербакана. Године 1989. постао је лидер Партије демократске левице (ДСП). Био је премијер Турске 1974, 1977, 1978–79 и 1999–2002.

Прочитај кључ и документ VIII-2А. Које је аргументе Булент Еџевит навео поводом турске инвазије Кипра? Зашто је говорио о миру?

Б. Протест породица несталих у турској инвазији 1974. године

Канцеларија за штампу и односе с јавношћу, Кипарска Република.

VIII-3. До решења или слома (1977–1983)

У фебруару 1977. председник Макариос и лидер кипарских Турака Р. Денкташ пристали су на преговоре како би дошли до двонационалне федералне државе са две области које би биле под управом обе заједнице. Председник Макариос је умро у августу 1977, али било је још неколико покушаја преговора под медијацијом УН-а. Лидери две заједнице, Сп. Кипријану и Р. Денкташ закључили су нови детаљнији споразум („Споразум у 10

тачака“) 1979. године. Од 1979. до 1983. два секретара УН-а, Курт Валдхајм и Перез де Куељар предлагали су наставак преговора. Нацрт за преговоре под називом „Идеје“, који је 1983. изнео Перез де Куељар, није се померио с мртве тачке. После тог неуспеха, у новембру 1983, кипарски Турци одустали су од „Турске Савезне Државе Кипар“ и прогласили „Турску Републику Северни Кипар“; „државу“ коју је до данас признала само Турска.

А. Споразум на највишем нивоу од 12. фебруара 1977.

1. Тражимо независну, несврстану, двонационалну Федеративну Републику.

2. Питање територије под управом сваке заједнице треба разматрати у светлу економске одрживости или продуктивности и власништва над земљом.

3. Питања принципа попут слободе кретања, слободе насељавања, права на имовину и друга конкретна питања, отворена су за дискусију, узимајући у обзир темељну основу двонационалног федеративног система и одређене практичне потешкоће које могу настати за заједницу кипарских Турака.

4. Овлашћења и функције централне федералне владе биће такве да чувају јединство земље имајући у виду двонационални карактер државе.

<http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/7e10bb4ee842cb7ec2257076004d01da/263fd94aa15b6f2dc2256d6d00311d48?OpenDocument>, приступљено 27.8.2016.

Б. Декларација парламента Турске Савезне Државе Кипар о проглашењу Турске Републике Северни Кипар (ТРСК), 15. новембар 1983.

Декларација о независности представљена је као израз права кипарских Турака на самоопредељење. Савет безбедности УН-а састао се 17. и 18. новембра 1983. и усвојио Резолуцију 541, у којој је покушај проглашења „ТРСК“ означен као „правно неважећи“, позвао на повлачење Декларације о независности, и затражио од свих држава да не признају нову Републику. Кипарски Турци одговорали су да је Савет безбедности политичка организација која се бави миром и безбедношћу, а не судска организација надлежна да суди о „законитости“ или „валидности“ држава.

Наша скупштина,

Представљајући слободну вољу кипарских Турака; Верујући да сви људи, који су рођени слободни и једнаки, треба да живе у слободном и једнаком [друштву];

Потврђујући право кипарских Турака на самоопредељење, према Резолуцији од 17. јуна 1983;

Одбацујући дискриминацију људи на основу расе, националног порекла, језика, вере или било које друге основе; и одбацујући сваки облик колонијализма, расизма, угњетавања и доминације;

Изражавајући наду да ће мир и стабилност пре-

владати и да ће се слобода и људска права развијати не само на Кипру, већ и у источном Средоземљу, на Блиском истоку и читавом свету;

Верујући да оба народа на Кипру имају право да живе и управљају својом територијом у миру и безбедности, и право на очување свог националног идентитета;

Чврсто поштујући став да ова два народа, којима је судбина одредила суживот једних поред других на острву, могу и морају наћи мирно, праведно и трајно решење за своје разлике, путем преговора на темељу једнакости;

Чврсто уверени да проглашење Турске Републике Северни Кипар неће ометати већ олакшати поновно успостављање сарадње између два народа у федеративном оквиру, као и олакшати решавање проблема међу њима;

У искреној нади да ће се преговори водити на основу једнакости и под покровитељством генералног секретара УН-а са циљем да се на миран и достојанствен начин реше сва отворена питања између два народа, и уверена да ће у том погледу бити користан предложени самит;

У име кипарских Турака, одобрава оснивање Турске Републике Северни Кипар и Декларацију о независности.

Изражавајући легитимну и истрајну вољу кипарских Турака, проглашавамо пред светом и историјом успостављање Турске Републике Северни Кипар као независне државе.

На овај историјски дан, поново истичемо захвалност нашим мученицима који су жртвовали своје животе како кипарски Турци никад више не би трпели угњетавање и страну доминацију, и како би живели у достојанству и слободи. Нека се Бог смиљује нашим мученицима.

https://tr.wikisource.org/wiki/Kuzey_K%C4%B1br%C4%B1s_T%C3%BCrk_Cumhuriyeti%27nin_Ba%C4%9F%C4%B1ms%C4%B1zl%C4%B1k_Bildirgesi, приступљено 26.08. 2016.

В. Резолуција УН-а 541 од 18. новембра 1983.

Савет безбедности, [...]

1. Осуђује декларацију власти кипарских Турака о наводном отцепљењу од Кипарске Републике,

2. Сматра наведену декларацију правно неважећом и позива на њено повлачење,

[...]

6. Позива све државе да поштују суверенитет, независност, територијални интегритет и несврстаност Кипарске Републике,

7. Позива све државе да не признају ниједну кипарску државу осим Кипарске Републике,

8. Позива све државе и две заједнице на Кипру да се уздрже од било каквих корака који би могли да погоршају ситуацију,

[...]

Усвојена на 2500. састанку са 13 гласова за и 1 гласом против (Пакистан) уз један уздржан глас (Јордан).

Уједињене нације, Резолуције Савета безбедности, 1983, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/453/99/IMG/NR045399.pdf?OpenElement>, приступљено 26.08.2016.

1. Према кључу, „Декларација о независности представљена је као израз права кипарских Турака на самоопредељење“. Пронађи елементе који потврђују такав став у Декларацији парламента Турске Савезне Државе Кипар о проглашењу независне „Турске Републике Северни Кипар“ (ТРСК) од 15. новембра 1983.

2. „Турску Републику Северни Кипар“ признала је само Турска, док Резолуција УН-а 541 (1983) „сматра наведену декларацију правно неважећом и позива на њено повлачење“. Зашто мислиш да се то догодило? Прокоментариши.

► VIII.2. ЈУГОСЛАВИЈА ОСАМДЕСЕТИХ

VIII-4. Михаило Ђурић и његови аргументи против новог Устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (1974)

Нови Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије донет је 1974. године. Он је омогућио даљу децентрализацију и федерализацију државе омогућавањем права вета свим републикама, као и аутономним покрајинама које су биле саставни делови Републике Србије. Творци Устава тврдили су да је то једини начин да се сачува Југославија, док су његови критичари, којих је било највише из Србије, тврдили да ће Устав довести до њеног распада. Доношењу Устава претходила је серија политичких догађаја који су обележили почетак федерализације: Брионски пленум Савеза комуниста Југославије; студентске и косовске демонстрације 1968. године; уставне промене 1968, 1971. и 1972. године; Хрватско пролеће и пад „либерала“ у Србији у јесен 1972. (види поглавље III.5.3). Михајло Ђурић, професор Правног факултета у Београду, ухапшен је и послат на робију јер се током јавне расправе о нацрту Устава јавно успротивио планираним уставним променама.

А. Михајло Ђурић о уставној дебати

Треба одмах рећи да предложена уставна промена из основа мења карактер досадашње државне

заједнице југословенских народа. Или тачније: том променом се, у ствари, одбацује сама идеја једне такве државне заједнице. Уколико нешто још и остаје од ње, то је само зато да би смо у следећој, такозваној другој фази промене имали још шта да приведемо крају. Треба бити начисто са тим да је Југославија већ данас готово само географски појам, будући да се на њеном тлу или, тачније, на њеним развалинама, и то под маском доследног развијања равноправности између народа који у њој живе, успоставља неколико самосталних, независних, чак међусобно супротстављених националних држава. То је чињеница којој треба смело погледати у очи.[...] Много је важније указати овде да се српски народ већ сада налази у неравноправном положају према другим народима у Југославији, тако да је предложена уставна промена, у крајњој линији, уперена против његових најдубљих животних интереса. Крајња консеквенција те промене била би његово потпуно дезинтегрирање. Очигледно је да границе данашње СР Србије нису никакве, ни националне ни историјске границе српског народа. [...] Треба ли уопште да вас подсећам на то да изван уже Србије живи око 40% Срба, или готово колико и Хрвата у СР Хрватској, односно колико има Словенаца, Македонаца и Муслимана заједно? У тренутку када је силом прилика доведен до тога да треба да поново успоставља своју националну државу, може ли српски народ да буде равнодушан према својим многобројним деловима изван садашњих граница СР Србије?

Ђурић, 1971, стр. 230–233.

Б. Латинка Перовић, историчарка и секретар Централног комитета Савеза комуниста Србије, о уставној дебати

Пишање: Како Ви оцењујете Устав из 1974. управо са становишта опстанка Југославије?

Одговор: Ја мислим да је то био покушај да се она припреми за раздобље после Тита, да је ту била једна процена интеграција које су већ почињале у европским размерама. [...] Он је увео један хаотичан изборни систем, готово неостварив, али је он ипак тежио ка споразуму унутар југословенске заједнице, ка некој кровној конструкцији, ка неком оквиру у коме би сви ти народи живели. Сви су исмевали глагол „федерирати“, а за мене је он нормалан, заиста!

Пишање: Често се помиње случај професора Ђурића... [Какав је ваш став о томе?]

Одговор: То је већ почетак уставних расправа. На Правном факултету су биле расправе о уставним амандманима 1971. године, он је иступио критички, рекао је да је то ревизија Устава Југославије. То јесте била великосрпска интерпретација Југославије! Они га врло дуго нису дирани, ухапшен је тек када смо ми [либерали] већ отишли, а данас се то нама приписује, то је остало као стигма [...]. Та стигма, да смо ми забрањивали, да смо ми били лажни либерали, да смо ми, заправо, прави стаљинисти, долази отуда што ми нисмо били националисти, што смо сматрали да Југославија мора да живи на некаквом консензусу и споразуму. [...]. Ми смо то водили тако да покажемо да то није, и није ни било, против интереса Србије, то је, на крају, једно ново схватање Југославије.

Милосављевић, 2010, стр. 47, 163, 164.

VIII-5. Демонстрације на Косову 1981.

А. Косовски комунисти процењују догађаје

ИЗА ДЕМАГОШКИХ СЛОГАНА – НЕПРИЈАТЕЉСКИ АКТИ

Косовски радници, грађани и омладина забринуто су пратили демонстрације и „ексцесну“ ситуацију које се у последње време одвијају у Приштини и неким другим деловима покрајине, најоштрије их осуђујући, јер су сасвим јасно разумели каква непријатељска позадина стоји иза тих снага. [...]

Демонстрације, које су организовали непријатељски елементи, иако су као своју полазну основу

истицале паролу за боље услове живота, заправо су замишљене тако да униште све што су радници свих народа и народности уз велике напоре успели да остваре, да изазову немире, створе неповерење, покваре међуетничке односе и пољуљају наш суживот. Ипак, они нису успели и никада неће успети да остваре тај циљ. Када су студенти и народ видели право лице организатора и схватили да су демонстрације потпуно непријатељске, почели су да се повлаче. [...]

Данас, као и раније, наши радници су одлучни да повећају продуктивност, наши пољопривредници да обрађују земљу, а наши студенти и ученици похађају часове. Једино ће на тај начин моћи да допринесу нашем убрзаном развоју на линији социјалистичког самоуправљања и самим тим допринесу остварењу историјских интереса наше радничке класе и наших народа, јачању јединства и суживота, нашег социјалистичког југословенског патриотизма и неометаног развоја наше социјалистичке самоуправне заједнице, у нашој, Титовој Југославији.

Рилингја, 5. април 1981.

Први број листа косовских Албанаца *Рилингја* (Препород) изашао је 12. фебруара 1945. у Призрену. То је био први лист на албанском језику у Југославији. Године 1981. лист је био званично гласило комунистичког руководства.

Б. Реакције у Београду

На IV седници ЦК СК Србије одржаној 6. маја 1981. расправљало се о узроцима и последицама „контрареволуционарне акције“ на Косову. Том приликом Шпиро Галовић је између осталог рекао: „Како се могло догодити да се готово пред нашим очима врше опсежне припреме за демонстрације и да нико за то не зна? Где су комунисти и њихове организације, где Служба безбедности Косова? [...] Показује се да су главни протагонисти националистичких идеја на Косову просветни радници, делови омладине и интелигенције – национализам се ушанчио у универзитетским круговима, за школским катедрама. [...] Понети жељом да са суседима градимо добре односе, нисмо довољно пажње поклонили великоалбанском национализму [...] Захтев за републику – доминантна парола у косовским демонстрацијама – јавља се

на основи једног контрареволуционарног шовинистичког порива да се са Косова истера све што није албанско.”

На истој седници Драгослав Марковић је рекао: „Дозволићете, ипак, да није природна ствар да миграција становништва буде у толико великој несразмери, и да то претежно буду Срби и Црногорци. Карактеристично је да се иселава и велики број земљорадника који су, иначе, најмање покретљиви. Они на разне начине отуђују своја имања на Косову, а купују земљу у другим крајевима у Србији и Југославији. [...] Мислим да би било опасно ако би се тај процес наставио и не само то”.

Петрановић и др., 1987, стр. 591–617.

Прочитај ова два пасуса из извора VIII-5А и VIII-5Б:

а. „Демонстрације, које су организовали непријатељски елементи, [...] заправо су замишљене тако да униште све што су радници свих народа и народности уз велике напоре успели да остваре, да изазову немире, створе неповерење, покваре међуетничке односе и пољуљају наш суживот.”

б. „На IV седници ЦК СК Србије одржаној 6. маја 1981. расправљало се о узроцима и последицама 'контрареволуционарне акције' на Косову.”

Како су власт и државни медији описивали демонстрације и проблеме људи на Косову? Прокоментариши њихова објашњења и какав језик/речник они користе. Упореди речи и изразе који се користе у оба извора и пронађи сличности и разлике. Како објашњаваш да је језик у новинама нејаснији и магловитији од језика појединих чланова Централног комитета Савеза комуниста Србије? Колико је по теби озбиљна оптужба за „контрареволуционарну операцију” на Косову?

VIII-6. Пресуда Изетбеговићу и осталима, 1983.

Из зграде суда

Јавно једномесечно суђење непријатељској групи од дванаест лица оптужених за организовано деловање са позиција муслиманског национализма, а против братства, јединства и равноправности наших народа и народности, против власти

радничке класе, ради рушења Босне и Херцеговине као социјалистичке републике, а тиме и подривања друштвеног поретка СФРЈ – добило је јуче свој епилог.

Алија Изетбеговић, 58-годишњи дипломирани правник из Сарајева, и Омер Бехмен 54-годишњи инжењер у ЖТО (железничка саобраћајна организација) Сарајево, због кривичног дела удруживања ради непријатељске делатности, јер су створили групу ради контрареволуционарног угрожавања друштвено-политичког уређења наше земље, осуђени су на 14, односно 15 година затвора.

У пресуди коју је јавно презентирао више од сат времена, судија Ризаха Хаџић детаљно је образложио како је ова група националиста организовано деловала заговарајући стварање „етнички чисте” Босне и Херцеговине са циљем формирања републике организоване на принципима ислама као „јединства вере и закона”, а чије би границе требало да се простиру у оквиру велике исламске државе од Авганистана до Босанског Брода у Босни и Херцеговини, уз припајање одређених делова других република и аутономних покрајина наше земље. „Исламска декларација”, чији је аутор Алија Изетбеговић, била је идејна платформа [читавог подухвата].

Образлажући пресуду судија Ризаха Хаџић је рекао:

„Ово није било суђење ни вери ни верницима, како су то хтели да представе оптужени од самог почетка процеса. Зар је проповедање религије громко набацивање порука на Тебећком месџиду 'Убиј неверника', 'Не дружи се с неверницима', 'Не тражи пријатеља у невернику'? Ово није ништа друго до отворени атак на братство и јединство наших народа и народности, на тековину коју нам је и председник Тито оставио у аманет.”

Ослобођење, 21. август 1983, стр. 3.

Алија Изетбеговић (8. август 1925 – 19. октобар 2003) био је босански активиста и политичар који је 1990. године постао први председник Председништва Босне и Херцеговине. Био је аутор спорне Исламске декларације (1970) и књиге *Ислам између Истока и Запада* (1985), где је тврдио да је ислам далеко супериорнији од свих интелектуалних и духовних алтернатива. Осуђен је 1983. на четрнаест година затвора због „непријатељске делатности са позиција

муслиманског национализма". Ту пресуду су *Амнести и Интернешенал* и *Хелсинки воч* критиковали као „комунистичку пропаганду". Изетбеговић је пуштен на слободу после пет година. Године 1989. основао је претежно муслиманску Странку демократске акције, освојивши 33% места у скупштини Босне и Херцеговине. У фебруару 1992. године, расписао је референдум о независности за признавање Босне и Херцеговине као независне државе. (види Књ. 2, пог. I, док. I-12). Изетбеговић је највећи део рата провео у опкољеном Сарајеву. После Дејтонског мировног споразума у новембру 1995, постао је члан Председништва Босне и Херцеговине, а повукао се 2000. године. Истрага коју је МКСЈ водио о његовој одговорности за ратне злочине обустављена је након његове смрти.

VIII-7. Порука Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања, 20. новембар 1984.

Поштовани друже,

Суђења људском мишљењу, не само „вербалном деликту" него и запленим рукописима, учестала су у нашој земљи, постајући идеолошки и правно легитиман метод политичких обрачуна власти са својим неистомишљеницима. Драконска казна Војиславу Шешељу за садржину заплениеног рукописа (осам година робије!), хапшење београдских интелектуалаца и предстојеће суђење шесторици – Владимиру Мијановићу, Павлушку Имшировићу, Миодрагу Милићу, Милану Николићу, Драгомиру Олујићу и Гордану Јовановићу, за интелектуалне дијалоге у приватним становима и рукопис који је полиција запленила, као и неке раније судске пресуде у Босни и Херцеговини, Хрватској, Словенији, на Косову и у другим крајевима Југославије, затим прогони с радних места „морално-политички неподобних" интелектуалаца, морају дубоко да забрину сваког мислећег и савесног човека у нашој земљи. Слобода мишљења и изражавања угрожава се и поништава самовољом моћних и безакоњем несавесних, једном речју, ретроградним политичким мотивацијама и тенденцијама. Та застрашујућа хапшења, суђења и пресуде представљају очито гажење основног људског права – права човека да слободно мисли и јавно саопштава своје мишљење, права која данас не

поштују једино ауторитарни режими. [...] Побуђење хуманистичким и социјалистичким разлозима, подстакнути обеспокојавајућим догађајима и приликама, одлучили смо да вам предложимо оснивање Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања. [...] Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања представља слободну заједницу југословенских културних, научних у јавних радника, спремних да јавно бране слободу мишљења и изражавања. [...] Одбор ће пружати подршку грађанима Југославије који су изложени прогону због изношења властитог мишљења. Одбор ће се залагати за ослобађање свих људи ухапшених због њихових уверења. Одбор неће бранити никог ко поведе насиље и мржњу.

С пријатељским поздравом и поштовањем,

10. новембра 1984.

Добрица Ћосић, Београд, Бранка Ћоновића 6
Тарас Кермаунер, Љубљана, Јамова 75
Руди Сунек, Загреб, Ивана Горана Ковачића 2

Ћосић, 2002, стр. 122–125.

Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања основан је на предлог Добрице Ћосића у новембру 1984. Догађаји који су довели до оснивања били су хапшење и суђење тзв. Београдској шесторци. Оснивачи су имали намеру да Одбор делује у читавој Југославији. То је био први одбор за одбрану грађанских и људских права у Југославији. Његов основни циљ била је заштита свих југословенских грађана, осим оснивача, чија је слобода мисли и изражавања била угрожена, објављивањем њихових случајева. Одбор је престао са радом 1989. године.

Како је према овом извору описано стање темељних људских права у Југославији осамдесетих година?

VIII-8. Млади протестују против „прогањања” панк покрета у Љубљани, 1980-их

Музеј савремене историје, Љубљана.

Почетком 1980-их, панк се сматрао само супкултурном појавом једне посебне категорије младих људи. Међутим, до половине те деценије панк је прерастао у шири друштвени покрет. Његова појава везивала се за лоше социоекономске услове у тадашњој Југославији. Панк се противио традиционалним и идеолошким схватањима социјализма тежећи плурализму, како политичком тако и друштвеном. Идеје овог покрета привлачиле су младе, па их је чак подржавао и Савез социјалистичке омладине Словеније кроз *Радио Штудент* и часописе *Трибуна* и *Младина*. Старије владајуће елите, међутим, нису делиле то мишљење.

Шта је панк покрет представљао за словеначку омладину? Пронађи информације о панк музици и панк покрету у својој земљи и објасни његову тадашњу популарности.

VIII-9. Економска криза и несташице у Југославији

Крајем седамдесетих, Југославија је утонула у дубоку економску кризу. Њен дуг је порастао са 1,4 милијарде долара 1966. године на око 20 милијарди долара 1980. године, док су нови кредити добијани по све неповољнијим условима како би се отплаћивао дотадашњи дуг. Владе Милке Планинц и Бранка Микулића покушале су да стабилизују привреду такозваном „шок терапијом”. Уведена је забрана увоза свих роба које нису намењене за производњу, укључујући и робу широке потрошње. Наметнуте мере штедње, које су имале за циљ отплату кредита, донеле су бројне потресе у привреди и последице по животни стандард. Уведене су рестрикције електричне енергије, а било је и несташица горива. Месечна потрошња горива ограничена је на 40 литара по аутомобилу, што је било важно и за возњу аутомобила; уведена су ограничења на потрошњу јестивог

уља и кафе и смањен је увоз репроматеријала. Људи су стајали у редовима да купе детерџент, сапун, пасту за зубе, банане и другу увозну робу. Југославија је била међу 17 највећих светских дужника. Порасле су инфлација и незапосленост. Премијер СФРЈ Анте Марковић покушао је да спроведе програм економских реформи, у чему је краткорочно делимично успео. До почетка деведесетих, постало је јасно да савезна влада није у стању да спроведе тај програм.

А. Вожња пар-непар током кризе (1979)

Вјесник, 6. мај 1979.

Девалвација југословенског динара и недостатак девиза резултирали су бројним несташацама у Југославији крајем 1970-их и почетком 1980-их. Несташнице су се првенствено односиле на производе који су се углавном увозили, попут нпр. кафе. Један од највећих удара на стандард грађана била је несташница бензина, на коју је осим споменуте девалвације динара утицало и поскупљење нафте на светском тржишту. Један од начина како је југословенска власт одговарала на кризу биле су мере штедње, између осталих и увођење тзв. пар-непар вожње, тј. могућност вожње зависно од парног или непарног броја регистарске таблице у одређенима данима.

Б. Карикатура о несташници (1982)

Борба, 10. фебруар 1982.

Ова карикатура на сатиричан начин приказује платна средства која прихвата ресторан: Американ Експрес; Дајнерс Клуб; Карт бланш; Бон за топли оброк, што говори о појави социјалних разлика осамдесетих година. Почев од шездесетих година, радници и запослени су добијали бесплатне бонове за исхрану, посебно у фабрикама и предузећима која су имала своје ресторане или кантине. Седамдесетих година појавиле су се кредитне картице.

VIII-10. „Антибирокуратска револуција” или „јогурт револуција” и промене политичких елита Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, 1988.

„Антибирокуратска револуција” или „догађање народа” називи су за серију масовних демонстрација у другој половини 1988. и првој половини 1989. године, против партијских и државних елита у Војводини, Црној Гори и на Косову, које су убрзо замењене кадровима лојалним Слободану Милошевићу. Протести, који су се надовезивали на демонстрације косовских Срба из осамдесетих година, постали су масовни и организовани након Милошевићевог доласка на власт 1987. године. Њихове политичке последице биле су врло значајне, јер је сада Социјалистичка Република Србија контролисала четири од укупно осам гласова у југословенској федерацији, као и већину у Савезу комуниста. Истовремено, степен аутономије Косова и Војводине знатно је смањен. Назив „јогурт револуција” односи се на масовне протесте у Војводини, који су почели у лето 1988. године, а кулминирали 5. октобра 1988, када су демонстранти јогуртом гађали зграду покрајинске скупштине у Новом Саду.

А. Извожење „јогурт револуције“ у Црну Гору

У дискусији се често истицало да су виновници немилых сцена, парола и неприхватљивих излагања у раним јутарњим сатима 8. октобра на митингу у Титограду били подстакнути са стране, од „извозника револуције“, разних емисара и подстрекача, те да за то постоје необориви докази. То је, речено је, а не радници и студенти који су оправдано захтевали промене и одговорност, изазвало доношење одлуке о хитним мерама и интервенцију органа унутрашњих послова.

Др Миљан Радовић у уводном излагању је рекао: „Најновији догађаји као што су прошлог петка у Титограду, а потом у Никшићу, потврђују нам да је тешка економска и социјална ситуација извориште свих незадовољстава. [...] Био је то незапамћен, до јуче сматран немогућим, излив антикомунистичког и антисоцијалистичког поимања наше друштвене стварности... У једној таквој ситуацији, у последње време, све чешће и отворено се доводи у питање национална самобитност црногорске нације и државности Црне Горе. [...] Желим и овом приликом да нагласим да ће се Савез комуниста Црне Горе и у овом тешком времену, као што је то увек чинио, одлучно залагати и борити за јединство СКЈ и радничке класе, за јединствену федеративну социјалистичку Југославију, за братство и јединство и равноправност њених народа и народности“.

Побјега, 14. октобар 1988, стр. 1–3.

Б. Песма која се певала на протестима против аутономаша (локалног партијског руководства) у Титовом Врбасу, Војводина, август 1988.

Слободане, Слободом те звали
тебе воле велики и мали.
Док се Слоба овом земљом креће
народ ником робовати неће.
Сад се народ на велико пита
ко ће нама да замени Тита

Ђукић, 2009, стр. 290.

VIII-11. Штрајк рудара у Старом тргу на Косову и реакције у Србији и Словенији, 1989.

Под вођством Азема Власија, руководство Аутономне покрајине Косово изјаснило се против Милошевићевих уставних и политичких

промена, којима се укидао високи степен аутономије Косова гарантован Уставом из 1974. Власи и остали албански лидери смењени су 17. новембра 1988. Реагујући на то, Албанци на Косову организовали су масовне протесте у знак подршке својим смењеним лидерима. Пошто су њихови захтеви игнорисани, рудари у руднику Стари трг ступили су у штрајк глађу у фебруару 1989. Скуп подршке албанским рударима одржан је у Љубљани 27. фебруара, а међу присутнима био је и словеначки председник Милан Кучан. Истовремено, одржане су велике демонстрације испред Савезне скупштине у Београду 28. фебруара. Демонстранти су захтевали хитно решавање ситуације на Косову и хапшење Азема Власија. Милошевић се обратио демонстрантима и обећао да ће бити хапшења. Под притиском Милошевића, савезно руководство истог дана је прогласило ванредно стање, док је штрајк рудара присилно окончан. Месец дана касније, 23. марта, Скупштина Косова усвојила је уставне амандмане, док је 28. марта Скупштина Србије усвојила амандмане на савезни устав. „Митинг истине“ косовских Срба и Црногораца требало је да се одржи у Љубљани 1. децембра 1989. како би се представиле праве чињенице о догађајима на Косову. Руководство Словеније забранило је скуп, а 1. децембра руководство Србије позвало је на прекид економских веза са Словенијом. Уследио је масовни бојкот словеначке робе у Србији, који је одобрен тајним одлукама усвојеним у Скупштини Србије. Словенци су одговорили истом мером.

Мирко Рапаић, Београд
(1. децембар 1989)

Председништво Социјалистичког савеза радног народа Србије позвало је све установе, институције и предузећа из Србије, да прекину све везе и односе са Словенијом. Сматрам да је ово историјски апел, раван 27. марту. Честитам руководству Србије на овако одлучном и патриотском држању. Придружујем се овом позиву и енергично се супротстављам словеначком наци-фашизму. [...] Коначно се тек сад видело колика је мржња у Словенији завладала према српском народу.

Милорад Симеуновић, Раковица
(7. децембар 1989)

Још од Другог светског рата па до сада [Словенци су] уживали привилегован положај у нашој заједничкој Југославији. Захваљујући томе што су на кључним функцијама у Федерацији имали своје „паметне“ и „југословенски“ оријентисане људе,

они су у овој земљи радили шта су хтели и желели, а све у корист Словеније и Хрватске.

Да се подсетимо. Одмах после рата, порезима и наметима опљачкана је Србија. Заплењивањем на стотине хиљада грла стоке сточног фонда у Србији. Сетимо се ко је од словеначких људи био на којим савезним функцијама. Такође, морамо да се подсетимо колико је предузећа из Србије пренето у Словенију и друге западне републике.[...] Нека се другови из Словеније освесте и схвате да више не могу експлоатисати Србију ни преко бивших сировина нити преко трговинске мреже.

Писма читалаца објављена у београдском дневнику *Полишка*; Мимица и др., 2001, стр. 247, 248.

Азем Власи (1948) је косовски политичар и адвокат. Седамдесетих година био је истакнути и популарни лидер званичних омладинских организација које су уживале Титову подршку. Године 1980. критиковао је Енвера Хоџу због диктаторске владавине, тврдећи да је положај Албанаца на Косову бољи него у Албанији. У наставку своје политичке активности, постао је председник Савеза комуниста Косова, а 1986. године председник Косова (након уставних промена у Југославији, аутономне покрајине нису се по свом статусу много разликовале од република). Власи и неки други водећи албански политичари срушени су у антибирокуратској револуцији због сукоба са Милошевићем 1988. Власи је 1989. ухапшен по оптужби за „контрареволуционарну делатност“ (уобичајена оптужба против политичких противника у Југославији), а после неколико месеци пуштен је на слободу. После рата није имао никакву истакнуту функцију у косовској политици, али је радио као саветник премијера, адвокат и политички консултант.

VIII-12. Извод из говора Слободана Милошевића поводом 600. годишњице Косовске битке (1989)

На овом месту у срцу Србије, на Косову Пољу, пре шест векова, пре пуних 600 година догодила се једна од највећих битака онога доба. [...] Игром историје и живота изгледа као да је Србија баш ове 1989. године повратила своју државу и своје достојанство. [...]

Уступке које су многи српски руководиоци правили на рачун свог народа, ни историјски, ни етички, не

би могао да прихвати ниједан народ на свету. Поготово што Срби кроз читаву своју историју нису никада освајали и експлоатисали друге. Њихово национално и историјско биће кроз читаву историју и кроз два светска рата као и данас је – ослободилачко. Ослобађали су вечито себе и, кад су били у прилици, помагали су другима да се ослободе. А то што су на овим просторима велики народ, није никакав српски грех, ни срамота. [...]

Заслугом својих вођа и политичара и њиховог вазалног менталитета чак су се због тога осећали кривим пред другима, па и пред собом. Тако је било деценијама, годинама. Ево нас данас на пољу Косову да кажемо – да више није тако. [...]

Шест векова касније, данас, опет смо у биткама, и пред биткама. Оне нису оружане, мада и такве још нису искључене. Али без обзира какве да су, битке се не могу добити без одлучности, храбрости и пожртвованости. [...]

Пре шест векова Србија је овде, на пољу Косову, бранила себе. Али је бранила и Европу. Она се тада налазила на њеном бедему који је штитио европску културу, религију, европско друштво у целини. [...]

Говор Слободана Милошевића 1989. на Газиместану, 28. јун 1989; <http://www.pecat.co.rs/2011/06/govor-slobodana-milosevica-na-gazimestanu-1989-godine/>, приступљено 25.8.2016.

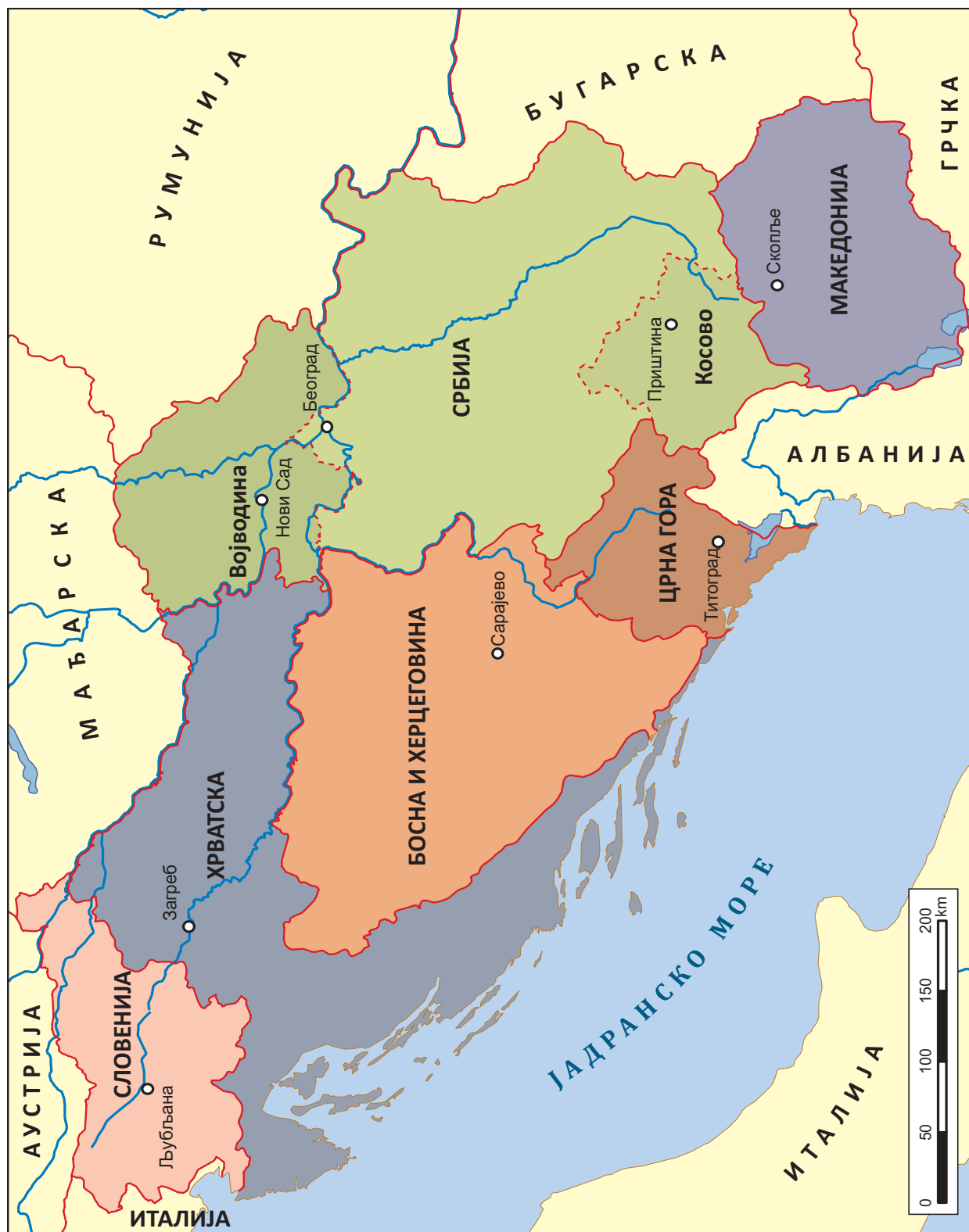
Након Осме седнице Централног комитета Савеза комуниста Србије 1987, Слободан Милошевић је брзо напредовао до лидера Србије. Врхунац његовог успона на власт уследио је после говора који је одржао поводом 600. годишњице Косовске битке, на Видовдан 28. јуна 1989. Милошевић је слетео на Косово Поље хеликоптером и одржао говор пред масом од 600.000 до 2.000.000 људи. Прослави је присуствовао комплетан државни врх Југославије, као и велики број страних амбасадора. Амерички и турски амбасадор су одбили да дођу. Његов говор је касније различито тумачен, али је остао познат као наговештај будућих ратова у Југославији.

Неки делови Милошевићевог говора изазвали су пометњу у Југославији, јер су протумачени као претња ратом другим републикама. Пронађи их у извору. Користећи своје знање објасни значај обележавања 600. годишњице Косовске битке у контексту касних осамдесетих Југославији.

Југословенске републике и аутономне покрајине

► VIII.3. КРИЗА КОМУНИЗМА

VIII-13. Штрајк рудара у Валеа Жиулуи (1–3. август 1977)

Николаје Чаушеску у посети рударима из рудника Валеа Жиулуи, 3. августа 1977.

Online Communism Photo Collection, бр. 142–977, <http://fototeca.iiccr.ro/picdetails.php?picid=44492X6X75&lang=en>, приступљено 27.08.2016.

Ова фотографија је инсценирана. Чаушеску је хитно позван у рудник да смири штрајк, док су новине јавиле како ће посетити и многа друга постројења широм земље. Повод за опште незадовољство био је нови закон о социјалном осигурању (Закон бр. 3/1977), који је предвиђао значајно умањење радничких надница. Рудари из Лупенија и Аниноасе показали су незадовољство новим мерама, а нарочито чињеницом да их партијско руководство није ни консултовало по питању новог закона, нити је одговорило на њихове захтеве за одржавање консултативних састанака. Мањи број рудара предложио је да се делегација од 100 радника упути у Букурешт и затражи објашњење, али је већина желела нешто друго. Тражили су да Чаушеску дође лично и саслуша њихове захтеве. Када је 3. августа дошао, Чаушеску је одбио да разговара са штрајкачким одбором (на чијем је челу био Константин Добре), и уместо тога одржао говор свим рударима и прихватио њихове захтеве, али потом није предузео никакве мере да се они испуне. Присутствовало је око 30.000 рудара са неколико локација, што је био импресиван показатељ солидарности, дисциплине и организационог

духа. Сутрадан је власт почела да идентификује штрајкачке вође, нарочито чланове партије. Оружане снаге су ушле и „уклонили” неколико стотина „сумњивих” с лица места, чиме је угашен штрајк, а уједно и један од највећих протестних покрета у комунистичкој Румунији.

VIII-14. Изводи из разговора са директором техничке школе у Николину у време радничких протеста у дворишту фабрике Николина (Јаши, фебруар 1987)

Био сам млад и никад дотад нисам видео тако нешто у комунизму [...]. Наравно, касније су предузете разне истражне мере како би открили ко је покренуо читаву ствар. Мислим, нико није могао да верује да се догодило спонтано. И дошли су до необичног закључка да су они који су извели народ и окупили људе у дворишту били ученици који су ту били на пракси [...] Затим је дошао човек из Секуритатее, сигурно је био из Централног комитета, звао се Бланару [...]. Прво је, наравно, напао човека задуженог за обуку ученика. Питао га је, рецимо, „Зашто не пазите на своје ученике?” Рекао је да ту влада хаос, да ученици шетају где год желе по фабрици. Не могу да кажем да ли му је неко дао ту информацију или је он то измислио и искористио као оправдање. У сваком случају, окривљена је школа.

Пинтилје, 2015, стр. 183.

Испитаници често заборављају или умањују значај овог догађаја, који је био донекле засењен каснијим антикомунистичким побунима 1989. Најчешће се чуло мишљење је да су неки радници били бесни зато што су им зараде смањене, јер нису испунили задате норме. Партијски функционери и Секуритатеа у Јашију на крају су свалили кривицу на директоре фабрике, који су наводно сувише ригидно примењивали норме. Иако је била врло кратка, ова радничка демонстрација силе импресионалира је многе њихове савременике.

VIII-15. Неформална омладинска удружења у Бугарској

Требало би да одлучно одбацимо ригидне планове организовања живота деце и адолесцената, који су врло карактеристични за многе педагошке колективе и, нажалост, за већину породица. До сада је у Бугарској доминантни принцип одгајања деце био ауторитарни, док је принцип присиле у погледу ваннаставних активности и друштвено корисног рада примењиван у пионирским и комсомолским организацијама.

До сада се идеолошко-васпитни рад фокусирао на репродукцију културног наслеђа претходних генерација. Сада се примећује већа отвореност – и борба – за нове социјалистичке вредности које су у складу са општеприхваћеним вредностима.

Омасовљење друштвене креативности и енергије не би требало вршити путем „партиципације“, „послушности“, „једногласности“ нити би енергија требало да се узалуд троши у приватном животу младих, већ би је требало искористити у контексту конструктивних иницијатива и спремности за друштвене промене.

Међу културно-креативним неформалним удружењима, посебно се истичу љубитељи поезије Петје Дубарове, чији се стихови одликују особинама карактеристичним за младе као друштвено-демографску групу: тежња ка самоофирмацији, независност, максимализам, одбијање компромиса, критичко мишљење, појачана емоционалност, итд. Такви стихови су, на пример, следећи:

Слободна воља

Све је на свом месту у овој соби.
Не смем ништа да померим.
Изаћи ћу.
Све је на свом месту у овом свету.
Не могу ништа да променим.
Овде сам сувишна.
Све је на свом месту у твом срцу.
Његов ритам је беспрекоран.
Заплакаћу.

Балада о малим људима

Малих људи има много.
Мали људи седели су у кругу.
Плакали су, мали људи!
Плакали су над лешом новорођенчета,
над лешом најмлађег међу њима.
ОНИ СУ ГА УБИЛИ!
Они су га убили јер је рекао кад се родио:
„Имам идеју.“

Балкански, 1989, стр. 56, 57.

Осамдесетих година, неспособност званичних омладинских политичких организација да усмеравају културни и свакодневни живот младих у Бугарској постала је врло очигледна. Неформална омладинска удружења формирала су се спонтано око нових феномена масовне културе: тела, сексуалности, потрошње, спорта, популарне музике, и уопште око могућности изградње сопственог културног света и начина живота који се не уклапа у калуп утврђених социјалистичких вредности. Таква удружења окупљала су љубитеље џеза, хипике, панкере, хевиметалце, бициклисте, љубитеље диско културе и луксузног стила живота, Харе Кришне, „наркомане“ и друге. Иако се та неформална удружења нису могла лако регистровати и контролисати и иако нису вршила директан друштвени утицај на већину социјалистичких грађана, њихово постојање изазивало је велику забринутост режима. Ако су педесетих година држана под полицијским надзором, до осамдесетих државна безбедност није више покушавала да „онемогући њихове активности, већ да их контролише и преусмери“ уз помоћ званичних омладинских организација, едукатора, психолога и социолога.

VIII-16. Прича о Камену Белопитову, једном од првих цртача графита у Бугарској

Савременим језиком уметности, Камен Белопитов могао би се назвати урбаним концептуалним уметником. Његове исписане пароле на улицама Софије нису само прототип данашњих графита. Оне су јединствена уметничка форма која се појавила и нестала пре него што је схваћена, укалупљена и постала модерна и пре него што је остарила. Баш као и њихов аутор.

Радови Камена Белопитова и његово јавно присуство представљали су спој крајње субјективног мишљења и апсолутне слободе друштвеног изражавања. Треба имати у виду да је у Софији у периоду 1986–1989. владала визуелна „тишина“. У поређењу са данашњим окружењем, град је изгледао готово стерилно: није било великих рекламних знакова, билборда и светлећих реклама, док су плакати који су рекламирали неки догађај најчешће били текстуални и могли су се наћи само на посебно одређеним местима. Улични натписи

су углавном били рађени кредом и обично су у питању били називи фудбалских клубова. У данашњој визуелној пренатрпаности, графити Камена Белопитова, размера од 10 до 15 центиметара, потпуно су се изгубили. Међутим, осамдесетих година били су прилично уочљиви у иначе строго уредном визуелном окружењу, и пролазници нису морали много да загледају да их примете.

Клуб римско ѓране / Клуб римско ѓрање
Мухџјаш ме чорайкише / Чарайе ме сврбе
Камара оџ ѓодлоџи / Гомила ѓисоара (оџирача)

Тенев, 2015, стр. 210, 211.

Проучи изворе и кључеве. Пронађи текстуални и визуелни материјал који описује организацију, дужности, ритуале и униформе званичних омладинских удружења. Затим их упореди са манирима и светоназорима покрета из наведених извора. Које су главне разлике? Каква је улога уметности у тим новим облицима изражавања? Продискутујте о томе.

VIII-17. Бугарска омладина и несрећа у чернобиљској нуклеарној електрани у Украјини (СССР)

Током неколико месеци после нуклеарне катастрофе у Чернобиљу 26. априла 1986, бугарске власти увеле су потпуну блокаду вести о последицама експлозије. Млади у Бугарској оштро су реаговали на тај недостатак информација. Њихов осећај потпуне напуштености, занемарености и неизвесности преточен је у тражење одговорности за претходне случајеве дезинформација и кризних ситуација о којима се дотад нико није усуђивао да покрене јавну расправу. Бројна социолошка истраживања несумњиво су показивала да већина младих Бугара не верује званичним изворима информисања. Нису очекивали да сазнају истину ни од кога; сами су је тражили. Млади су најчешће покушавали да се информишу слушајући „непријатељске радио станице“, као што су Радио Слободна Европа, Глас Америке, ВВС и Дојче Веле. Растуће незадовољство цензуром у званичним медијима спајало се са растућом свести о очувању животне средине, што је довело до низа протеста против загађења. Крајњи ефекат нуклеарне катастрофе у Чернобиљу на бугарску омладину био је тај да су постали критичнији према политици социјалистичке државе и спремни да се ангажују у питањима од јавног интереса.

Подаци професора Петра Митева, директора Института за омладинске студије при Централном комитету Уније Димитровљеве комунистичке омладине, о односу младих према медијском праћењу радијације, 14–17. мај 1986.

Чак и пре добијања званичних извештаја од СС-СР-а преко дневних новина *Извештаје* (30. април) и *Правде* (4. мај), у Софији је било гласина о [експлозији]. Очигледно, тај податак је потицао од западних новинских агенција. Такође се са разлогом може претпоставити да и након тога, то јест у овом тренутку, наши грађани још увек прибављају информације овим путем. Управо због таквих информација у нашем народу настала је одређена психоза, на пример психоза која је довела до избегавања конзумације свежег поврћа, пијаће воде и млека. Исто тако, кружиле су гласине о нивоу радиоактивности у појединим крајевима земље као и, у последњих неколико дана, на обали Црног мора. Од 6. маја долази до масовних окупљања на термалним изворима са намером коришћења изворске воде уместо пијаће воде из заједничких резервоара. Треба напоменути и да су гласине о званичној дозволи абортуса до трећег месеца трудноће, као и за дељење таблета јода у вртићима и јаслицама, такође имале ефекат изазивања стреса. Информације о овом спонтаном порасту и ширењу најневероватнијих гласина о нашој земљи прилично су оскудне и сувише уопштене. Није чудо што је склоност народа ка хумору довела до бројних пригодних анегдота као што је, на пример, дефиниција зрачења као појаве који уопште не постоји али се константно смањује, итд. [...]. Овај синдром масовне конфузије и нејасноће појачава се званичним и незваничним коришћењем терминологије коју ретко ко разуме: „бекерел“, „кири“, „рем“, „милирем“, „рад“, итд.

Централни државни архив, ф. 1Б Инв. 55, арх. јед. 712.

„Крајњи ефекат нуклеарне катастрофе у Чернобиљу на бугарску омладину био је тај да су постали критичнији према политици социјалистичке државе и спремни да се ангажују у питањима од јавног интереса.“ (у кључу). Како разумеш ову изјаву? Прокоментариши повезаност три наведена елемента (животна средина, јавност и будућа перспектива) са понашањем младих. Зашто такве теме интересују младе?

VIII-18. Рестрикције електричне енергије, воде и гаса осамдесетих година у Румунији

Вода је нестајала кад се човек најмање надао. Враћала се у облику разводњеног блата па бисмо је онда имали неколико минута. Притисак је најчешће био слаб. Људи су у кухињи држали тегле и шерпе са водом за пиће и кување, а у кади се сакупљала за прање руку, умивање и за тоалет [...]. Топла вода је била „ограничена“, два сата увече и два сата ујутру, двапут недељно. Тешко бисмо је могли назвати топлим, јер није ни стизала до нас, а кад јесте била је прилично хладна.

Струја је често искључивана [...] због штедње. Ноћу су градови били у потпуном мраку, такозвани „социјалистички мрак“. Радило је само неколико уличних светиљки на главним улицама.

Сваки пут кад би нестала струја, ја сам излазила из стана, одлазила до лифта и викала: *Да ли је неко заглављен између сирајова?*

Никад ниси могао да знаш распоред рестрикција; најчешће је струја нестајала увече; између 6 и 8 сати, уз мале варијације, нарочито зими [...]. Неки пажљиви суседи остављали су свећу на гелендеру.

Почели смо да тражимо петролејке по селима [...]. Тешко је било наћи петролеј. У селима су га мењали за јаја, али га је у граду било тешко наћи, [морали смо да идемо] на малобројне бензинске пумпе на периферији града, које су га држале.

[Током дана] није било гаса. Да бих могла да кувам, морала сам да остајем будна ноћу, кад је гас био укључен. На послу смо једна другу питале: *Шта си кувала синоћ?*

Гас је нестајао свакодневно, од јутра до десет увече. Ја сам кувала ујутро између 4 и 7 сати. Други су кували ноћу, после 11 сати.

Музеј румунског сељака, 2008, стр. 32, 145–147, 181, 182.

VIII-19. Румунски вицеви о рестрикцијама струје и централног грејања

- А. – Знаш да су Румуни измислили највећи фрижидер на свету?
 – Колико кошта?
 – 280,000 леја!
 – То је прескупо!
 – Па, има све што треба, кухињу, купатило, спаваћу собу.

- Б. – Знаш шта прописује нови закон? Забрањено је да станари на првом спрату зими отварају прозор.
 – Зашто?
 – Да се не смрзну пролазници.

- В. Стари брачни пар чита новине под свећом у леденој соби.
 – Кад бисмо имали храну, било би као за време рата.

Никулеску Грасо, 1999, стр. 114.

VIII-20. Бугарски вицеви о несташицама

Разговор у месари 1985.

- Имате ли јунетину?
 – Не.
 – Свињетину?
 – Не.
 – Кобасице?
 – Не.
 – Па, шта онда имате?
 – Радно време до 6 по подне.

<http://spodeli.net/3/stori-43198.html>,
 приступљено 26.09.2016.

Шале су начин суочавања са тешким ситуацијама и ограниченом слободом говора. Покушај да пронађеш политичке вицеве из других земаља (на пример у Грчкој или Турској током диктатуре).

VIII-21. Ред за бензин у Албанији, 1989.

За време комунистичког режима (1944–1990), албанске породице користиле су бензин углавном за кување. Фотографија је снимљена у јесен 1989. у време тешке економске кризе.

Фотограф Роланд Ташо.

VIII-22. Пароле на првом демократском митингу после пада Тодора Живкова, одржаном на Тргу Александра Невског у Софији, 18. новембар 1989.

На пленуму Централног комитета Комунистичке партије Бугарске 10. новембра 1989. године, Тодор Живков је поднео оставку на место генералног секретара партије, после 33 године ауторитарне владавине. Његова оставка представљала је крај комунистичког режима и почетак транзиције ка демократији. Уследио је талас протеста и демонстрација које су довеле до значајних уставних и законских промена.

- Не одлучујте о нашој судбини једногласно!
- Постанимо грађани уместо радника!
- Слобода у школи, грађанска права за ученике!
- Демократија захтева најмање две политичке партије!
- Цензори, улици, чанколиски: склоните се из новина, са радија и телевизије!

- Укинути Члан 1 (2) Устава! У њему пише: водећа снага у друштву и држави је Комунистичка партија Бугарске.
- Вишепартијски систем, слободни избори!
- Пролетери свих земаља, уједините се са интелигенцијом!
- Закони важе за све!
- Ускрснимо слободу, тог великог покојника!
- Култура без диктатуре!
- Не газите грађане!
- Враћајмо се насмејани из продавнице као са митинга!
- Искоренимо идеологију из науке!
- Кренимо путем Мађарске и Пољске!
- Људи, пробудите се! Имате реч!
- Чујте глас народа: СОС!
- Перестројка је револуција!
- Гласност, кисеоник, кобасице!
- Никад више тоталитаризам!
- Професионалност, стручност, савест!
- Милиони црвене плутократије – за стипендије!
- Плурализам, да! Демократија, „100 пута да!“

- Не дозволите да вас данас реструктурирају они који су вас реструктурирали јуче!
- Одсецимо метастазе социјализма!
- Комунизам се не може реформисати, он мора бити униформисан!
- Владари, не газите људе – они су ваши!
- Чиста животна средина за нашу децу.
- Гласност, кисеоник!
- Отарасимо се 50% милиционера да доведемо у ред привреду.
- Похватајмо камелеоне тиранина Живкова!
- Народни суд за све који су опљачкали Бугарску.
- Тоталитарни циркус од 35 година је готов.
- Стаљин и Хитлер су убијали људе, Брежњев и Живков убијају душе.
- Болнице уместо резиденција!
- Вратимо Турцима њихова имена!
- Не претварајте проблем мањина у социјалну бомбу.
- Будите толерантни, будите људи. Бог је створио човека, а не народ.
- Једнака права за бугарску и турску популацију у Бугарској!
- Желимо слободу вероисповести, социјалну заштиту, школе за сиромашне.
- Једнака права за атеисте и вернике.
- Одвојеност цркве од државе.
- Библија за сваког!

http://www.omda.bg/public/arhiv/sabitia/parviat_miting.htm#_ftn52, приступљено 27.8.2016.

1. Прокоментариши језик и садржај парола. Шта је основни захтев? Шта у тој земљи највише недостаје? Како разумеш израз „социјализам“ у овом контексту?
2. Прокоментариши слоган „Вратимо Турцима њихова имена“ (види документе у поглављу VI.2).
3. Који су најозбиљнији проблеми, судећи по овим паролама, са којима се земља суочавала?
4. Зашто су демонстранти тражили „Једнака права за атеисте и вернике“ и „Библију за сваког“?

VIII-23. Револуција у Румунији, децембар 1989.

Двадесет првог децембра 1989, грађани који су приморани да се окупе на Тргу палате у Букурешту да изразе „дивљење“ за политику Николаја Чаушескуа, почели су да му звижде. Сутрадан →

је званично гласило Комунистичке партије Румуније, неспремно да се издигне изнад уобичајене пропаганде, објавило последњи љутити говор диктатора, са похвалним коментаром који је од читалаца требало да сакрије почетак румунске револуције.

А. „У одбрану социјалистичких достигнућа, независности и територијалног интегритета Румуније“: Изводи из последњег Чаушескуовог говора

Драги другови и пријатељи, Грађани главног града Социјалистичке Румуније, Све је очигледније да су догађаји у Темишвару дело кругова које намеравају да униште интегритет и суверенитет Румуније, да зауставе напредак социјализма и да још једном ставе наш народ под доминацију страних сила. Зато би требало свим снагама да бранимо интегритет и независност Румуније!

Неки би поново желели да уведу незапосленост и оборе животни стандард народа, да распарчају Румунију и угрозе саму будућност наших народа и независност наше земље.

Scinteia Poporului, 22. децембар 1989, стр. 1.

Б. Бивше гласило Комунистичке партије Румуније о новој античаушескуовској „ослободилачкој“ власти

„Мере и њрејоруже за брзо окончање ѡтерорисѡичке њејравде. Ухајшен бивши дикѡаѡор и слуге њеѡвоѡ клана.“

За нама је значајан и тежак дан. Враћамо се из главног штаба Фронта националног спаса. Због криминалних радњи појединих терористичких група, посебно обучених за борбу против народа у одбрани диктатора, данас нисмо могли нормално да обавимо своје редовне активности. Морали смо да дамо приоритет борби против терориста и да је координишемо. Постојање ових терористичких група, фанатичних појединаца који незапамћено сурово оперишу, пуцају на куће и грађане и изазивају војне жртве, представља још један речит доказ ненародне природе Чаушескуове диктатуре, која је народу нанела огромну штету.

На крају, драги грађани, желимо да Вас обавестимо да су Николаје и Елена Чаушеску ухапшени и да се сада налазе под војном стражом.

Scinteia Poporului, год. 1, бр. 24. децембар 1989, стр. 1.

В. Изводи из записника са затвореног „суђења” Николају и Елени Чаушеску

Истог дана стрељан је овај брачни пар комунистичких вођа. Монтирано суђење и језива сцена егзекуције снимљени су и емитовани на румунској телевизији, а затим и широм света.

Војна база Трговиште – 25. децембар 1989.

Тужилац Гица Попе

Николаје Чаушеску: Признајем само Велику народну скупштину. Говорићу само пред њом.

Тужилац: На исти начин је одбијао разговор са народом, сада одбија да разговара са нама. Он је увек тврдио да ради и говори у име народа, да је вољени син народа, али је само тлачио народ све време. Оптужени сте да сте одржавали раскошне прославе свих празника у својој кући. Детаљи су познати. Ово двоје оптужених набављали су најлуксузнији намирнице и одећу из иностранства. Они су били гори од краља, бившег краља Румуније. Људи су добијали само 200 грама [саламе] дневно, кад покажу личну карту.

Елена и Николаје ѿо ѿоричу. Још једно ѿиѿање за Чаушеску: „Ко је наредио крвопролиће у Темишвару?” *Чаушеску одбија да одговори.*

Тужилац ѿражи од одбране да ѿиѿа Чаушеску да ли зна да више није ѿредседник државе, да је и Елена Чаушеску лишена свих државних функција и да је влада је расѿуѿиѿена [...]. Он одговара: „Ја сам председник Румуније и врховни командант румунске војске. Нико ме не може лишити ових функција.”

Чаушеску: Лаж је да сам изгладњивао свој народ, безочна лаж! То само доказује чињеницу да је последњих дана велеиздаја заменила патриотизам.

Тужилац: Елена и Николаје Чаушеску [...] оптужени су не само за кривична дела почињена у протеклих неколико дана, већ и за кривична дела почињена током протеклих 25 година [...]. Још једном бих поменуо геноцид, бројна убиства извршена у протеклих неколико дана. Елена и Николаје Чаушеску морају сносити потпуну одговорност [...]. Не само што су остављали народ без грејања, струје и прехранбених производа, они су терорисали душу румунског народа. Не само што су убијали децу, младе и одрасле у Темишвару и Букурешту; већ су и допустили

припадницима Секуритатее да носе војне униформе и стварају утисак у народу да је војска против њих. Желели су да одвоје народ од војске. Узимали су децу из домова или људе из иностранства и обучавали их у специјалним установама да постану убице свог народа. Били сте тако дрски да сте секли црева за довод кисеоника у болницама и стрељали људе у болничком кревету [...]. Не бих тражио смртну казну, али било би незамисливо да румунски народ пролази кроз такве муке и да се оне не окончају смртном пресудом за брачни пар Чаушеску.

http://www.ceausescu.org/ceausescu_texts/revolution/trial-eng.htm, приступљено 15.6. 2015.

Г. „Румунска револуција нема шта да крије. Објашњење за наше колеге из листа Ле Фигаро”

Напредак револуције није ни глатко текао, нити се одвијао под рефлекторима. Па ипак, читав свет је могао на телевизији да прати драматичан развој догађаја румунске револуције. Али Румуни нису подигли револуцију седећи код куће, испред телевизора. Румунска омладина борила се наоружана, не толико пушкама, већ својим презиром према диктатури и жељом за слободом; гинули су без оклевања у име револуције.

România liberă [Слободна Румунија], бр. 18, 13. јануар 1990, стр. 1.

Користећи знање из свог уџбеника и податке из извора објасни који су били спољни и унутрашњи узроци румунске револуције.

VIII-24. „Криза у амбасадама” у Албанији, јул 1990. године

У јулу 1990, у последњој комунистичкој држави у Европи, више од 5.000 Албанаца похрлило је у дворишта западних амбасада у Тирани тражећи политички азил. Такозвана Криза у амбасадама решена је после двонедељних преговора између албанских комунистичких власти и представника УН-а, и азилантима је дозвољено да отпутују на Запад. Тај први масовни егзодус био је један од многих који ће уследити након пада режима у децембру 1990. На пример, током 1991. године хиљаде људи напустило је земљу у потрази за бољим животом, одлазећи најчешће у Италију и Грчку.

А. Албанци у дворишту немачке амбасаде у Тирани траже политички азил, јул 1990.

Архив Лотара Парзелера.

Б. Званични дневни лист Комунистичке партије Албаније о „Кризи у амбасадама“

Хулигани добро знају снагу радничке класе и зато им поручујемо: „Радите, јер само ће вам рад обезбедити све. Роба се добија кад се чело озноји“.

Радници из фабрике текстила износили су различите ставове и мишљења, пуни оптимизма за будућност. „Радим са мужем у фабрици“, каже радница на разбоју Виолета Мусабели. „Живим од свог рада. Не живим у изобиљу, али код куће мирно спавам јер никоме ништа не дугујемо. Ништа нас не повезује са хулиганима и пробисветима на улици. Полиција је ухапсила неке младе људе из наше фабрике. Познајемо их врло добро. Удаљили су се од посла и од нашег традиционалног начина живота.“

„Управо сам се вратио из посете родитељима у иностранству“, каже механичар Сотирак Најдо.

„Желео сам да одем и отишао сам без икаквих проблема. Све сам видео својим очима и неким људима бих поручио: ви сте сишли са ума. Нема нигде такве земље као што је наша! Овде имамо све, дакле бацимо се на посао. Роба не пада са неба. Срећан је онај који седи у својој кући, како каже народна пословица. Људи су то говорили када у Албанији није било ниједне фабрике, ниједне школе, чак ниједне болнице – а камоли данас! Имате ли очи? Гледајте добро, и ставите прст на чело. Уз Партију и вођство друга Рамиза све ћемо постићи.“

Један од наших пријатеља на послу, рудар Сократ Сотире, ушао је у амбасаду. Он не може да обрुка часни рударски позив. Овде има 300 рудара који раде у копу Валиаши, а ми говоримо о

ружним поступцима неких људи за које с правом можемо рећи да су „друштвени талог“.

Zeri i Popullit, 4. јул 1990.

В. Комунистички лист *Bashkimi* осуђује „хулигане“

Митинг радника фабрике Енвер, пионерске фабрике наше механичке индустрије, изразио је једногласну солидарност, карактеристичну за наш народ, са Партијом, њеним Централним комитетом и њеним вођом, другом Рамизом Алијом.

„Веома смо узнемирени догађајима који су се одиграли 2. јула“, рекли су радници Центра за техничке и научне информације и документацију. „Ни случајно не смемо дозволити да наша држава трпи и да социјалистичка достигнућа наше земље буду угрожена.“

На отвореном састанку основне партијске организације бр. 1 и 2, радници су једногласно осудили непријатељску делатност хулигана. „Ништа нас не може спречити у спровођењу одлука деветог и десетог пленума Централног комитета партије. Ми ћемо стајати на челу нашег колектива и наше заједнице у остваривању циљева [Партије] и борби против страних утицаја и манифестација.“

Чланови Демократског фронта, 39. општине главног града, ветерани и млади, оштро су осудили акте хулигана и истовремено формулисали конкретне задатке за подизање образовног рада у породицама, насељима и друштву у целини. Млади су узели врло активно учешће, изразивши недовољање против таквих поступака и обећавајући да ће бити активнији у подизању свести друштва поводом сличних манифестација.

Bashkimi, 5. јул 1990.

1. Како су режимске новине описивале демонстранте? Зашто су то радиле? Којој су се публици обраћале? Која су била „социјалистичка достигнућа“ и шта их је угрожавало? Анализирај и прокоментариши језик и реторику ових новина.

2. Шта мислиш, којој су старосној групи углавном припадали они који су „изазвали“ кризу у амбасадама? Шта је то значило за државу? Продискутуј

на тему данашњег одлива младих из земаља југоисточне Европе (нпр. Грчке), због финансијске кризе.

3. Пронађи визуелни материјал о масовном егзодусу Албанаца, углавном младих људи. Упореди тај материјал са актуелном избегличком кризом и продискутуј о разликама (нпр. крцати брод који плови ка Италији).

VIII-25. Албански књижевник Исмаил Кадаре бежи у Француску, октобар 1990.

Исмаил Кадаре побегао. Страна штампа наводи да је писац Исмаил Кадаре, који је био на дужности око месец дана у Француској, јуче затражио политички азил. Овим срамним чином, који дубоко вређа патриотску и грађанску свест нашег народа, он је напустио свој народ и домовину и ставио се у службу непријатеља Албаније и албанског народа.

Bashkimi, 27. октобар 1990, стр. 1.

VIII-26. Студенти спаљују слике Енвера Хоџе, децембар 1990.

Фотограф Роланд Ташо.

Пронађи и упореди фотографије сличних примера активизма (рушење државних споменика, уништавање портрета, статуа и биста политичара, итд.) у другим земљама, у истом периоду или касније. Какво је значење и симболика таквог активизма? Шта је заједничка карактеристика режима који се на тај начин доводе у питање?

- Abadan-Unat, Nermin, „The Legal Status of Turkish Women“ [Правни статус Туркиња], у Ferhunde Ozbay, 1990.
- Адемовић, Фадил и Данка Галеб, *Жељезара Зеница*, НИП Задругар, Сарајево 1967.
- Akkurt, Aydin, *Türk Mukavemet Teşkilati 1957–58. Mücadelesi* [Турска организација отпора 1957–58. Борба], Bayrak Matbaası, Истанбул 1999.
- Amnesty International Annual Report 1981, 30 September, Index number: POL 10/0001/1981.
- Andrescu, Andreea, Lucian Nastasa i Andreea Varga (ур.), *Minoritati etnoculturale. Martirii documentare. Maghiarii din Romania (1956–1968)* [Етно-културне мањине. Документарна сведочења. Мађари из Румуније (1956–1968)], Editura Centrului de Resurse pentru Diversitate Etnoculturala, Клуж 2003.
- Андрић, Иво, *Травничка хроника. Конзулска времена*, Београд 1963;
- Арсовски, Тихомир, Гаврилски Гаврил и Стојков Трајко, *Градски Трговски Центар* [Градски тржни центар], Љубљана 1981.
- Aver, Caner, Cem Şentürk (ур.), *Migrationstrends hochqualifizierter Turkeistammiger* [Миграцијски трендови висококвалификованих Турака], Stiftung Zentrum für Turkeistudien und Integrationsforschung, Гете институт Измир, 2013.
- Бакарић, В., *Социјалистички самоуправни систем и друштвена репродукција*, књ. 2, Загреб 1983.
- Балкански, Петар, *Неформални младежки обединения* [Неформална омладинска удружења], *Georgi Kirkov Series*, бр. 2, Софија 1989.
- Beikou, Maria, *Αφοῦ με ρωτάτε να θυμηθώ... [Кад ме питаш да се сетим...]*, Атина 2010.
- Berindei, Mihnea, Dorin Dobrinicu, Armand Goşu, *Istoria Comunismului in Romania, Perioada Gheorghe Gheorghiu-Dej* [Историја комунизма у Румунији. Период Георге Георгију Дежа], књ. I, Букурешт 2009.
- Bilandžić, Dušan, *Historija SFRJ*, Zagreb 1978.
- Боглић, Мира, „У тренутку сумње“, *Филмска култура* 13 (1969), бр. 65.
- Бостанджиев, Тодор, „Семейство и полово възпитание“ [Породица и сексуално васпитање], *Семейство и училище* [Породица и учионица], бр. 3, 1979.
- Бурмов, Александър и др., *Отечествена история за четвърти клас на общообразователните училища* [Национална историја за четврти разред основне школе], Софија 1954.
- Бутковић, Томислав и Ранко Петковић (ур.), *Несврстаност у сувременом свијету*, Загреб 1979.
- Byford-Jones, W., *The Greek Trilogy (Resistance-Liberation-Revolution)* [Грчка трилогија (Отпор-ослобођење-револуција)], Hutchinson & Co, Лондон 1946.
- Büyüktaşçıyan, Hera (ур.), *20 dolar 20 kilo: Cumhuriyet Tarihinin en Büyük Sürgün Hikayelerinden Biri* [20 долара 20 кила: Један од највећих прогона у историји републике], Babil (ağsımsız Araştırma Bilgi ve İletişim Derneği), Истанбул 2014.
- Carabott, F., Carabott M., A. Katzourakis, *Design Routes*, [Путеви дизајна], Атина 2008.
- Chatziotis, K., *Μεγάλα καταστήματα Δραγώνα (1896-1987)* [Продавнице Драгонас], Атина 1999.
- Чолић, Милутин, „Црни филм или криза ауторског филма“, *Филмска култура* 14 (1970), бр. 71.
- Coreaux, É, *Espaces et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste 1931–1993*, [Простор и време турске нације. Анализа једне националистичке историографије 1931–1993], CNRS Editions, Париз 1997.
- Ћосић, Добрица, *Пишчеви записи, 1981–1991*, Београд 2002.
- Dağlıoğlu, Gökçay, „Turgut Özal Döneminde Türkiye'nin Bulgaristan Türkleri Politikası: Konstrüktivist Bir İnceleme“ [Политика према Турцима у Бугарској у доба Тургута Озала: конституционалистички преглед], *JOBEPS*, књ. 3, н. 6, 2014.
- Daskalova, Krassimira (ур.), *Voices of Their Own. Oral History Interviews of Women* [Сопственим речима. Усмена историја разговора са женама], Софија 2004.
- Dekleris, M., *Κυπριακό: Η τελευταία ευκαιρία, 1972–1974*. [Кипарско питање: Последња шанса, 1972–1974], Атина 2003.
- Ден на разделеније. Прва свештска средба на децајћа бејалци од Егејског дел на Македонија. Скојје 1948–1988* [Дан растанка. Први светски сусрет деце избеглица из егејског дела Македоније. Скопље 1948–1988], Скопље 1993.

- Denegri, Jerko, *Umjetnost konstruktivnog pristupa*, Zagreb 2000.
- Ђилас, Милован, *Нова класа*, Народна књига, Београд 1990.
- Dokos, Thanos (ур.), *Η προσχώρηση της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ (1952)* [Приступање Грчке НАТО-у], ИΒΕ, Атина 2013.
- Dolenc, Ervin, Aleš Gabrič, Marjan Rode, *Koraki v času* [Кораци у времену], DZS, Љубљана 1997.
- Doxiadis, K. (ур.), *Αι θυσίες της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο* [Жртве Грчке у Другом светском рату], Атина 1946.
- Duda, I., *Pronađeno blagostanje*, Zagreb 2010.
- Ђукић, Славољуб, *Полиџичко јробрље*, Београд 2009.
- Ђурић, Михаило, „Смишљене смутње“, *Анали љравној факултету у Београду*, 3, 1971.
- Düzgün, Mücahit, „Cumhuriyet'in İlanından İsrail'in Kuruluşuna Kadar Türkiye'deki Yahudiler“ [Јевреји у Турској од оснивања републике до државе Израела], *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, бр. 9–10, 2000.
- Eberhardt, Piotr, „Depopulation Processes in Rural Areas in East Central Europe (1950–1990)“, [Процеси депопулације у руралним областима источно-средње Европе (1950–1990)] 1993, http://www.home.umk.pl/~eec/wp-content/uploads/1993_4_Eberhardt.pdf
- Erdelja, K., *The Second World War, Workbook 4*, [Други светски рат, Читанка 4], CDRSEE, Солун 2009.
- Ertem, Barış, „Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk Sovyet İlişkileri, 1939–1947“ [Совјетске претензије на Турску и турско-совјетски односи], *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, књ. 3/11, 2010.
- Fleming, Amalia, *A Piece of Truth*, [Deo istine], London 1972.
- Geiger, V., *Logor Krndija 1945–1946*, Hrvatski institut za povijest, Загреб 2008.
- Гилевски, Паскал, Гане Тодоровски (ур.), *Γάννης Ρίτσος/ΓΑΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ, Ποίηση/ΠΟΕΖΙΜ* [Поезија Јаниса Рицоса], Македонска књига, Скопље 1985.
- Grasso, Dana Maria Niculescu, *Bancurile politice in tarile socialismului real. Studiu demologic* [Политички вицеви у земљама реалног социјализма. Демолошка студија], Букурешт 1999.
- Gruev, M. et al., *Nasilie, politika i pamet. Komunisticheskiyat rezhim v Pirinska Makedonia refleksii na savremennika i izsledovatelya* [Насилје, политика и сећање. Комунистички режим у Пиринској Македонији, Рефлексије савременика и истраживача], St. Kliment Ohridski University Press, Софија 2011.
- Груев, Михаил, „Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война“ [Демократски трендови и процеси у Бугарској у годинама након Другог светског рата], у Ivaylo Znepolski (ур.) *История на НРБ. Режимът и обществото* [Историја Народне Републике Бугарске. Режим и друштво], Софија 2009.
- Güven D., *Εθνικισμός, κοινωνικές μεταβολές και μειονότητες. Τα επεισόδια εναντίον των μη Μουσουλμάνων της Τουρκίας (6/7 Σεπτεμβρίου 1955)* [Национализам, друштвене промене и мањине. Погром над немуслиманима у Турској (6/7 септембар 1955)], Estia publications, Атина 2006.
- Hanhimaki, Jussi M., Odd Arne Westad (ур.), *The Cold War. A History in Documents and Eyewitness Accounts*, [Хладни рат, Историја у документима и сведочењима очевидаца] Oxford University Press, 2003.
- Harlaftis, Gelina, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας 19ος-20ός αιώνας* [Историја грчког бродарства, 19. и 20. века], Атина 2001.
- Hastaoglu, V., C. Hadjimichalis, N. Kalogirou, N. Papamichos, „Urbanisation, crisis and urban policy in Greece“, [Урбанизација, криза и урбана политика у Грчкој], *Antipode* 19/2, 1987.
- Hatzivassiliou, Ev. (ур.), *Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας με την πένα του γελοιογράφου* [Спољна политика Грчке кроз перо карикатуристе], Атина 2000.
- Христов, Христо, *Убийте „Скитник“: българската и британската държавна политика по случая Георги Марков* [Убиј скитницу: Бугарска и британска државна политика у случају Георги Маркова], Софија 2006.
- Југославија 1945–1985*, Савезни завод за статистику, Београд 1986.
- İnönü, İsmet, *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri* [Говори и изјаве], књ. I., Türk Devrim Tarihi Enstitüsü [Институт за историју турске револуције], Анкара 1946.

- Katsapis, Kostas, *Ήχοι και απόηχοι. Κοινωνική ιστορία του ροκ εν ρол φαινομένου στην Ελλάδα, 1956–1967* [Звуци и одјеци. Друштвена историја феномена рокенрола у Грчкој], Атина 2007.
- Keeley, Edmund, Philip Sherrard (ур.), *Odysseas Elytis. Selected Poems*, [Одисеј Елитис. Изабране песме], Anvil Press Poetry, Лондон 1981.
- Бойко Киряков и др. (ур.), *Десталинизацијата. Дилемата на едно противоречиво десетилетие. 1953–1956* [Дестаљинизација. Дилема контроверзне деценије, 1953–1956], Државни архив, Софија 2013.
- Кирјазовски, Ристо, *Македонскојо национално ѓрашање и Граѓанската војна во Грција* [Македонско национално питање и граѓански рат у Грчкој], Институт за националну историју, Скопље 1998.
- Kızılyürek, Niyazi, *Μια εποχή της βίας. Το σκοτεινό 1958* [Време насиља. Црна година 1958], прев. М. Theodorou, Heterotopia, Лимасол 2015.
- Kızılyürek, Niyazi, *Bir Hınç ve Şiddet Tarihi: Kıbrıs'ta Statü Kavgası ve Etnik Çatışma* [Доба насиља. Борба за статус и етничку припадност на Кипру], İstanbul Bilgi Üniversitesi, Истанбул 2016.
- Kostopoulos, T., *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία* [Забрањени језик. Државно гушење словенских дијалеката у грчкој Македонији], Атина 2000.
- Kranaki, Mimika, „*Ματαρόα*“ *σε δύο φωνές Σελίδες ξενιτιάς* [„Ματαρόα“ у два гласа, странице из далеких земаља], Атина 2008.
- Марински, Лазар, Петар Вълчев, *Художествено оформяване. Втрешна и вњшна украса* [Уметнички аранжман. Спољна и унутрашња декорација], Бугарски уметник, Софија 1956.
- Markezinis, Spyridon, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1826–1964*. [Политичка историја модерне Грчке 1826–1964], Ρаруγος, Атина 1968.
- Mate Tadić, Želimir Crnogoras, *Svjedočanstva o stradanjima Hrvata*, Загреб 2013.
- Meyer, Frau, *Auslander in Deutschland Vom Gastarbeiter zum Mitburger*, Goethe Institut, 2002.
- Michail, M.N., *Η επίθεση του Γρίβα εναντίον της Αριστεράς στην περίοδο της δράσης της ΕΟΚΑ 1955–1959. Εν ψυχρώ εκτελέσεις στελεχών της Αριστεράς* [Гривасов напад на левицу у периоду ЕОКА 1955–1959. Левичарски званичници хладнокрвно побијени], недељник *Gnomi*, 2012.
- Mikula, M., *Key Concepts in Cultural Studies* [Кључни концепти у студијама културе], Palgrave MacMillan, Лондон 2008.
- Милосављевић, Оливера, *Чињенице и ѓумачења. Два разговора са Лајтинком Перовић*, Библиотека Сведочанства бр. 37, Хелсиншки одбор за ѓудска права у Србији, Београд 2010.
- Мимица, Аљоша и Радина Вучетић, *Време када је народ јоворио: рубрика „Одјеци и реајовања“ у листу Полиѓика: јул 1988 – март 1991*, Фонд за хуманитарно право, Београд 2001.
- Modern Greek Poetry* [Савремена грчка поезија], Efstathiadis Group, Атина 1982.
- Moraru, Ion, „Cultura simasele“ [Култура и масе], у Stefan Balan (ур.), *Momente ale revolutiei culturale din Romania* [Моменти културне револуције у Румунији], Букурешт 1964.
- Murgescu, B. (ур.), *Nations and States in Southeast Europe. Workbook 2* [Нације и државе у југоисточној Европи – Историјска читанка 2], CDRSEE, Солун 2009.
- Muzej rumunskog seljaka, *Marturii orale. Anii '80 si bucurestenii* [Усмена сведочења. Осамдесете године и становници Букурешта], Букурешт 2008.
- Mutafchieva, Vera, Ivanova, Marta (ур.), *Историята, населена с хора. Българското общество през втората половина на XX век* [Историја насељена ѓудима. Бугарско друштво у другој половини 20. века], књ. 1, Издавачка кућа Гутенберг, Софија 2005.
- Национални архив Букурешта, колекција: Централни комитет Румунске комунистичке партије, секција: Председништво, документ 85-1971.
- Национални архив Васлуја, колекција: „Куза Вода“ Средња школа у Хушију, досије 172/1947, књ. II.
- Нешовић, С., и Б. Петрановић, *АВНОЈ и револуција*, Београд 1983.
- Званични гласник школског инспектората округа Бакау, бр. 23-24/јануар-фебруар 1948.

- Oran, Baskin (ур.), *Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* [Турска спољна политика. Појаве, документи, оцене], İletişim, Истанбул 2002.
- Ozbay, Ferhunde (ур.), *Women, Family and Social Change in Turkey* [Жене, породица и друштвене промене у Турској], UNESCO, Бангкок 1990.
- Pamuk, Orhan, Istanbul. *Memories and the City*, [Истанбул. Успомене и град] Vintage Books, Њујорк 2006.
- Pantelidou-Malouta, Maro, *Μισός αιώνας γυναικείας ψήφου, μισός αιώνας γυναικές στη Βουλή* [Пола века женског гласа, пола века жена у Парламенту] (2. изд.), The Hellenic Parliament Foundation for Parliamentarism and Democracy, Атина 2007.
- Papadopoulos, G., *То πιστεύω μας* [Наша доктрина] књ. I, Eleftheros Kosmos, Атина 1969.
- Pavlou, P.M., *Κράτος, ιδεολογία, πολιτική και εκπαίδευση στην Κύπρο* [Држава, идеологија, политика и образовање на Кипру 1959–1960], Parazisis Publishers, Атина 2015.
- Перовић, Чедомир и Невенка Илић (ур.), *Раг Скујшџине Црне Горе 1945–1950*, Титоград 1986.
- Петрановић, Бранко и Момчило Зечевић, *Југославија 1918–1988. Тематска збирка докумената*, Београд 1988.
- Петрановић, Бранко и Момчило Зечевић, *Југословенски федерализам: идеје и стварност*, 2, Београд 1987.
- Pintilie, Serinela, *Povestirile uitate ale Nicolinei: o istorie a oamenilor si a fabricii* [Забрављене приче Николине: Историја о људима и фабрици], Јаши 2015.
- Pllumi, Zef, „*Rrno për me tregue*“ (Libri i kujtimeve), *Pjesa e parë 1944–1951*. [„Живи да испричаш“ (Књига сећања), Први део 1944–1951], Hylli i Drites, Тирана 1995.
- Pollo, Stefanaq (ур.), *Historia e Shqiperise* [Историја Албаније], књ. 2, Instituti i Historise dhe i Gjuhesise [Институт за историју и језик], Тирана 1965.
- Pollo, Stefanaq (ур.), *Historia e Shqiperise* [Историја Албаније], књ. 3 (1912–1944), Akademia e Shkencave e RPS te Shqiperise, Instituti i Historise [Академија наука Социјалистичке Народне Републике Албаније, Институт за историју и језик], Тирана 1984.
- Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom*, Матица хрватска, Загреб и Матица српска, Нови Сад, 1960.
- Prcela, John, *Hrvatski holokaust*, Загреб 2001.
- Radelić, Zdenko, *Križari: Gerila u Hrvatskoj 1945–1950*, Alfa, 2011.
- Раденковић, Миле, *Аџина Бојаџи: хероинаџа ог Ла Манш* [Атина Бојаџи: Хероина Ламанша], Општина Карпош, Скопље 2001.
- Ramet, Sabrina P, *Catholicism and Politics in Communist Societies* [Католичанство и политика у комунистичким друштвима], Duke University Press, 1990.
- Ranilović, Vjekoslav, *Nevin a osuđen. Istina i dokumenti o kardinalu dr. Alojziju Stepincu*, Копривница 1997.
- Roske, Octavian, Florin Abraham i Dan Cătânuș, *Colectivizarea agriculturii în România. Aspecte legislative 1949–1962*. [Колективизација пољопривреде у Румунији. Правни аспекти, 1949–1962], Букурешт 2007.
- Sarıнай, Yusuf, *Türkiye'nin Batı ittifakına yönelişi ve Nato'ya girişi (1939–1952)* [Турска прилази Западној алијанси и улази у НАТО], Турско министарство културе и туризма, Анкара 1988.
- Sedmak, Drago (ур.), *Primorska 1918–1947. Katalog stalne razstave* [Приморска 1918–1947. Каталог сталне поставке], Goriški muzej, Нова Горица 2002.
- Službeni list NR BiH*, br. 32, 5. октобар 1950.
- „Стање и проблеми у југословенској кинематографији“, *Филмска култура* 68-69, децембар 1969.
- Статистички годишњац Босне и Херцеговине од 1948. го 1992*, Завод за статистику Босне и Херцеговине, Сарајево.
- Статистички годишњак Југославије 1990*, Београд 1990.
- Статистички годишњак Југославије 1991*, Београд 1991.
- Стојановић, Милинко Б., *Сведочанства злочина: Успомене и дојриноси, документација и ирепег. Трећа књига јолоошочке шрилоије*, Стручна књига, Београд 1994.

- Svoronos, Nicos, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας* [Преглед савремене грчке историје], Themelio publications, Атина 1978 [1. изд. на француском, 1952].
- Tenev, Georgi, „Writing on the Wall”, у Vassileva, Maria (ур.) *Art for Change. 1985–2015*. [Уметност за промене. 1985–2015], Military Publishing House, Софија 2015.
- Thanasekou, V., *Η θέση της γυναίκας και ο ρόλος της στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας μας* [Положај и улога жена у економском, друштвеном и политичком животу наше земље], Атина 1956.
- Theodorou, T., „Βιογραφικές ρήξεις και ηθικός πανικός. Η κοινότητα των χίπις στα Μάταλα, 1965–1975.” [Библиографски расцепи и морална паника. Хипи заједница у Матала, 1965–1975], неопјављени мастер рад, Универзитет на Криту, Ретимно 2007.
- Todorov, Petar, *Personal Testimonies* [Лична сведочења], Fotonika, Софија 1999.
- Tsakalotos, Thrasyvoulos, *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος. Πως еκερδίσαμε τους αγώνες μας, 1940–1949*. [Четрдесет година као војник у Грчкој. Како смо добили наше борбе, 1940–1949], Атина, 1960, књ. II.
- Tsaldari, Lina, *Εθνικά, κοινωνικά, πολιτικά проοπάθειαι* [Национални, друштвени и политички рад], књ. II, Атина 1967.
- Устав Федеративне Народне Републике Југославије, Члан 24, Београд 1946.
- Устав Народне Републике Босне и Херцеговине, Члан 25, Сарајево, 1947.
- Velikonja, Mitja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina* [Верска подељеност и политичка нетрпељивост у Босни и Херцеговини], Texas A&M University Press, 2003.
- Vergnet, Paul, Jean Bernard-Derosne, *L’Affaire Petkov, Paris 1948*, у Жоро Цветков, Съдът над опозиционните лидери [Суђења опозиционим лидерима], Купеса, Софија 1991.
- Vryonis, Sp., *The Mechanism of Catastrophe. The Turkish Pogrom of September 6–7, 1955, and the Destruction of the Greek Community of Istanbul* [Механизам катастрофе. Турски погром од 6. до 7. септембра 1955. и уништавање грчке заједнице у Истанбулу], Greekworks.com, Њујорк 2005.
- Зборник на документи од Антифашистичко собрание на народно ослободување на Македонија (АСНОМ). Документи за образување и законодавно извршање на ЦК КПМ до Прво вонредно заседание на АСНОМ (2. VIII 1943 – 28/30. XII 1944)* [Зборник документа Антифашистичко већа народно ослобођења Македоније (АСНОМ). Документи о оснивању и законодавно-извршној делатности АСНОМА од Преспанског саветовања ЦК КПМ до Прво ванредно заседања АСНОМА (2. VIII 1943 – 28/30. XII 1944)], Институт за национална историја, Скопје 1964.
- Зечевић, Миодраг, Прва књига документа са суђења Равногорском покрету, Национални и меѓународни прописи, интегрални стенограм, пресуде, молбе за помиловање, скраћенице, шифре, псеудоними, списак коришћених документа, најзначајнија документа, библиографија и регистар, СУБНОР [Савез удружења бораца Народноослободилачког рата], Београд 2001.
- Живков, Тодор, *За партијното строителство. Доклади, речи, статии* [О изградњи партије. Реферати, говори, чланци], књ. III, Софија 1978.
- Декаоктὼ κείμενα* [Осамнаест текстова], Kedros Publications, Атина 1970.
- Πρακτικά της Βουλής* [Скупштински записници], књ. 7, Атина 1976.
- Външната политика на НРБ. Министерство на Външните работи. Сборник от документи и материали* [Спољна политика Народне Републике Бугарске. Министарство спољних послова. Зборник документа и материјала], књ. 4 и 5, Наука и искуство, Софија 1988.
- Сборник нормативни актове, примерни сценарији и слова за граѓански ритуали* [Зборник нормативних аката, нацрта сценарија и говора за граѓанске ритуале], Софија 1975.

